

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького
Юридичний факультет Київського національного університету імені
Тараса Шевченка
Асоціація українських правників

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

науково-практичний журнал

№ 1-2 (7-8)

2014

ЗМІСТ

Костицький В.В. Соціальні основи теолого-соціологічного праворозуміння.....	2
Оніщенко Н.М. Правовий світогляд: соціологічний вимір	12
Бобровник С.В. Соціальні інститути через призму конфлікту та компромісу.....	16
Гордійчук М.В. Соціологічний зміст правового регулювання електронного документообігу	20
Григорович Р.В. Соціолого-правова обумовленість раціонального використання питної води	26
Костицький В. Соціологічний зміст правового регулювання функцій Національного Банку України	35
Котенко М.В. Системне тлумачення в діяльності Конституційного суду України	47
Лапчак І. Соціолого-правовий зміст принципів державного контролю за використанням та охороною лісів.....	55
Луценко Д.С. Правове регулювання іпотеки землі як способу забезпечення виконання зобов'язання за законодавством України.....	60
Наливайко Л.Р. Вплив соціології права Євгена Ерліха на плюралізацію сучасного праворозуміння.....	66
Недюха М.П. Зарубіжний досвід реалізації державної політики щодо захисту прав дітей в інформаційному просторі	73
Новицька Н.Б. Соціально-правовий статус і функції громадських організацій як суб'єктів захисту суспільної моралі	78
Новицький А.М. Становлення інформаційного суспільства: правові аспекти	84
Обрізко І.М. Соціолого-правова характеристика конституційних принципів правосуддя у контексті спеціалізації судової системи в Україні	89
Перчеклій І. Соціальна цінність права власності українського народу на природні ресурси.....	99
Романко С.М. Екологічна політика України та Польщі : аспекти співвідношення	104
Теремцова Н.В. особливості юридичної відповідальності у контексті правомірної та протиправної поведінки: соціальний аспект.....	112
Чеховська І.В. Принципи державної сімейної політики України: концептуальний підхід до формування	117
Матеріали IV Всеукраїнської правової науково-практичної конференції «Соціологічні проблеми права очима молодих науковців та практиків»	125

СОЦІАЛЬНІ ОСНОВИ ТЕОЛОГО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Костицький В.В.

(доктор юридичних наук член-кореспондент Національної академії правових наук України, професор)

Анотація: У статті у черговий раз автор розглядає проблеми кризи сучасного праворозуміння та пропонує своє бачення подолання кризових явищ у теоретико-правовій науці, формулюючи соціальні основи обґрунтування формування висунутої ним теолого-соціологічної теорії права.

Одним з реальних шляхів подолання кризи сучасного правознавства автор цих рядків вважає розвиток соціології права, дослідження права як феномену нашої цивілізації через призму "життя" абстрактної правової норми завдяки її реалізації (в усіх відомих формах) суб'єктами суспільних відносин.

На думку автора, саме на стику теологічного та соціологічного напрямів розвитку теорії права в сучасній українській юридичній науці знаходиться центр перспективних досліджень, зокрема і щодо майбутніх уявлень про право і державу, а чинна Конституція України містить елементи теологічного праворозуміння.

Соціологічний зміст і соціальне значення конституції виражається через участь суспільства у її ухваленні та договірному її змісті і характері. За своїм юридичним значенням сучасна Конституція є Суспільним договором між державою та громадянським суспільством, договором, за яким держава бере на себе зобов'язання обслуговувати суспільство та визнає і гарантує права людини. Договірне походження конституції передбачає, що вона є результатом громадянського миру та суспільного консенсусу, соціальної солідарності.

Ключові слова: цінність права, теолого-соціологічна теорія права, конституція як суспільний договір, теологічна складова Конституції України.

Аннотація: В статье автор в очередной раз рассматривает проблемы кризиса современного правопонимания в теоретико-правовой науке и формулирует при этом социальные основы обоснованной им теолого-социологической теории права.

Ключевые слова: ценность права, теолого-социологическая теория права, конституция как общественный договор, теологическая составная Конституции Украины.

Annotation. In the article the author once again considers the problem of the modern thinking crisis and offers his vision of overcoming it in the theoretical and legal science, formulating social foundations of his "theological and sociological" theory of law justification. As far as the author is concerned, the moral imperatives of modern social development indicate that in present circumstances nobody can be entitled to monopoly on the only true and undeniable truth in this area, which would be functioning as a universal "master key" to all the painful problems of law and state. Therefore, law, legal activities and legal science face the problem of finding answers to the challenges, caused by new content of the Ukrainian national idea. Right is nothing but a «dead» text that can only be compared with a clay plate, filled with characters of a forgotten language if placed beyond the society.

The author considers the development of the sociology of law, the study of law as a phenomenon of our civilization through the prism of "life" of the abstract legal norm and through its implementation (in all known forms) into public relations as one of the real ways to overcome the crisis of the modern law.

To answer the question of what is right now, we need to note that law as a phenomenon of social development cannot be determined using the methodological approach proposed by some of the contemporary theoretical schools. The right is not to be regarded as a "closed" system, which exists separately from the society, its needs and interests of the social and cultural context. Nevertheless, the apparent impossibility of creating universal and eternal rules that are endowed with timeless value and which can be applied to infinite possible number of specific cases should be taken into account.

However, here we must bear in mind that law cannot ignore globalization trends that are setting a different hierarchy of law than that which proceeded lives of previous generations, destroying the historically established types of justice and national boundaries of legal systems which make differences between legal families. According to the author, the center in modern Ukrainian jurisprudence is on the border of the theological and sociological trends of legal theory. The provisions concerning law and state, which are marked in the current Constitution of Ukraine, contain elements of theological thinking. It is certainly not about grounding it on the sacred grounds of the text, since the Ukraine is a secular state.

The sociological meaning and social significance of the constitution is expressed through public participation in its adoption and its contractual nature. The legal value of the current Constitution means it is a social contract between the state and the civil society, the contract under which the government is committed to serve the society and guarantee human rights. Contractual origin of the constitution stipulates that it is the result of civil peace, social consensus and social solidarity.

Key words: sociology of law, sociology of law as an academic discipline, "Sociology of Law" course syllabus.

Глобальний соціально-економічний розвиток сучасного світу обумовив нові тенденції у розвитку права. Одними із найбільш резонансних стали проблеми гармонізації правових систем сучасності, розмивання границь між англосаксонською та континентальною системами права, взаємного «переливання» норм міжнародного і національного права, а також кризи праворозуміння. Праворозуміння цілком справедливо вважають визначальним моментом змісту доктрини правової держави, без вирішення яких неможливий шлях до осмислення й пізнання закономірностей організації та функціонування правової державності та існування правового порядку.

Проблеми сучасного праворозуміння, нинішній у цілому незадовільний стан правового регулювання багатьох важливих суспільних відносин, стрімке поширення правового нігілізму, загалом втрата віри у право як рівну міру свободи та справедливості, переосмислення концептуальних засад його розвитку, нагромадження численних науково-методологічних проблем дали підставу вченим говорити про кризу західної традиції права[1], патологічні «хвороби» правової системи[2], що дедалі глибше охоплюють і

Україну, правова система якої, між тим, розвивалася у лоні цієї ж традиції, і яка, завдяки європейській інтеграції, дедалі глибше гармонізується, “вмонтовується” у загальноєвропейські правові процеси.

Цікаво, що деякі вчені навіть встигли назвати ситуацію, що склалася в Україні після “Помаранчевої революції” як “загибель права”, де провідна роль належить всеохоплюючій кризі легітимності. Її складовими, зокрема, називають: відсутність суспільної згоди щодо державної влади, невизнання громадянами процесу ухвалення державних рішень, надмірна конкуренція в боротьбі за державну владу, невідповідність рішень влади домінуючим у суспільстві уявленням про право та справедливість тощо[3]. Зрозуміла політична заангажованість таких тверджень. Адже криза легітимності права має в Україні уже доволі тривалу історію, обумовлені загальною кризою суспільного життя у рамках ще колишнього СРСР.

Інші науковці діагностують небезпечні тенденції нарощування обсягів правового нігілізму як явища дисфункції розвитку правової системи[4]. Причому причинність цього явища вбачається в чому завгодно, у результаті чого правовий нігілізм справді постає лише як деформація правосвідомості[4], а не як її невід’ємна, базова ознака. Зрозуміло, що за такого звуженого підходу лікування цієї соціальної хвороби успішним бути не зможе. Свого часу ще Б.О. Кістяківський попереджував про те, що правові інститути можуть автоматично функціонувати лише у невеликій їх частині. Їхня активність пригасає, як вогонь у печі без повітря, якщо в суспільстві не знаходиться достатньої кількості людей, здатних поважати право й обстоювати його з моральною енергією[5].

Сьогодні українські вчені-правознавці перебувають у наполегливих та, на жаль, поки що малоуспішних пошуках алгоритму вирішення цих та інших проблем, що нагромаджувалися не одне десятиліття. Адже втрати у галузі культури у цілому та правової культури зокрема обумовлюють поза цивілізаційний розвиток української юридичної науки, її зорієнтованість на досягнення російських правознавців. Так званий москвоцентризм означає не тільки зосередження на ознайомленні і цитуванні російських вчених-юристів, але й має прямі наслідки у відставанні формування українських правових шкіл, оформлення позаєвропейського та позаамериканського вектора розвитку як науки, так і практики правотворення і правозастосування, а надалі вилучення України з контексту світової цивілізації, сучасної культурно-правової традиції. Правовий нігілізм та фетишизація позитивістського сприйняття права, культивування й поширення поверхових поглядів на суть і призначення права, а також інерція рабського та догматично-приниженого статусу юридичної науки за радянських часів, роль якої зводилася до інтерпретування і хвалебного тлумачення прийнятих державою і партією законів та інших нормативних правових актів і досі продовжують справляти негативний вплив на правове життя, збереження меншовартості вітчизняної юриспруденції, етатизм науки (через залежність від політичної кон’юнктури та влади поглядів так званих “офіційних” вчених, які монополізували право на істину та на доступ до засобів масової інформації, а значить і до суспільства, не дивлячись на відсутність у деяких фундаментальної юридичної освіти) та поширення механістичних уявлень про державу і право.

Водночас багато в чому штучні та морально застарілі освітні стандарти в галузі юриспруденції не слугують та й не можуть слугувати підґрунтям для закономірного ув’язування глибоких вітчизняних правових традицій з сучасним рівнем вимог щодо права та правознавства, прирікаючи національну юридичну науку або на хуторянство та пострадянський наукоцентризм, орієнтацію виключно на досягнення російської юридичної науки, рецидиви “юридичного ізоляціонізму”.

Між тим, демократичні підвалини якісно нових умов розвитку українського соціуму у рамках європейського поступу обумовлюють потребу у модернізації поглядів на суть і зміст права, його призначення в мінливих суспільних умовах, виявлення його джерел та особливостей взаємодії з державою, інститути якої в останні роки перебувають у стані швидких трансформаційних змін. Очевидно, що уникнути осучаснення

праворозуміння на фоні спроб політичної еліти привести Україну в духовно-політичне європейське життя з врахуванням концептуальної, інституційної та функціональної єдності таких суспільних феноменів, якими є право сьогодні неможливо.

Пошуки загальносприйнятного розуміння права зовсім не є реалізацією амбіційних намірів вивищення авторів сучасного праворозуміння над попередніми на засадах модерного чванства та тлумачення ними сутності права як “єдино вірного” і непомилкового або ж даниною моді і спробою протиставлення нинішніх уявлень про право минулим ідеям та концепціям на угоду особистому егоїзму та можливості безперешкодного поширення наукових поглядів в умовах демократичного розвитку України.

Тут йдеться про пошуки науково-методологічної основи сучасного осмислення права, такого розуміння сутності і призначення права, який дозволив би максимально враховувати нинішню та майбутню суспільну реальність. В основі таких намірів врахування незаперечного факту божественно-соціального походження і змісту права. При цьому соціологічна складова права розуміння дає можливість адаптувати правові регулятори до змінних реалій суспільного життя, осмислювати реалії «життя» права в суспільних відносинах. Себто таке праворозуміння покликане максимально наблизити право як суспільний феномен, чудовий винахід цивілізації, неперехідну цінність і надбання духовної культури суспільства до засад і вимог загальної культури сучасного інформаційного глобального суспільства, а також з'ясувати, актуалізувати і задіяти гуманістичний потенціал правових механізмів в єдиному комплексі соціонормативної регуляції суспільних відносин, зокрема поряд з мораллю, традицією, звичаями, політичними та корпоративними нормами тощо.

Як слушно зазначають П.М. Рабінович та С.І. Максимов, нині “стає вкрай необхідним сформулювати і використовувати такі світоглядно-філософську й теоретико-правову парадигми, які б могли послугувати надійним концептуальним фундаментом задля наукового обґрунтування і прогнозування соціальної практики у відповідній ділянці вітчизняного соціуму”[6].

До того ж моральні імперативи сучасного суспільного розвитку вказують на те, що за нинішніх умов вже ніхто не має права монопольного володіння на єдино вірну та незаперечну істину у цій сфері, яка б слугувала універсальною “відмичкою” до всіх болючих проблем розвитку права і держави. На думку сучасних вчених, у контексті становлення праворозуміння постмодерну - це означає насамперед відмову від можливості об'єктивного, суворо «наукового» неупередженого соціального пізнання, змістом якого є примноження і демонстрація всього того, що залишалося за кадром досліджень нового часу (гегелівської, марксистської, позитивістської традицій) [7].

Більш широкий та, зрештою, вільний погляд на реалії суспільного розвитку, і першочергово державні та правові явища й процеси, переконують у необхідності постійного врахування цих мінливих та швидкоплинних реалій, в яких існують та розвиваються державно-правові явища та інститути. Між тим, ці зміни часом (і це цілком закономірно) ставлять під сумнів думки та теорії, що здавалися тривалий час непохитними, змушуючи нас знову і знову порушувати відповідні питання “що є право”, як воно взаємодіє з державою і суспільством, якими бачаться перспективи його розвитку.

Сьогодні українська юридична наука уже зробила вагомі спроби запропонувати нові концептуальні підходи до сучасного праворозуміння. У цьому контексті безумовно плідною і корисною як у науково-теоретичному, а і в практичному сенсі стала нещодавно започаткована науковим співтовариством та розгорнута на шпальтах провідного фахового юридичного видання нашої держави – журналу “Право України” полеміка щодо сучасного праворозуміння як фундаменту юридичної науки і практики, зокрема його філософських і загальнотеоретичних засад, історичних і порівняльних аспектів, а також осмислення місця праворозуміння у структурі правової системи, юридичної науки і практики[8]. Дана проблематика організаційно поступово оформлюється в ініціативі створення в рамках

цього фахового журналу (з огляду на поступову специфікацію методологічного і філософсько-правового напрямів наукових досліджень) – в якості додатку до нього – наукового журналу “Філософія права і загальна теорія права”, актуальність появи якого є незаперечною[9; 6] і паралельно започаткування нового журналу «Соціологія права» силами вчених Інституту держави і права НАН України, юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи.

Поступово виокремлюються та кристалізуються кілька провідних напрямків і підходів щодо сучасного праворозуміння. Насамперед, нині спостерігаються певні спроби утвердження позитивістського легізму та неонормативізму, зокрема реанімації вчення Г. Кельзена та його послідовників у теорії права[10]. Маємо твердження про верховенство не права, а закону, про посилення юридичної відповідальності за ті чи інші правопорушення, заклики щодо зміцнення державного апарату, нарощування його функцій, обсягів втручання в суспільне життя тощо.

Окремо, як певну тенденцію, виділимо також окремі спроби ренесансу марксизму, який нині утратив своє монопольне становище, але латентно продовжує справляти значний вплив на уми і серця молодих представників юридичної науки через численних учорашніх adeptів. Держава в марксистському трактуванні – апарат придушення і класового панування, а право – знаряддя юридичного закріплення пануючої класової волі. Доречно нагадати, що вивчення марксизму у багатьох зарубіжних вузах, вивчення „Капіталу” та інших творів К. Маркса та Ф. Енгельса ще не означає переходу західної освіти та практики державного будівництва на марксистські рейки. Між тим, марксизм у поглядах на право залишається вульгарним та механістичним суб’єктивно-волюнтаристичним економізмом.

Інший напрям досліджень репрезентований різноманітними сучасними версіями юснатуралізму. Йдеться насамперед про прихильників концепції “відродженого природного права”[11; 12].

Певна група наукових розробок, які актуалізуються останнім часом, являє своєрідний пошук компромісу між натурфілософським тлумаченням права та теологічним підходом до праворозуміння, яке вважає право результатом прояву Божого промислу, Божої волі тощо (маються такі версії теологічного праворозуміння, зокрема, такі, як неотомізм[13] та ін.).

Нарешті, досить перспективний напрямок науково-теоретичних досліджень лежить у площині соціологічної юриспруденції.

До цього слід додати тенденції щодо переосмислення класичних типів праворозуміння через виведення їх з відповідних філософських доктрин, а саме феноменології, герменевтики, антропології, синергетики, теорії комунікацій тощо[14]. Характерно, що всі вони конструюють певний образ права, що характеризується сукупністю найбільш загальних теоретичних ознак права і найбільш загальних ознак практичного (ціннісного) до нього ставлення.

Нерсесянц В.С. виокремив три, на його думку, основних типи розуміння права: легістський (позитивістський), природно-правовий (юснатуралістичний) і лібертарно-юридичний[15].

Мартишин О.В. вважає доцільним назвати чотири типи: юридичний позитивізм (нормативізм), соціологічний позитивізм, теорії природного права і філософське розуміння права. Крім цих класичних підходів, О.В. Мартишин говорить ще про один, похідний від них, – інтегративний, заснований на поєднанні в різному співвідношенні принципів, що лежать в основі перших чотирьох підходів[16].

Поляков А.В. пропонує, принаймні, дві підстави для класифікації типів праворозуміння: практичну і теоретичну. Практичний тип праворозуміння відображається в суспільній правовій свідомості у вигляді найбільш загальних ознак, що характеризують відношення суспільства до права, його особливе правознавство та право почуття[19].

Кожна цивілізація має свій тип праворозуміння. Можна виділити загальні групи, наприклад, праворозуміння Сходу і Заходу. Теоретичне праворозуміння, на думку А.В. Полякова, оформлено концептуально, а ціннісні мотиви в ньому ідеологізовані і часто завуальовані. Виходячи з цього критерію, А.В. Поляков розглядає три основних теоретичних підходи до розуміння права: природно-правовий, етатистський і соціологічний.

Існують також і інші підходи[20; 21; 22; 23; 24; 25]¹, однак і наведеного цілком досить, щоб зробити висновок, що на даний момент немає загальноприйнятої класифікації типів праворозуміння, більше того, не має розробленої критеріальної основи для такої класифікації. При цьому зауважимо, що між різними типами праворозуміння, різними інтерпретаціями сутності і призначення права, його співвідношення з законом, владою та державою не існує якоїсь нездоланного, неприступного “китайського муру”[26]. Такі версії та інтерпретації мають сенс у контексті розуміння та сприйняття як актуального плюралістичного (за сутністю) постмодерністського світоустрою та його складової частини – сфери правової регуляції[18; 27].

Більше того, межі та евристичні можливості кожної концепції чи тлумачення, які є частковими відповідями на глобальні питання, за нинішніх умов самі є украй рухливими, динамічними. Їхнє функціонування та розвиток можливі за рахунок взаємного зближення та збагачення, тобто діалогу у найширшому розумінні цього слова[28]. Зокрема, на думку Г.Дж. Бермана, представникам різних концепцій праворозуміння слід відмовитися від утвердження власної вищості, адже єдине, чого їм усім бракує – це визнання їх взаємозалежності[29], оскільки невичерпність ресурсів кожної з правових парадигм – запорука реальної багатоманітності та багатовимірності феномену права, різнобічності формованих ним “картин світу” і їх вияву в реальному житті тощо. Реальне розмаїття “дизайнерських рішень” у конструюванні та реконструкції чинних правових систем різних країн світу – чи не найкраще наочне свідчення задіяння та співіснування різних підходів та версій праворозуміння на практиці.

Так, наприклад, значний інтерес знову може викликати думка, які відправні, засадничі положення (засади, принципи) лежать в основі права та відповідно – того чи того типу праворозуміння. Без сумніву, тут насамперед назвуть ідею справедливості, закріплення прав людини тощо. В Україні, зокрема, ряд вчених та політиків такою ідеєю вважають українську національну ідею. Підвищений інтерес до неї пояснюється необхідністю переосмислення змісту і ролі національної ідеї в житті народу відповідно до нових історичних та політичних реалій, пов'язаних з особливостями сучасного етапу правотворення і державотворення.

Українська національна ідея знайшла своє переконливе та закономірне юридичне оформлення в Конституції України, в Преамбулі якої, зокрема, зазначено, що Верховна Рада України, “спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення”, приймає цю Конституцію. При цьому у статті 1 Конституції Україна проголошена суверенною і незалежною державою[30].

Дехто схильний стверджувати, що на сьогодні національна ідея (потрактована переважно в етнонаціональному контексті) себе вичерпала, а тому необхідно шукати нову ідею, яка консолідувала б Український народ. З цього приводу зауважимо, що в умовах незавершеності формування сучасної української нації, перехідності в розвиткові держави і права України[31], сплеску інформаційних та економічних воєн початку ХХІ століття проблеми соборності, незалежності та суверенності Українського народу, влади і держави продовжують залишатися достатньо актуальними, ще довго не зникатимуть з порядку денного з огляду на дискретність сталої національної державотворчої традиції, зумовленої тривалою відсутністю досвіду функціонування незалежних державно-правових інституцій.

¹ До завдань автора цієї роботи не належав аналіз типів та видів праворозуміння.

Донедавна українська національна ідея наповнювалася новим змістом, в основу якого, з нашої точки зору, був покладений економічний патріотизм як складова національної ідеї та один з провідних принципів права[32; 33; 34; 35]. Деякі вчені пропонують також таким розуміти конституційний патріотизм (М. Савчин[36]).

Однак події останніх місяців, обумовлені особливостями багаторічної інформаційної антиукраїнської війни та військової інтервенції з боку північного сусіда, показали необхідність перегляду основних складових національної ідеї, які зараз включають питання єдності Українського народу і держави, визнання факту існування багатонаціональної української політичної нації та збереження суверенітету, європейського вибору як найважливішого вектора цивілізаційного розвитку українського соціуму.

Разом з тим, мусимо визнати, що поза соціумом право залишається “мертвим” текстом, який можна порівняти хіба що з глиняною табличкою, заповненою ієрогліфами давно забутої мови. Тому перед правом та правотворчою діяльністю, рівно як і перед юридичною наукою постали проблеми пошуку відповідей на виклики, обумовлені новим змістом української національної ідеї.

Одним з реальних шляхів подолання кризи сучасного правознавства автор цих рядків вважає розвиток соціології права, дослідження права як феномену нашої цивілізації через призму “життя” абстрактної правової норми завдяки її реалізації (в усіх відомих формах) суб'єктами суспільних відносин. Тут доречно згадати про авторів, які розглядають три типи праворозуміння, виходячи з трьох типів раціональності, які формують критерії науковості: філософський, соціологічний та культурно-історичний[17], вказуючи на те, що основними підходами до праворозуміння є теорія природного права, юридичний позитивізм і соціологія права та додаючи до них так звану “інтегративну” концепцію права, яка прагне поєднати все краще, що репрезентоване цими підходами[18].

Щоби остаточно відповісти на питання, чим є сьогодні право, відразу зазначимо, що, як феномен суспільного розвитку, право не може бути визначене за допомогою методологічних підходів, запропонованих якоюсь із сучасних теоретичних шкіл. Нагадаємо, що ще Б.О. Кістяківський наголошував на множинності поняття права[37]. У радянській теоретичній юриспруденції О.О. Лукашова також зазначала умовність та обмеженість будь-якого визначення права та можливість застосування різних підходів до права[38]. У цьому ж ключі розглядав проблеми праворозуміння О.Е. Лейст, на думку якого, кожна з концепцій праворозуміння має свої підстави, тому вони існують одночасно і мають прихильників, а кожна з концепцій висловлює реальну сторону права і служить для його здійснення. Більш того, всі розуміння права настільки ж вірні, як і спростовані[39].

Отже, і нині багатогранність права є загальною характерною рисою всіх сучасних концепцій права, більшість з яких розглядають право як виразник моралі, справедливості тощо, а закон – як закріплення волі держави (пануючого класу), продовжують пошуки шляхів та способів розрізнення закону і права. Все це вказує на те, що, як складний суспільний витвір, право може бути зрозумілим і поясненим щонайменше через ряд його визначень, які в цілому формують його сучасний образ. Зокрема, доречно і продуктивно говорити та переосмислювати нові можливості права як багатоликого, багатовимірного суспільно-історичного явища[40], зокрема як засобу творення й зміцнення держави, моделювання справедливої та соціально відповідальної влади, здатної своєчасно та адекватно реагувати на численні різноманітні виклики, перед якими опинилося людство на початку третього тисячоліття, а також засобу зміцнення й згуртування соціуму в цілому в цілях його самозбереження і примноження як національних цінностей, так і здобутків людської цивілізації.

У цьому контексті теолого-соціологічний підхід до розуміння права як і сама соціологія права покликані виявити всі форми права, що існують у суспільстві, досліджувати проблеми і визначити можливі шляхи подолання відчуження людини від

влади та перетворення у фікцію можливості особи на участь у здійсненні влади та правотворенні. Отже, маємо вивчати, досліджувати і розвивати право у суспільному контексті, показуючи його історичну і культурну специфіку, оскільки право не тільки не може існувати поза сучасним культурно-історичним контекстом, але саме є духовно-культурним надбанням та неперехідною цінністю як феномен сучасної цивілізації.

Право не може розглядатися як “замкнута” система, відірвана від суспільства, його потреб та інтересів, від соціально-культурного контексту. При цьому слід враховувати очевидну неможливість створення соціумом універсальних і вічних норм-правил, тобто правил, що наділені позачасовою цінністю, і які можуть бути застосовані до нескінченно можливого числа конкретних випадків. Такими вічними цінностями є складові Морального імперативі, дарованого людині Всевишнім, правила суспільно співжиття, викладені у 10 біблійних заповідях, Нагорній проповіді, шестисот семи правилах Тори та семи десятках нормативів у Корані.

Однак, тут ще треба мати на увазі, що право не може не враховувати також і актуальних нині тенденцій правової глобалізації, які, встановлюючи іншу ієрархію правових норм, ніж та, в якій протікало життя попередніх поколінь, руйнують історично сформовані типи правосвідомості та розмивають межі національних правових систем, роблять відносними розбіжності між правовими сім'ями. Тож сучасна правова теорія, як і право в цілому, повинні дати відповідь на виклики правової глобалізації, адекватні масштабності виниклої проблеми[41].

В юридичній науці висловлювалася думка щодо того, що оскільки “поняття права (тип праворозуміння) є апріорною (трансцендентною) відносно юридичної науки основою, а його обґрунтування – принципово метаюридичне, воно може бути віднайдене тільки в соціальній філософії (або теоретичній соціології), а самі філософські концепції, які спроможні подолати відзначену вище обмеженість світосприйняття доби модерну, можуть слугувати основою нового типу правопрозуміння, здатного відповісти на виклик постмодерну”[18].

Сучасний абсурд і водночас парадокс права полягає в тому, що з плином часу права стає дедалі “більше” у суспільстві, проте дедалі “менше” в житті окремої людини: держави швидко нарощують обсяги правотворчості. Законодавство стає дедалі більш розгалуженим і заплутаним. Розібратися в його хитросплетіннях часом важко фаховому юристу, не кажучи про пересічну людину, глибоко не обізнану з основами права. Між тим, стан захищеності особи у сучасних умовах, передусім захищеності правової, явно перебуває в занепаді. Відбувається “інфляцію законодавства” (за висловом Р. Кабріяка[42]), натомість людина живе в умовах гострого “дефіциту” права. Така ситуація не в останню чергу спричинена, на нашу думку, повним відривом сучасного права – причому як на Заході, так і на Сході – від свого сакрального коріння.

Десакралізація права так глибоко проникла в суспільну тканину, що загрожує повним розпадом соціальних спільнот, атомізацією суспільства в умовах панування споживацьких інстинктів і настроїв, а також повною девальвації “суворого права” (за висловом Е.Ю. Соловйова[5]).

Тож вкотре постає питання про потенціал права, його спроможність слугувати людині. При цьому виявляється, що ігнорування сакрального коріння права є важливою методологічною хибю сучасного правознавства. З різним ступенем заглиблення у проблему ці питання порушують у своїх роботах такі мислителі, як Ш. Журне[43], Ж. Марітен[44], В. Новик[45], С.Л. Франк[46], Й. Хеффнер[47] та ін. Глибоко вона також досліджується у рамках Основ соціальної концепції Російської православної церкви (РПЦ), що була офіційно затверджена в 2000 р. [48]

Чи не найкраще в сучасній теоретико-правовій літературі цю проблему висвітлив у своїй монографії вірменський вчений Р.А. Папаян[49]. Водночас порушене питання щодо примирення християнства та права в роботі Г.Дж. Бермана[29]. Нагадаємо також, що і у вітчизняній теоретичній юриспруденції Б.О. Кістяківський свого часу також наголошував

на необхідності діалектичного пізнання раціонального та ірраціонального у праві, без чого неможливе вироблення адекватного праворозуміння[50].

На думку автора, саме на стику теологічного та соціологічного напрямів розвитку теорії права в сучасній українській юридичній науці знаходиться центр перспективних досліджень, зокрема і щодо майбутніх уявлень про право і державу².

Принагідно нагадаємо, що і чинна Конституція України містить елементи теологічного праворозуміння. Йдеться, звичайно ж не про побудову всього її тексту на сакральних засадах, оскільки Конституція України є конституцією світської держави.

Соціологічний зміст і соціальне значення конституції виражається через участь суспільства у її ухваленні та договірному її змісті і характері.

Конституція України 1996 р. є не тільки політико-правовим актом, але і важливим документом, що містить модель української незалежної демократичної держави зразка ХХІ ст.³ [51; 52; 53]

З ухваленням Конституції України у 1996 р. у нас було задекларовано створення правової держави. При цьому Конституцію Верховна Рада України ухвалила від імені Українського народу – громадян всіх національностей.

За своїм юридичним значенням сучасна Конституція є Суспільним договором між державою та громадянським суспільством, договором, за яким держава бере на себе зобов'язання обслуговувати суспільство та визнає і гарантує права людини.

Принагідно зауважимо, що серед сучасних зарубіжних учених пануючою на сьогодні є думка про те, що конституція є виразом спільної волі народу, який формує чи модернізує свою державність для досягнення спільних цілей[54]. Не заглиблюючись в історію питання, нагадаю, що свого часу Дж. Локк розглядав конституцію як суспільний договір про правила співіснування народу та про публічну владу. У цьому контексті нагадаємо також вислів знаного американського мислителя Т. Пейна: “конституція не є документом уряду, а документом людей, що входять до уряду. А уряд без конституції – це влада без права на неї”[55].

Договірне походження конституції передбачає, що вона є результатом громадянського миру та суспільного консенсусу, соціальної солідарності. З цього приводу свого часу відомий французький вчений Л. Дюгі висловлював думку, що конституція має бути втіленням ідеї солідарності, яка є універсальним законом розвитку суспільства і будь-який закон набуває обов'язкової сили не завдяки волі правителів, а завдяки відповідності праву соціальної солідарності[54]. Наприкінці ХХ ст. цю думку повторив по суті німецький мислитель Ю. Габермас, зауваживши, що конституція виражає формальний консенсус у суспільстві[56].

Характерно, що ухваленням конституції її договірний, консенсуальний характер не вичерпується. Адже після прийняття конституції починається її життя і, відповідно, життя громадян за конституцією. І саме громадянам як суб'єктам цього Суспільного договору доводиться виявляти здатність знаходити консенсус у постконституційних умовах, сприяючи соціальній інтеграції суспільства. Зазначене, звичайно ж, не спростовує можливостей конфліктності в соціумі та й не зобов'язує до цього. Йдеться про те, що сам соціум повинне бути налаштований на прийнятні форми конфліктності, що не загрожують його збереженню, порушенню солідарності в суспільстві, не призводять до нехтування основами конституційного ладу тощо. Він має обмежувати владні наміри та зазіхання, його суб'єкти мають жертвувати своїми егоїстичними інтересами на користь загальсуспільного блага[54].

Конституція формує правову систему, визначає її місце у правовій сім'ї. Водночас, будучи Суспільним Договором, конституція має виступати вищим моральним законом суспільства, моральним імперативом добра.

² Не важко здогадатися, що автор статті є не тільки прихильником, але й розробником цього наукового напрямку.

³ Слід зазначити, що юридичні властивості конституції як особливого нормативно-правового акту добре проаналізовані в науковій літературі. .

Зауважимо, що сучасна конституція – це не постійне наближення до ідеї права, а, швидше, постійне утвердження цієї ідеї, як права реально суцього, “тут і тепер”, утвердження реального права в усьому розмаїтті його конкретизованих версій[57].

Разом з тим, мушу зазначити, що реальне конституційне творення, безпосереднім учасником якого був і автор цих рядків, відбувалося дуже і дуже складно, у період критичного загострення політичної боротьби, яка розколювала і суспільство, і державу. Про реальну солідарність за умов 1992-1996 рр. годі було говорити.

За тих умов у край важливо було домогтися композиційної єдності та сприйнятливості суспільством конституційного тексту, максимально повно урегулювати всі реально чи потенційно конфліктні питання, спірні та такі, що підлягають юридичному врегулюванню, ситуації, врахувати загрозу радянського ренесансу у випадку виграшу комуністів на президентських виборах 1996 року у Росії та реалізації їх «таємної» домовленості з українським комуністами. Позиціонування ж авторів-розробників конституційного тексту та їхні полярні політичні уподобання перетворювали поставлене завдання у майже нереальне з точки зору його успішного вирішення.

Сьогодні перед нами вкотре постає питання про соціальне призначення конституції. Творячи конституції, соціум або його інституції чи окремі особи ставлять перед собою визначні та важливі цілі.

Часто конституція є способом досягнення суспільного консенсусу, моделювання, завоювання або зміцнення влади. Народ у такі випадках може бути використаний як засіб вирішення цього завдання. Тут можемо пригадати класичний приклад ухвалення конституції у франкістській Іспанії на «всенародному» референдумі.

Конституція може творитися з метою систематизації законодавства, і відігравати велику роль у його взаємоузгодженні, подоланні суперечностей.

Тут доречно згадати про роль науки у конституційному творенні. Ця роль може бути догматичною, коли наука обмежується коментаторськими функціями та пошуками тлумачень догм конституції, виправданням можливих колізій та суперечностей, часто на догоду державній владі.

Соціальна роль науки у систематизації законодавства, у тому числі шляхом визначення її основних напрямів через ухвалення конституції, може полягати у тому, щоб привнести у конституційний процес прагнення соціуму у цілому та кожної людини зокрема, обґрунтувати їх науково та зробити доступними для формалізації у правові норми.

Але найважливіше завдання науки – теоретико-методологічне. Конституція відіграє велику правотворчу роль, саме правотворчу, а не законотворчу, окреслюючи шляхи розвитку правової системи загалом, стає основою вирішення питань сучасного праворозуміння. Тому участь українських вчених у конституційному процесі є не тільки найвищим виявом соціальної відповідальності науки і вчених, але й умовою наукового поступу правотворчої діяльності та щасливою усмішкою долі для кожного вченого, якому вдалося залишити свої надбання у Конституції.

Конституція може відігравати роль політичної ширми для реалізації тих чи інших завдань і цілей, як це було з Конституцією СРСР 1936 р., що проголошувала демократичні права і свободи, але не стала перешкодою розгортанню широкомасштабних сталінських репресій 1930-1950-х рр., право народу на самовизначення та виходу союзної республіки із складу СРСР без процедури вирішення такого питання, що унеможливлювало разом з політичним терором навіть порушення такого питання.

Також Конституцію творять та ухвалюють з метою реалізації установчої влади народу, як це було в Україні у 1996 р., коли прийняття Конституції юридично закріпило відновлення Української держави, визначило незворотність процесів унезалежнення та утвердження державного суверенітету України.

Конституція може творитися з метою утвердження політико-партійних або кланових інтересів, але найвищим її досягненням є втілення в цьому документі ідеалів

громадянської злагоди та торжества справедливості і добра, тобто втілення найвищих цінностей Суспільного Договору.

Але ту треба говорити ще й про інше: глибинне коріння відповідної правової традиції безпосередньо присутнє в такому важливому правовому документі, яким є Конституція сучасної України. Зокрема, у Преамбулі Конституції говориться про те, що Верховна Рада України приймає цю Конституцію усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями[30]. У змісті Преамбули Конституції втілені базові конституційні цінності, які кваліфікуються вченими-конституціоналістами як моральні[58], хоча саме згадування Бога в контексті Конституції не може не переконати в тому, що йдеться про цінності не так морального, як релігійного гатунку. Отже, тут знайшли органічне поєднання категорії відповідальності перед Богом, а також – перед власною совістю та попередніми, нинішнім і прийдешніми поколіннями.

Нагадаємо у цьому зв'язку, також, що слово “відповідальність” має два значення: перше передбачає відповідальність людини за щось, зокрема за свої вчинки, за наслідки своєї діяльності, друге – відповідальність перед кимось (виділено автором): перед іншими людьми, суспільством загалом, а також перед Богом[59]. Вважаємо, що в конституційному тексті знайшли своє втілення обидва значення відповідальності. Зокрема, в першому значенні – відповідальність за те, щоб український соціум існував. У цьому виявився симетричний, діалогічний зміст відповідальності: конституцієдавці, виконуючи від імені Українського народу функцію установчої влади, рівною мірою апелювали як до спільноти (нинішнє, майбутні та минулі покоління українців), так і до особистісного Бога. Фактично, тут у найбільш концентрованому вигляді були втілені уявлення про надсоціальність і надприродність права, вищим елементом якого виступає Конституція держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ; Издательская группа ИНФРА-М. – НОРМА, 1998. – С. 11-14.
2. Харт Х.Л.А. Концепция права / пер. з англ. – К.: Сфера, 1998. - С. 119.
3. Мирзоев С. Гибель права: легитимность власти в «оранжевых революциях». – М.: Европа, 2006. – С. 35-36.
4. Вступ до теорії правових систем. Монографія / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. - С. 145-161.
5. Соловійов Е. Намордник для Левіафана (про першопочатковий та вічний сенс суворо правової норми) // Політична думка. – 1999. - №1-2. - С. 125.
6. Рабінович П., Максимов С. Концепція наукового фахового журналу “Філософія права і загальна теорія права” (додаток до юридичного журналу “Право України”) // Право України. – 2011. – №12. – С. 402.
7. Слюсаренко О.Л. Праворозуміння в епоху постмодерну // Юридична наука. – 2011. - №2. - С. 9.
8. Право України. – 2010. - №4. – С. 4-230.
9. Святоцький О. Вступне слово головного редактора журналу // Право України. – 2011. - №12. – С. 401.
10. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. – К.: Юніверс, 2004. - 496 с.
11. Костенко О.М. Культура і закон у протидії злу// К.: Атіка, 2008. – 352 с.
12. Четверинни В.А. Современные концепции естественного права. – М.: Наука, 1988. - 144 с.
13. Рабінович С. П. Права людини у природно-правовій думці неотомізму. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – О.: Одеська національна юридична академія, 2003. – 21 с.
14. Честнов И.Л. Современные типы правопонимания: феноменология, герменевтика, антропология и синергетика права. – СПб.: Санкт-Петербургский юридический институт Генеральной прокуратуры РФ 2002. -
15. Нерсесянц В.С. Философия права: либертарно-юридическая концепция // Вопросы философии. – 2002. – №3. – С. 10.
16. Мартышин О.В. Совместимы ли основные типы понимания права? // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 13-15.
17. Честнов И.Л. Типы правопонимания // Проблемы теории права и государства / Под ред. В. П. Сальникова. – СПб., 1999. – С. 56-94.
18. Честнов И.Л. Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение. - 2002. - №2 (241). - С. 4
19. Поляков А.В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций. 2е изд., доп. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С. 62.
20. Дія права: інтегративний аспект. Монографія / відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – С. 41-63
21. Скоробогатов А.В. Типологія правопонимання: сравнительно-правовой анализ // <http://www.ieml.ru/economproblem/2008/5/v7.html>
22. Козюбра Н. Правопонимание: понятие, типы и уровни // Право Украины. – 2011. – №1. – С. 25-37
23. Яценко О. Современное правопонимание: основные концепции // Право Украины. – 2011. – №1. – С. 135-137
24. Бойчук С. Типология форм правопонимания: комплексный подход // Право Украины. – 2011. – №1. – С.141- 142.
25. Мартышин О. Классические типы правопонимания и «новые теории права» // Право Украины. – 2011. – №1. – С. 170-177 .
26. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні // Право України. – 2010. - №4. – С. 20.
27. Козлихин И.Ю. О нетрадиционных подходах к праву // Правоведение. - 2006. - №1. - С. 31-40.
28. Честнов И.Л. Принцип диалога в современной теории права: Проблемы правопонимания : дисс. ... докт. юрид. наук. - СПб, 2002. - 322 с.
29. Берман Г.Дж. Вера и закон: примирение права и религии / Пер. с англ. Д. Шабельникова и М. Тименчика. — М.: Ad Marginem, 1999. – С. 363.
30. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №30. - Ст. 141.
31. Якушик В.М. Государство переходного типа: вопросы теории. - К.: Лыбедь, 1991. - 199 с.
32. Костицький В. Економічний патріотизм як соціально-економічне і правове явище // Право України. – 2001. - №6.

33. Костицький В.В. Економічний патріотизм як складова національної ідеї. - К.: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2001.
34. Костицький В.В. Закон концентрації банківського капіталу: необхідність і дороги здійснення // Право України. – 2002. - №12.
35. Костицький В.В. Економіко-правові проблеми концентрації капіталу: від промислово-фінансових груп до транснаціональних компаній // Право України. – 2003. - №3.
36. Свачин М. Конституційний патріотизм у контексті постмодерного конституціоналізму // Юридичний журнал. – 2008. - №12. – С. 93-97.
37. Кістяківський Б.О. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. 171-188, 207-236.
38. Лукашева Е.А. Общая теория права и многоаспектный анализ правовых явлений // Советское государство и право. – 1975. – № 4. – С. 30-34.
39. Лейст О.Э. Сущность права: Проблемы теории и философии права / Под ред. В.А. Томсинова - М.: Зерцало-М, 2008. – С. 273-275.
40. Костицький В. Багатолике право. Теолого-соціологічне розуміння права та проблеми конституційного закріплення теорії розподілу влади // Юридичний вісник України. – 2011. - №№36-37.
41. Ковлер А.И. Антропология права: Учебник для вузов. – М.: НОРМА - ИНФРА-М, 2002. – С. 5.
42. Кабрияк Р. Кодификации / пер. с фр. – М.: Статут, 2007. – С.
43. Журне Ш. Христианские требования в политике. – К.: Дух и Литера, 1998. - С.177-221, 273-291, 337-368.
44. Маритен Ж. Человек и государство / пер. с фр. - М.: Идея-Пресс, Дом Интеллектуальной книги, 2000. – 196 с.
45. О. Вениамин Новик "Православие. Христианство. Демократия". Сборник статей. – СПб.: Алетея, 1999. - 368 с.
46. Франк С.Л. Религиозные основы общности // http://krotov.info/library/16_p/put/01_09.html.
47. Хеффнер Й. Христианское социальное учение. – М.: Духовная библиотека, 2004. – 324 с.
48. Основы социальной концепции Русской православной церкви // <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>.
49. Папаян Р. Христианские корни современного права. – М.: НОРМА, 2002. – 403 с.
50. Кістяківський Б.О. Рациональне та ірраціональне у праві // Кістяківський Б.О. Вибране. – К.: Абрис. 1996. – С. 189-207.
51. Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е. Теория современной конституции. – М.: НОРМА, 2005. – 320 с.
52. Шаповал В. Сутнісні характеристики конституції як основного закону держави // Право України. – 2009. – №10. – С. 4-12
53. Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції // Право України. – 2011. - №5. – С. 175-195. .
54. Ковальчук В. Конституція як основа легітимності публічної влади в правовій демократичній державі // Право України. – 2010. - №7. – С. 59.
55. Пейн Т. Права людини / пер. з англ. – Л., 2000. – С. 176.
56. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность. Московские лекции и интервью. – М.: КАМІ, Academia, 1995. - С. 216.
57. Крусс В. Конституционное правопонимание // Право України. – 2010. – №4. – С. 172.
58. Веніславський Ф. Конституційний лад та суспільний ідеал: до питання про базові цінності конституційного ладу України // Право України. – 2010. – 32. - С. 123.
59. Єрмоленко А.М. Категоричний імператив відповідальності Ганса Йонаса // Йонас Г. Принцип відповідальності / Пер. з нім. – К.: Лібера, 2001. – С. 382.

ПРАВОВИЙ СВІТОГЛЯД: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Онiщенко Н.М.

(зав. відділом теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік НАПрН України)

Спробуємо навести деякі міркування щодо необхідності підвищення ролі, значущості соціологічних правових напрацювань задля інтенсифікації, з одного боку, теоретичних правових досліджень та підвищення їх НККД (науковий коефіцієнт корисної дії) в сучасних умовах правового розвитку. З другого боку – обов'язкового врахування потреб юридичної практики.

Слід констатувати, що теорія права більше «опікується» нормами права, то соціологія права – їх соціальним ефектом, якщо теорія права – сутністю права, то соціологія – його дієвістю та результативністю. В цьому контексті без перебільшення можна говорити, що складовою предмета соціології права є зумовленість права, а пошуковими напрямками: соціальна обумовленість права, дія права, його дієвість, правова конфліктологія, правова поведінка, ефективність законодавства тощо.

Є беззаперечною істина, яка полягає в тому, що сфери знань теорії держави і права, філософії права і соціології права досить близькі за науковими спрямуваннями, втім не тотожними, не ідентичні, кожна має свої завдання, етапи розвитку та цілі.

З вище наведеного – метою даного викладу є не стільки виокремлення, окреслення «територіального простору» зазначених наукових сфер, або перерозподілу «місця під сонцем», скільки розгляд їх у взаємозв'язку, взаємовпливу, а отже у взаємодоповненні та взаємозбагаченні. Ми пропонуємо в зазначеному форматі розгляд категорії «правовий світогляд», а вірніше його соціологічні виміри та характеристики.

Категорія, яка з наукової точки зору і відповідно до останніх політичних подій в Україні, потребує спеціального аналізу та вивчення. Причому ця цікавість може бути

пов'язана і з теоретико-філософським «звучанням», і з практичним (соціологічним) значенням цієї категорії. Сьогодні юридична наука характеризується процесами зверненими на переорієнтацію правової проблематики щодо світоглядних основ правового життя суспільства. Сучасна соціологія права дозволяє характеризувати правову думку як процес розуміння соціально-правової дійсності, пізнавальну діяльність окремого індивіда і, як вираз особливого складу характеру, розуму, світоглядно-правових основ тієї чи іншої епохи, культури, цивілізації[1].

Слід зазначити, що, нажаль, в умовах, коли правова дійсність характеризується втратою цінностей, віри, інколи сенсу буття, суспільство характеризується втратою етичних начал, близьких до понять «совість», «необхідність», «обов'язок». Все це в свою чергу призводить до етичного «виснаження» особистості з усіма відповідними наслідками.

При тому слід розуміти, що навіть суттєве покращення економічної ситуації в країні, не змогло б швидко привести до належного стану громадянської відповідальності, що має підґрунтям належний правовий світогляд. Вочевидь мова іде про вивчення проблеми формування особистості, яка здатна самостійно мислити, приймати рішення, публічно виражати свою думку, усвідомлювати та приймати на себе відповідальність за наслідки своєї публічної, особливо політичної, діяльності. Отже, про належну соціально-правову активність особистості, що стає можливою в умовах розвитку і забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини, з розвитком правового світогляду сучасного суспільства і сучасної особистості – можна говорити тільки у зв'язку з належним правосвітосприйняттям. Що це означає? Це і є та сама «метаморфоза», про яку пишуть соціологи[2]: знання та навіть навички користування є, а інтерналізації (інтеріоризації), тобто переходу у внутрішню якість не відбувається[2]. Уявляється, право, щоб бути успішно сприйнятим, крім демонстрації своєї діяльнісної «потенційної» здатності, повинно включатися в первинну соціологізацію, як певна складова відповідного масиву, який повинен засвоюватися, починаючи з самого раннього віку, щоб потім не бути віднесеним до категорії «штучних реальностей», які не притаманні тій чи іншій особистості[2]. В цьому контексті слід акцентувати увагу на науково-дослідницьких роботах вітчизняних правознавців[3]. Крім того, хотілося б обов'язково звернути увагу на те, що право здійснює свої функції не відособлено, а в єдиному комплексі й тісний взаємодії з іншими соціальними регуляторами.

Соціальні функції моралі, звичаїв, політичних норм, значною мірою ідентичні функціям права. Різниця полягає в соціальній значущості суспільних явищ, що регулюються моральними, політичними і правовими нормами. Інакше кажучи у механізмі соціального регулювання спостерігається своєрідний розподіл ролей між правом, політикою, мораллю, звичаями, традиціями тощо у виконанні одного і того ж завдання – впорядкування суспільних відносин.

Тому правовий світогляд пересічної людини, в певному суспільстві, не може бути відокремленим і невідокремлений від наявної «впливової дії», в першу чергу, саме права та інших соціальних регуляторів.

Крім того, слід звернути увагу на те, що проблема не в тому, що існує суттєва різниця між буденною та професійною правосвідомістю, а в тому, що являє собою правова думка звичайної людини та професіонала[4]. Слід зазначити щодо традицій правової реальності, які притаманні громадянському суспільству – сьогодні як ніколи гостро відчуваються недоліки, сформованої під впливом різних чинників, юридичної думки.

Щодо термінологічної визначеності, на наш погляд, під правовим світоглядом слід розуміти уяву про право, як феномен соціальної дійсності. Якщо інтерпретувати дане визначення щодо потреб юридичної практики, то це уявлення про розвиток соціальних систем, про життя суспільства, процеси життєдіяльності в державі і світі в контексті правових реалій. Крім того, деякі дослідники підкреслюють «праволюднну» природу

правового світогляду спрямовану на задоволення життєво необхідних потреб, забезпечення рівності прав, толерантності, «правозобов'язаного» характеру правового світогляду (консенсусна реалізація можливостей кожним учасником соціуму), необхідності нормативного закріплення природних прав носіїв правового світогляду[3].

Ігнорування уявлень про роль і значущість права, саме як соціального феномену, на певних етапах розвитку призводять до формування міфу про стійкий правовий нігілізм в слов'янських державах. Даний міф є зручним для можновладців і дозволяє законодавцю перекласти відповідальність за провал будь-яких економіко-правових реформ в суспільстві на саме ж суспільство. Можна поділити думку О.Е. Лейста про те, що недостатня розвиненість юридичного мислення заважає усвідомити, що, власне, ми хочемо від права. Однією з прикладних ілюстрацій слугують події на Майдані 2013-2014 рр. Справа в тому, що політичні вимоги євроінтеграції склали тільки частину вимог щодо політико-правових перетворень в державі, інша частина ж населення виступила з вимогами про «все, що болить», що інколи не має ніякого відношення ні до політичного, ні до правового поля, а скоріше складає проблеми етичного гатунку: здоров'я, навіть кохання тощо. Підтримуючи основну масу правослухняних людей, що виражали свої політичні уподобання та правову думку, – все ж мусимо підкреслити, що право, його можливості та вимоги – це та реалія, яка повинна відмежовуватися від близьких, але інших реалій із площини етики, моралі, духовності, канонічних норм тощо.

Сьогодні суспільство характеризується різким падінням уваги до права або, навіть, можна сказати зневагою до багатьох правових положень та настанов. Так, мабуть, нікого не здивуєш явищами правового нігілізму та правового песимізму. Сам термін «песимізм» визначається як світосприйняття, перейняте смутком, безнадією, невірою в успіх, у краще майбутнє[5], або песиміз (від фр. Pessimisme, з лат. pessimus – найгірший) – світобачення, сповнене безнадії, недовіри до майбутнього; схильність бачити в усьому тільки погане[6]. Подібні визначення наведені і в інших тлумачних словниках[7].

Розглянувши дані дефініції, хотілося б навести деякі міркування. Справа в тому, що сприйняття або, вірніше, оцінка будь-якого явища з позицій песимізму означає відсутність руху, розвитку, вдосконалення. Це явище позбавляє сенсу майбутнє. Сьогодні все більше песимістичних оцінок (і це не безпідставно) щодо можливостей конструктивного правового розвитку.

Сучасний кризовий стан та його прояви породжують стійкий соціальний та правовий песимізм, що трансформується сьогодні із площини емоцій, почуттів, відчуттів, переживань (правова психологія) у площину переконань, ставлення, уявлень, стереотипів (правова ідеологія). Це і обумовлює певну ту чи іншу, на жаль, не завжди бажану для суспільства поведінку індивіда.

Не приділяючи аналізу причин цього явища спеціальної уваги, (всі вони добре відомі як пересічному громадянину, так і державним діячам, посадовцям, політикам, представникам науки), хочемо лише наголосити, що песимістичні настрої багато в чому нівелюють, відкидають повагу до права як найбільш дієвого регулятора суспільних відносин, а отже, заважають формуванню відповідного сучасним реаліям правового світогляду.

Такий стан речей обумовлює ситуацію, коли влада не може «достукатися» до людини; люди багато в чому ігнорують не тільки соціальні (мораль, релігійні канони), але й правові норми.

В цих умовах, на наш погляд, необхідне відродження поваги до права, принципу верховенства права, принципу законності, підвищення авторитету закону, що є чи найпершочерговим завданням представників вітчизняної науки, і зможе слугувати важливим завданням громадянського суспільства, розвитку сучасного правового світогляду. Тому, не пропонуючи нових «рецептів миттєвого одужання суспільства»,

враховуючи, що це процес не одного дня, тижня або місяця, що суспільство не може «одужати» за «помахом чарівної палички», а довіра до права, закону і режиму законності не може виникнути миттєво за бажанням як представників влади, так і її опонентів, або представників соціуму, хочемо наголосити на тих невідкладних завданнях, що мають важливе значення щодо означеної проблематики.

Права слід дотримуватися в суспільстві не тільки завдяки повазі до нього, сприйняття демократичних засад права взагалі, а й завдяки нагальній потребі відродження поваги до правового порядку в суспільстві.

Що ж сьогодні може зробити науковий осередок для покращення ситуації в руслі відродження довіри до права?

Очевидна необхідність формування правової думки, як передумови та необхідної умови розуміння правової дійсності на усіх її рівнях та у всіх її проявах[8].

Вочевидь, для того, щоб відбулося прийняття права на особистісному рівні, необхідно адекватно потребам часу і розвитку сучасної особистості, формувати соціальний, в даному випадку освітній, простір буття особистості[9].

В першу чергу, мова повинна йти про правову освіту в суспільстві, яка є невід'ємною частиною загальної культури громадянина, умовою формування правосвідомості та правового світогляду. Життя в громадянському суспільстві формує правову свідомість (позитивну чи негативну) залежно від того, як відбувається цей процес: стихійно чи цілеспрямовано в рамках правової освіти. Адже правова освіта є запорукою того, що право стає регулятором життя індивіда, а не перешкодою на шляху вирішення його особистих завдань. В сучасних умовах саме правова освіта може стати важливішим чинником розвитку особи, становлення громадського суспільства і демократичної правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій злагоді один з одним, з державою, владою, політичними партіями, громадськими рухами тощо. Отже саме правова освіта стає запорукою формування правового світогляду.

В свою чергу важко заперечувати, що від якості правової освіти залежить адекватне сприйняття правової дійсності.

Одним з цікавих напрямів в означеному контексті сьогодні повинні стати лекторії, які проводять вчені. Можливо, у форматі консультативних семінарів, проте не тільки і не стільки для науковців, скільки для пересічних громадян країни.

Величезного значення у формуванні правового світогляду, ставлення до права, визнання його престижу, безумовно, повинна відігравати правова гласність, зокрема, проведення міжнародних науково-практичних конференцій, методологічних семінарів, симпозіумів та конгресів науковців, що надасть поштовх зарубіжним публікаціям вітчизняних вчених.

Вочевидь відчуття правової захищеності і передбачає глибинну перебудову ставлення людей до права, Конституції, закону. Не випадково відомі юристи звертаються до духовних, моральних витоків індивідуального і суспільного в правосвідомості, говорять про необхідність глибинних змін. Без істотної трансформації правосвідомості, неможливо усвідомлювати найважливіші конституційні принципи верховенства права, справедливості і рівності, на основі яких у сучасних умовах забезпечуються адекватне співвідношення свободи, закону і публічної влади, їх баланс. При цьому треба підкреслити, що правосвідомість в широкому розумінні включає в себе і правову ідеологію, і правову психологію, а також правові почуття і правовий досвід індивідів, професійної еліти і всього суспільства в цілому. Крім того, правовий світогляд і правова свідомість співвідносяться, на наш погляд, як ціле і частина або точніше процес засвоєння права та його результат. Правовий світогляд – це правовий дух народу, та ідеальна матриця, яка визначає вчинки та поведінку людей. При деструктивному

правовому світогляді виникає «хвора» правосвідомість, а, отже, буде страждати правозастосовча практика і конституційна законність [10].

Окремим напрямом наукового творчого пошуку має стати розвиток соціологічних, правових напрацювань, враховуючи, що зростаюче значення ефективності і результативності соціології права також зумовлюються її концептуальною, моральною і політичною доцільністю. Не заперечуючи важливість зазначеного, хочемо підкреслити, що результативність соціології права зумовлюється також і науковою доцільністю: навряд чи можна заперечувати, що багато процесів право-державотворення потребують серйозних, ґрунтовних наукових соціологічних досліджень.

Ще раз хочемо наголосити на важливості не тільки існування певного рівня правової свідомості суспільства (що вже не одноразово констатувала юридична наука), а на важливості форм буття і розвитку правового світогляду, його правових соціологічних вимірів, що сприятиме переходу уявлень про право із теоретичної площини у площину конкретних завдань та дій, спрямованих на організацію змін «на краще» у державі та громадянському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Овчинников А.И. Правовое мышление: дис. ... докт. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 14-15.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
3. Бачинський Т.В. Формування основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді (філософсько-правовий вимір): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Львів, 2013. – 20 с.
4. Ткаченко С.В. Рецепція права: ідеологічний компонент. – Самара: Изд-во СамГАПС, 2006. – С. 202-203.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 940.
6. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – С. 564.
7. Щукіна І.А. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 333, 365.
8. Горшков М.К. Российская социология и вызовы современного общества: вместо предисловия // Россия реформирующаяся. Ежегодник-2010 / отв. ред. М.К. Горшков. – М.: Новый хронограф, 2010. – С. 3-17.
9. Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. – М.: Политиздат, 1979. – С. 183-237.
10. Зорькин В.Д. Россия и Конституция в XXI веке: взгляд с Ильинки. – 2-е изд., доп. – М.: Норма, 2008. – С. 343.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОНФЛІКТУ ТА КОМПРОМІСУ

Бобровник С.В.

(доктор юридичних наук, професор кафедри теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор)

***Анотація.** Аналізуються особливості прояву конфлікту та компромісу на рівні соціальних інститутів. Підкреслюється їх соціальна роль та форми прояву на індивідуальному, груповому, державному рівнях та рівні світової системи. Визначаються особливості конфлікту і компромісу у державно-організованому суспільстві.*

***Ключові слова:** соціальний інститут, державно-організоване суспільство, конфлікт, компроміс.*

***Аннотация.** Анализируются особенности форм проявления конфликта и компромисса на уровне социальных институтов. Подчеркивается их социальная природа и аспекты проявления на индивидуальном, групповом, государственном уровне и уровне мировой системы. Определены особенности конфликта и компромисса в государственно-организованном обществе.*

***Ключевые слова:** социальный институт, государственно-организованное общество, конфликт, компромисс.*

***Annotation.** The features of the manifestation of conflict and compromise on the level of social institutions. Emphasized their social role and manifestations at the individual, group and national levels and levels of the world system. Peculiarities of conflict and compromise in state-organized society.*

***Key words:** social institution, state-organized society, conflict, compromise.*

Конфлікт і компроміс як соціальні явища притаманні різноманітним рівням організації суспільства. Загальновідомо, що основними рівнями організації соціуму є: міжособистісний, груповий, державний рівень та рівень світової системи. Звідси, за словами У. Р. Матурана та Ф. Х. Варела, не існує людської природи, яка є біологічно фіксованим субстратом, що визначає плюралістичність соціальних утворень. Таку плюралістичність визначає лише людська природа у сенсі соціально-культурної еволюції. Тому можна говорити, що у людини є біологічна природа, але більш важливо стверджувати, що людина конструює свою власну природу, тобто створює саму себе та свій соціальний світ [1, с. 113–116].

Зазначену позицію підтримують й інші науковці [2, с. 85–86; 3, с. 54–55]. Вони стверджують, що пізнання людиною самої себе є процесом соціальним, комунікативним,

побудованим на засадах пізнавальної взаємодії. Іншими словами, люди разом створюють навколишнє соціальне середовище. Наприклад, особа, яка вбиває, гвалтує, грабує, займається цим у чітко визначений період своєї життєдіяльності, а в інший час свого життя прагне схвалення, поваги та любові від собі подібних. Навіть від тих, на кого вона посягає, вона прагне отримати визнання у формі страху або підпорядкування. У разі відсутності визнання іншими людьми або соціумом у цілому суб'єкт з метою здійснення комунікації починає пошуки відповідних суб'єктів, навіть в особі тварини тощо [4, с. 15]. Отже, нестабільність людської поведінки змушує саму людину забезпечувати стабільне та безпечне оточення для своєї життєдіяльності шляхом здійснення постійної взаємодії з іншими суб'єктами [5, с. 63].

З огляду на це, стабільність та порядок людської поведінки забезпечується людиною шляхом об'єднання, встановлення звичайної комунікації з іншими людьми. Результатом такого процесу об'єднання, комунікативного зв'язку між людьми є формування вищезазначених рівнів організації соціуму (соціальних інститутів).

За словами К. Поппера, термін «соціальний інститут» охоплює суб'єктів як приватного (крамниця, страхова компанія, церква та ін.), так і державного характеру (органи правопорядку, суд та ін.). Особи, які є представниками зазначених суб'єктів виступають посередниками між соціальними інститутами. При цьому суб'єктність індивіда у таких випадках є похідною від первинної суб'єктності відповідного соціального інституту [6, с. 58, 134, 215]. Наприклад, навіть у комунікаціях на міжособистісному рівні суб'єктність індивідів зумовлюється відповідними правилами, встановленими у родині, соціальній групі, релігії, суспільстві тощо. Викликане це процесами об'єктивізації комунікативних зв'язків відповідною соціальною організацією людей.

Так, соціальні інститути контролюють людську поведінку, встановлюючи її зразки за допомогою певних соціальних дозволів, заборон та зобов'язань, що у сукупності формують режим стабільності та правопорядку. Зазначений контролюючий характер притаманний кожному з вищезазначених соціальних інститутів, незалежно від того, чи створено у його межах механізм переконання або примусу, який підтримує функціонування цього інституту. На думку ряду вчених [7, с. 22–25; 8, с. 66; 9, с. 12–15], спричинено це тим, що первинний соціальний контроль встановлюється завдяки самому існуванню соціального інституту, а запровадження відповідних механізмів впливу необхідне лише у тих випадках, коли фактична соціальна поведінка не відповідає формі, встановленій таким інститутом.

Отже, соціальні інститути створюють об'єктивну реальність для людини, тобто є її соціальним світом, у якому встановлюється відповідний соціальний порядок. І водночас соціальні інститути є результатом людської діяльності, тобто слугують суб'єктивною і об'єктивною реальністю [10, с. 10–18]. Виходить, що чим складніший рівень соціального інституту, тим він більш об'єктивний і навпаки. Об'єктивізація соціального інституту вимагає встановлення відповідного механізму впливу, який підтримує функціонування цього інституту, запроваджений ним соціальний порядок. Чим більша об'єктивізація соціального інституту, тим менше об'єктивної свободи у його суб'єктів і навпаки.

Щодо функціонування конфліктів і компромісів у межах основних соціальних інститутів, то можна зазначити таке. Конфлікти і компроміси на міжособистісному рівні безперервно супроводжують людину протягом усього її життя, з моменту вступу в будь-яку взаємодію з іншими суб'єктами [11, с. 43]. Найбільш яскраво конфлікт і компроміс на міжособистісному рівні виявляється у межах родинних, дружніх та інших відносин. Специфікою конфліктів і компромісів на міжособистісному рівні є наявність соціального зв'язку між двома особами, який спрямований на задоволення приватних інтересів, що не стосуються публічної сфери. Отже, конфлікти і компроміси на міжособистісному рівні мають приватний характер і не стосуються публічних інтересів. Крім того, варто зважати на те, що конфлікти і компроміси на міжособистісному рівні можуть трансформуватись у більш високі рівні організації соціуму. Зумовлюється це тим, що життєдіяльність соціуму

є безперервним динамічним процесом, у межах якого одні форми взаємозв'язку та організації суб'єктів змінюються іншими, більш складними формами упорядкування суспільства.

Груповий рівень конфлікту і компромісу відзначається соціальним зв'язком між трьома і більше особами і має приватно-публічний характер.

На сьогодні найбільш яскраво трансформація групових конфліктів і компромісів виявляється у політичній сфері життєдіяльності суспільства. Політична взаємодія партій у більшості випадків переростає у конфлікти і компроміси на більш високому рівні організації суспільства, зокрема державному [12, с. 15–17]. Події в Україні 2007–2008 років є беззаперечним прикладом зазначеної трансформації. Так, можна говорити про те, що політична діяльність прихильників Президента і Прем'єр-міністра з міжгрупової взаємодії переросла у державотворчий процес. У межах цього процесу діяльність цих двох політичних груп почала набувати характеру конфлікту, результатом якого став розпад «Демократичної коаліції» шляхом виходу з неї представників політичної партії «Наша Україна». При цьому наведений політичний конфлікт було вирішено за допомогою компромісу шляхом об'єднання частини членів партії «Наша Україна» з членами фракцій «Блок Юлії Тимошенко», «Блок Литвина» та депутатської частини партії «Народна самооборона» і створення нової депутатської більшості у Верховній Раді України.

На підставі зазначеного, вважаємо, що слід з'ясувати, які ознаки відрізняють конфлікт і компроміс на груповому і державному рівнях організації життєдіяльності соціуму.

На нашу думку, до основних ознак, що відрізняють конфлікт і компроміс на державному рівні від конфлікту і компромісу на груповому рівні належать такі:

- здійснення публічної влади, яка відокремлена від суспільства, за допомогою спеціального апарату;
- виникнення конфлікту і компромісу у соціально неоднорідному середовищі;
- наявність двостороннього зв'язку між суб'єктами конфлікту і компромісу та суверенною організацією суспільства, на території якої вони функціонують, тощо.

Пояснимо це наочніше. По-перше, публічна влада існує та здійснюється у різноманітних формах організації соціуму, починаючи з первинної общини і завершуючи державою. При цьому у різних сферах буття соціуму публічна влада здійснюється по-різному.

По-друге, межі дії конфлікту і компромісу мають принципове значення для визначення їх рівня. У разі, якщо конфлікт і компроміс не виходять за межі міжгрупової діяльності та не зачіпають інтересів інших груп, класів, об'єднань або окремої особистості й держави в цілому, то вони здійснюються в однорідному соціумі та не мають публічно-владного характеру. А якщо конфлікт і компроміс зачіпають інтереси різноманітних за походженням соціальних груп, окремих індивідів та держави в цілому, то вони здійснюються у соціально неоднорідному суспільстві й мають публічно-владний характер, тобто виходять за межі публічно групової діяльності.

Нарешті, конфлікти і компроміси завжди виникають між двома суб'єктами і здійснюються у відповідній взаємодії. При цьому конфлікти і компроміси на державному рівні, окрім взаємозв'язку між його суб'єктами, обов'язково характеризуються постійним зв'язком із суспільством через функціонування правових приписів, що закріплені у відповідних джерелах права. За словами М. М. Марченка, такі джерела, як правило, визнаються, забезпечуються та гарантуються державою, навіть якщо другою стороною конфлікту або компромісу є сама держава в особі своїх органів та посадових осіб [13, с. 13–15, 27–28].

Щодо конфліктів і компромісів на рівні світової системи, то вони є різновидом державних конфліктів і компромісів, що трансформувались на міждержавний рівень під впливом політичних, економічних, екологічних, міжнародно-правових та інших чинників.

Звертаючись до більш детального розгляду функціонування конфліктів і компромісів на державному рівні, згадаємо думку П. Бурдьє про зв'язок конфліктів у соціумі зі становленням держави. Він вважав, що саме збільшення соціальних конфліктів, виникнення постійних дисконунікацій, які спричинені зростаючими потребами та можливостями суб'єктів соціуму, з одного боку, і відсутністю засобів їх реалізації та стримування, з іншого боку, стало одним із основних чинників виникнення держави. Іншими словами, велика кількість соціальних конфліктів спонукала суспільство до формування складного соціального інституту – держави. Виникнення держави надало можливість створити нові форми соціальних комунікацій, які сприяли виникненню нових компромісних засобів (мирова угода, третейський суд, помилування главою держави тощо) [14, с. 219–237].

Конфлікти і компроміси на державному рівні мають такі особливості.

1. Динаміка конфлікту і компромісу здійснюється у соціально неоднорідному суспільстві.

2. Конфлікти і компроміси характеризуються двостороннім зв'язком. З одного боку, їх учасниками є відповідні суб'єкти суспільних відносин, а з іншого – держава, яка здійснює загальний контроль за комунікаціями цих суб'єктів. Така діяльність держави забезпечується спеціальним апаратом управління та примусу.

3. Конфліктні взаємовідносини суб'єктів припиняються шляхом застосування насильницького консенсусу, що характерно для недемократичних держав, або шляхом компромісів, що притаманно демократичним державам.

4. Форма та зміст конфліктів і компромісів набуває більш складного характеру, що пов'язано з функціонуванням механізму держави, який забезпечує професіоналізацію суб'єктів таких конфліктів і компромісів.

5. Конфлікти у державі здебільшого є передбачуваними. Це пов'язано із закріпленими у законодавстві моделями поведінки суб'єктів на території держави. При цьому такі моделі забезпечуються державним переконанням і примусом, а також запровадженими у суспільстві компромісними засобами.

Підсумовуючи наведене, слід наголосити на тому, що держава як соціальний інститут зазнає впливу міжособистісних, групових та структурних конфліктів. При цьому структурні конфлікти є конфліктами державного рівня, що зачіпають систему життєдіяльності соціуму відповідної держави.

З теоретичної точки зору, держава повинна виступати у ролі арбітра у конфліктній ситуації, керуючись при цьому принципом справедливості та пріоритетності загального блага. Водночас на практиці держава може діяти не як третя, незацікавлена сила, а як суб'єкт, що підтримує інтереси конкретної сторони конфлікту. Пов'язано це з тим, що у будь-якому неоднорідному (класовому, багатонаціональному та ін.) суспільстві правляча еліта сама належить до того чи іншого класу, групи, етносу і, як правило, підтримує та забезпечує його інтереси, ототожнюючи їх з інтересами усього соціуму.

Узагальнюючи наведений у цьому підрозділі науковий аналіз правопізнання компромісу і конфлікту у межах основних концепцій права, можна стверджувати таке.

1. Забезпечення стабільності життєдіяльності соціуму зумовлює створення соціальних інститутів, які є водночас суб'єктивною і об'єктивною реальністю для людини.

2. Трансформація суспільних відносин здійснюється від простішого рівня організації людей (міжособистісного) до складного рівня – державного. При цьому конфлікт і компроміс у межах соціальних інститутів теж трансформуються.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности – М. : Медиум, 1995. – С. 113-116.
2. Философы двадцатого века / [за науч. Ред. Руткевича А. М., Вдовина И. С.]. – М. : Искусство, 1999. – С. 85-86.
3. Лазарович Н. В. Соціально-субстанційна природа людини в умовах техногенного суспільства: філософсько-культурологічний аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Лазарович Надія Василівна. – Львів, 2007. – С. 54-55.
4. Эко У. Пять эссе на темы этики / Умберто Эко ; [пер. с итал. Елены Костюкович]. – СПб : Symposium, 2007. – С. 15.
5. Мунье Э. Персонализм / Эмманюэль Мунье ; [пер. И. Л. Галинская и др.; отв. ред. И. С. Вдовина] – М. : ИНИОН, 1993. – С. 63.
6. Popper K. Objective knowledge: An evolutionary approach / Karl Popper. – Oxford : Clarendon Press, 1974. – P. 58, 134, 215.

7. Войтович С. О. Соціальні інститути в процесі диференціації суспільства (на матеріалах соціального розвитку вітчизняного суспільства) : дис. д-ра соціол. наук : 22. 00.03 / Войтович Сергій Овдійович. – К., 1996. – С. 22-25.
8. Декомб В. Современная французская философия : монография / Винсент Декомб ; [пер. М. М. Федорова]. – М. : Весь мир, 2000. – С. 66.
9. Быченков В. М. Социальные институты в системе субъект-субъектных отношений : автореф. дис. на соискание учен. степ. докт. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия». / В. М. Быченков. – М., 1999. – С. 12-15
10. Соболева Н. И. Суб'єктивна реальність як предмет теоретико-соціологічної рефлексії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / Н. И. Соболева. – К., 2005. – С. 10-18.
11. Зборовский Г. Е. Введение в социологию : учеб. пособие / Г. Е. Зборовский, Г. П. Орлов. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1992. – С. 43.
12. Примуш М. В. Політичні партії: механізми інституалізації і структурної трансформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М.В. Примуш. – Л., 2003. – С. 15-17.
13. Марченко М. Н. Источники права : учеб. пособие / М. Н. Марченко – М. : Велби : Проспект, 2006. – С. 13-15, 27-28.
14. Бурдые П. Практический смысл / Пьер Бурдые [общ. ред., пер. и послесл. Н. А. Шматко]. – СПб : Алетейя ; М. : Ин-т эксперимент. социологии, 2001. – С. 219-237.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБІГУ

Гордійчук М.В.

(аспірант Національного університету ДПС України)

***Анотація.** У статті розкриваються основні сучасні підходи до визначення понять «електронний документ» та «електронний документообіг». Розглядається правове регулювання електронного документа як основи електронного документообігу, аналізується концепція відкритих та закритих інформаційних систем.*

***Ключові слова:** документ, електронний документ, електронний документообіг, відкрита інформаційна система електронного документообігу, закрити інформаційна система електронного документообігу.*

***Аннотація.** В статье раскрываются основные современные подходы к определению понятий «электронный документ» и «электронный документооборот». Рассматривается правовое регулирование электронного документа как основы электронного документооборота, анализируется концепция открытых и закрытых информационных систем.*

***Ключевые слова:** документ, электронный документ, электронный документооборот, открытая информационная система электронного документооборота, закрытая информационная система электронного документооборота.*

***Annotation.** In article it is researched main modern approaches to definition of terms “electronic document” and “electronic document flow”. Also it is researched the legal regulation of electronic document as basic part of electronic document flow. It is analyzed the conception of open and lose information systems.*

***Key words:** document, electronic document, electronic document flow, open information system of electronic document flow, closed information system of electronic document flow.*

Постановка проблеми. Можливість користуватися надбаннями технічного, наукового, інформаційного прогресу, використання інструментів, які за своїми параметрами зручності та ефективності є більш альтернативними варіантами, є життєвою необхідністю в умовах ринкової економіки та вільної конкуренції, – як для кожної людини окремо так і для об'єднань будь-якого масштабу. Комп'ютери та Інтернет – ось дві речі, які кардинально та якісно змінили людське суспільство сьогодні. Вони стали наріжним каменем сучасного інформаційного суспільства, оскільки їм притаманні наступні якісні характеристики:

– зручність створення, формування, редагування, внесення змін та видалення інформації у будь-якому форматі.

– можливість практично миттєво отримувати і передавати інформацію без просторових обмежень.

– недосяжний рівень контролю за *інформацією* (для «до електронних інструментів») протягом всього періоду її існування.

– зменшення витрат, пов'язаних із створенням, обробкою та зберіганням інформації.

Такими є основні, і далеко не вичерпні переваги, які стали суттєвим підґрунтям для переходу інформаційних потоків до електронного формату. Враховуючи наведене вище, перехід процесів створення, обробки, розповсюдження та зберігання текстової інформації до електронного виміру є цілком логічним та обґрунтованим та потребує відповідного нормативно-правового забезпечення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зазначена проблематика частково була предметом досліджень провідних науковців у галузі інформаційного права. Зокрема,

в Україні питання електронного документу в своїх працях розглядали такі вчені, як: В.М. Брижко, О.А. Баранов, М.М. Дутов, І.В. Клименко, Р.А. Калюжний, В.А. Ліпкан, Н.Б. Новицька, А.М. Новицький, В.С. Цимбалюк, М.Я. Швець. Предметом дослідження зазначеної проблематики стали роботи таких російських вчених, як: І.Л. Бачило, В.А. Копилова, С.І. Семілетова, Н.И. Соловьяненко, А.А. Тедеева, А.В. Шамраева та ін.

Так, у своїй дисертаційній роботі «Правове забезпечення розвитку електронної комерції» [1] М.М. Дутов одним із перших комплексно розглядає категорію електронного документа. Слід зазначити, що автор у своїх роботах досліджує поняття електронного документу, електронно-цифрового підпису тощо, як елементи електронного документообігу, однак не розглядає електронний документообіг як окрему правову категорію.

Аналіз наукових статей, монографій, навчальних посібників, дисертаційних досліджень, дозволяє стверджувати, що інтерес до правового значення електронного документообігу починає зростати. Водночас слід зазначити, що на даний момент інформаційні системи є малодослідженими з точки зору електронного документообігу як окремої правової категорії, правового інституту.

Метою статті є дослідження рівня розвитку правового регулювання електронного документообігу та становлення електронного документообігу як правового інституту.

Основні результати дослідження. Для цілей даного дослідження необхідно визначити зміст поняття «правове забезпечення». В юридичній літературі спроби встановити значення даного поняття зводяться до його співвідношення з терміном «правове регулювання». В результаті висловлюється точка зору, що правове забезпечення і правове регулювання є тотожними поняттями або, відповідно до протилежної позиції, правове забезпечення є ширшим визначенням, ніж правове регулювання.

Можна погодитися з Н.Л. Шелухіним, який на підставі проведеного аналізу окремих аспектів поняття правового забезпечення, що зустрічаються в роботах авторів В.С. Мартем'янова, А.Г. Ольшанецького, Я.А. Міхельсона, С.З. Михайліна та інших, визначив правове забезпечення як сукупність правових методів і засобів, за допомогою яких досягається необхідний ефект [2]. Зазначимо, що для паперових документів та їх документообігу людство століттями створювало та поліпшувало способи аутентифікації та визначення авторства, систематизувало та класифікувало підходи до зовнішнього вигляду і внутрішнього наповнення паперового документу тощо. Увесь цей не простий процес супроводжувався не менш не простим процесом створенням локальних, корпоративних, державних та міждержавних правил і норм стосовно паперових документів, які й стали правовою основою паперового документообігу.

Розвиток електронного документообігу відбувався здебільшого спонтанно та безконтрольно зі сторони державних органів. У 2003 році були прийняті основоположні для електронного документообігу закони: «Про електронні документи та електронний документообіг» [3] та «Про електронний цифровий підпис» [4], які, на даний час, доповнені десятками постанов, розпоряджень та наказів.

На сучасному ж етапі електронний документообіг вимагає цілісної правової стратегії. Така стратегія, по-перше, повинна спиратися на грамотне використання традиційних, базових юридичних норм і правил, а, по-друге, передбачати створення нових, спеціалізованих правових інститутів та процедур.

Перш ніж визначити, що таке електронний документообіг та які юридичні вимоги для його застосування у правовідносинах, необхідно з'ясувати правову сутність документа взагалі, і електронного документа зокрема.

Сутність поняття «документ» в інформаційних відносинах розкрита у нормах законодавства, зокрема, Закону України «Про інформацію» [5] у редакції від 3 березня 2014 р. (ст. 1), Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 1 квітня 2014 р. (ст. 1), Закону України «Про обов'язковий примірник документів» [6] від 9 квітня 1999 р. (ст. 1). Слід зазначити, що Закон України «Про інформацію» в редакції від 2 жовтня 1992

р. визначав документ як передбачену законом матеріальну форму одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фотоплівці або на іншому носіїві (ст. 27 Закону). Нині Закон України «Про інформацію», відповідно до нової редакції, тлумачить документ як матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі й просторі. Основна ознака документа як матеріального об'єкта залишилась незмінною.

Отже, сучасне законодавство України розглядає документ як будь-який матеріальний об'єкт із зафіксованою на ньому інформацією.

Однак, на наш погляд, простої фіксації інформації на матеріальному носії для того, щоб вважати її документом недостатньо, необхідно враховувати ще й мету її документування, яка Законом «Про інформацію» не визначена. У цьому сенсі українське законодавство є далеким від міжнародних стандартів, що виражається в різному розумінні суті документа як правової категорії. Це можна простежити, розглянувши співвідношення таких категорій як record, document, instrument, які мають схоже значення і часто розглядаються (і перекладаються) як рівнозначні, найчастіше як «документ», разом з тим, насправді вони мають різне значення.

Міжнародний підхід до визначення документа найбільш чітко викладено в міжнародних стандартах. У 2001 році був опублікований перший міжнародний стандарт з діловодства та документообігу ISO 15489-1 [7]. Стандарт ґрунтується на передовому досвіді Австралії, і вже отримав широке міжнародне визнання.

У найбільш широкому сенсі під терміном document в міжнародному праві (п. 3.10 стандарту) розуміється інформаційний матеріал (інформаційний об'єкт) - зафіксована інформація або об'єкт, які можна використовувати як єдине ціле. Термін document не переводиться як «документ», а характеризує форму закріплення інформації на будь-якому носіїві. В якості інформаційного об'єкта може виступати будь-яке інформаційне повідомлення на будь-якому носіїві, незалежно від того, має інформація правове значення та ідентифікуючі ознаки, чи ні.

Власне поняттю документа, яке вживається у міжнародному праві, відповідає термін не document, а record (п. 3.15). Документ (record) – це створена або отримана інформація, що зберігається організацією або фізичною особою як свідчення та відомості, на виконання правових зобов'язань або в ході ділової діяльності. У словнику під терміном record розуміється «запис», «письмова фіксація (будь-яких фактів)», «документ, оформлений належною посадовою особою, який служить доказом зафіксованого в ньому правового акта, угоди, права або як «запис». Тобто в даному випадку документ (record) розглядається не просто як матеріальний об'єкт із зафіксованою інформацією, а як письмовий запис, як доказ, а тому до нього висуваються певні вимоги (щодо письмової фіксації відомостей, щодо змісту документа, щодо його збереження). При цьому документ (record) може фіксувати будь-які юридично значимі відомості: показання свідків, реєстраційні дані, хід судового процесу, біографію, дос'є, інші дії чи події.

Як бачимо, існуюче в українському праві визначення документа як матеріального об'єкта із зафіксованою на ньому інформацією не відповідає поняттю документа, яке вживається в міжнародному праві, що загрожує різним його розумінням, в першу чергу, у практиці укладання і виконання міжнародних контрактів. За нашим законодавством в якості документа буде розглядатися будь-яке інформаційне повідомлення, в тому числі й запрошення на обід, квиток в театр, будь-яке повідомлення електронної пошти, рекламні матеріали та інше, за умови їх ідентифікації. У той час як під документом слід розуміти форму вираження і закріплення інформації про юридичні дії з метою надання відносинам письмової форми і використання як доказів. Однакове розуміння документа необхідне в умовах міжнародної та Європейської інтеграції. Для цього в національних стандартах слід виробити єдине поняття документа, яке відповідало б міжнародним стандартам і не залежало від носія.

Виходячи з розглянутих вище визначень необхідно визначити, наскільки електронний документ їм відповідає. Електронний документ – категорія особлива, але в його основі також лежить термін «документ».

Основна відмінність електронного документа від паперового полягає у відсутності жорсткої прив'язки до носія. Точніше, один і той же документ може існувати на різних носіях, наприклад, у вигляді електромагнітних хвиль (у момент передачі його по радіо чи по дротах) або набору команд комп'ютера (при зберіганні його на комп'ютерному диску). При цьому він залишається автентичним.

Сучасний правовий статус безпаперового документообігу із застосуванням електронного цифрового підпису в органах влади визначається двома законами України, прийнятими у 2003 році: «Про електронні документи та електронний документообіг» і «Про електронний цифровий підпис».

Відповідно до статті 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа.

Оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним цифровим підписом автора. У разі надсилання електронного документа кільком адресатам або його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа. Якщо автором створюються ідентичні за документарною інформацією та реквізитами електронний документ та документ на папері, кожен з них є оригіналом і має однакову юридичну силу. Створення електронного документа завершується накладанням електронного підпису.

Застосування органами державної влади положень зазначених законів регламентуються Постановами Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 року «Про затвердження Порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності»⁸ і «Про затвердження Типового порядку здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади» [9].

У питаннях застосування електронного документа чітко виділяються два аспекти: застосування його в замкнених корпоративних співтовариствах (типу електронної біржі, банківського союзу або подібних) і у відкритій системі.

Особливості закритої інформаційної системи полягають в наступному:

– по-перше, така інформаційна система має обмежене коло учасників, яке обмежується або організатором системи або угодою учасників (оскільки функції організатора може виконувати один із них).

– по-друге, в основі організації даної інформаційної системи лежить угода про обмін даними в електронній формі та (або) угода учасників з організатором системи про участь в ній.

Суб'єктами правовідносин у закритій інформаційній системі є особи, що обмінюються юридично значимою інформацією – особа, що підписала документ, і адресат. При цьому особа, що підписала документ та відправник можуть бути однією особою, але можуть і не бути. Однак, учасниками системи є саме ці дві особи. Додатково брати участь в даних правовідносинах можуть: організатор системи, оператор системи (який може бути одночасно організатором або не бути ним), оператор зв'язку та ін., однак вони не є учасниками електронного документообігу стосовно даної інформаційної системи.

Щодо інформаційної системи загального користування, тобто відкритої інформаційної системи з точки зору документообігу, то її можна визначити наступним чином: інформаційна система, яка відкрита для використання всіма фізичними та юридичними особами, і в послугах якої цим особам не може бути відмовлено.

З даного поняття можна виділити ознаки даної інформаційної системи, що відрізняють її від корпоративної (закритої):

- власник інформаційної системи не має права відмовити будь-кому в наданні послуг даної системи, отже, укладення договору для нього буде обов'язковим;
- оскільки коло учасників даної системи заздалегідь не визначене, то користуватися даною системою можуть будь-які фізичні та юридичні особи;
- пропозиція про надання послуг даної системи робиться невизначеному колу осіб;
- учасники даної системи не пов'язані попередніми договірними відносинами.

Найчастіше, до такої системи учасник включається з моменту його реєстрації, після чого на нього розповсюджуються стандартні процедури, встановлені власником системи. Таким чином, основною кваліфікуючою ознакою даної системи можна назвати публічний характер її послуг.

Варто зазначити, що правове закріплення функціонування закритих інформаційних систем на державному рівні вже охопило основні й найважливіші аспекти державної діяльності. Однак правове регулювання відкритих інформаційних систем електронного документообігу перебуває на недостатньому рівні, оскільки на сьогодні в сучасному законодавстві повністю відсутнє закріплення такого підходу.

Поява і розвиток комп'ютерних технологій стали одним із чинників зростання кількості транскордонних операцій, що здійснюються з використанням електронних або аналогічних засобів, що, у свою чергу, викликало необхідність закріплення юридичних вимог до їх вчинення або виконання. Однак, створення спеціальних актів на внутрішньодержавному рівні не сприятиме розвитку міжнародної торгівлі, оскільки законодавства різних країн по-різному підходять до визначення основних правових інститутів і принципів правового регулювання розглянутих відносин.

Створення правових умов для використання електронних документів необхідне не лише на національному рівні. Україна зацікавлена в залученні іноземних інвестицій, що, у свою чергу, вимагає відповідності національного законодавства досягнутому міжнародному рівню. Як вірно зазначає М.М. Дутов, правове регулювання електронного документообігу в ЄС включає в себе досягнення деяких результатів – це, в основному, розвиток однакових законів у незалежних державах з правовими системами та традиціями, що дуже відрізняються [10].

Нині найбільш значущими міжнародно-правовими документами у сфері електронного документообігу є:

1. Модельний закон ЮНСІТРАЛ «Про електронну торгівлю». Комісією Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) 1996 року розроблено зразковий звіт правил – Модельний закон «Про електронну комерцію» (Model Law On Electronic Commerce) [11].

Це модель, за допомогою якої країни в національному законодавстві можуть вирішити основні проблеми, пов'язані з юридичною значимістю договорів, що укладаються за допомогою ЕОМ, з обов'язковою письмовою формою, підписом, оригіналом і копіями, зберіганням договірної документації в електронному вигляді, а також визнанням останньої як судового доказу. Правовий режим електронного обміну даними, передбачений у законі, ґрунтується на принципі так званого функціонального еквівалента.

2. Директива Європейського парламенту та Ради Європи від 13.12.1999 року про політику ЄС щодо електронних підписів [12].

Цей документ створює правові передумови для широкого використання електронного підпису (ЕП) у країнах Європейського Союзу. Серед пріоритетних – надання електронному підпису юридичної та доказової сили. Зазначимо, що юридичні наслідки має викликати не сам факт використання ЕП, а обмін електронними

документами, які містять електронний підпис, причому ці наслідки залежать від змісту документів.

3. Директива Європейського парламенту та Ради Європи від 08.06.2000 року про деякі правові аспекти інформаційних суспільних послуг, зокрема електронної комерції, на внутрішньому ринку (Директива про електронну комерцію) [13].

Цей документ регулює окремі види діяльності в комп'ютерних мережах на внутрішньому ринку ЄС. Зокрема, в ньому розглядаються державне регулювання, а також питання стосовно поширення комерційної та іншої інформації з комп'ютерних мереж, договори, які укладаються в електронній формі, та відповідальність інформаційних посередників.

4. Конвенція ООН прийнята резолюцією 60/21 Генеральної Асамблеї від 23.11.2005 року про використання електронних повідомлень в міжнародних договорах [14].

Цей документ створює правові передумови для використання електронних документів у зв'язку з укладенням чи виконанням договорів між сторонами, комерційні підприємства яких знаходяться в різних державах. Конвенція має міжнародний характер та покликана сприяти досягненню однакового рівня застосування закріплених у ній положень, а також дотриманню добросовісності в міжнародній торгівлі.

Усі названі документи є рамковими, тобто вказують, переважно, напрями розробки правового забезпечення та обмеження щодо правового регулювання, а не встановлюють конкретні норми. Принципи, закладені в цих документах, можуть бути використані при розробці українського законодавства з урахуванням вітчизняних реалій.

Висновки. Так сучасний Закон «Про електронний документ та електронний документообіг» визначає найбільш загальні поняття, такі як електронний документ, електронний документообіг, адресат, автор та реквізити електронного документу, тощо. На момент прийняття закону впровадження та фіксація таких положень була безумовно нагальною, важливою і, можливо, достатньою. Однак пройшов вже немалий проміжок часу і відносини з використанням електронного документообігу зазнали значного якісного та масштабного розвитку.

Законодавець, звичайно, реагує на зміну ситуації. Але з огляду на правові норми, які регулюють електронний документообіг, принцип, за яким здійснюється їх створення, можна охарактеризувати як встановлення «латок» на критичні «місця» (відносини). Проглядається відсутність цілісної концепції при прийнятті правових норм щодо електронного документообігу, що призводить до значного зниження ефективності відповідних норм та становлення електронного документообігу як правового інституту.

Тому ми пропонуємо при розробці та внесення змін до Закону України «Про електронний документ та електронний документообіг» покласти в основу концепцію відкритих (публічних) та закритих (корпоративних) інформаційних систем електронного документообігу. Така концепція дасть змогу, по-перше організувати та гармонізувати законодавство, що стосується електронного документообігу на національному рівні, і по-друге ефективно та гармонічно впровадити положення міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють електронний документообіг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дутов М.М. Правове забезпечення розвитку електронної комерції: дисертація канд. юрид. наук: 12.00.04 / Михайло Михайлович Дутов. – Донецьк, 2003. – 19 с.
2. Шелухін Н.Л. Правове забезпечення схоронності вантажів при залізничних перевезеннях: Дис ... канд. Юрид. Наук: 12.00.04. – Донецьк, 2002. – 171 с.
3. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV (Редакція від 24.06.2005, підстава 2599-15). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.
4. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV (Редакція від 18.10.2012, підстава 5284-17). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/852-15>.
5. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992р. № 2657-XII (Редакція від від 02.03.2014, підстава 763-18). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
6. Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27.01.1995 № 32/95-ВР (Редакція від 01.04.2014, підстава 1166-18). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80>
7. Міжнародний стандарт ISO 15489-1 від 15.09.2001р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/sspchram/iso-15489-12001-ru-v259>

8. Про затвердження Порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності: Постанова КМУ від 28.10.2004 №1452 (Редакція від 12.10.2011, підстава 1022-2011-п). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1452-2004-%D0%BF>

9. Про затвердження Типового порядку здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади : Постанова КМУ від 28.10.2004 №1453 (Редакція від 01.01.2007, підстава 1700-2006-п). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1453-2004-%D0%BF>

10. Дутов М.М. Сравнительный анализ европейского законодательства в области электронного документооборота // Підприємництво, господарство і право, 2002. – № 8. – С. 25 – 28.

11. Модельний закон ЮНСІТРАЛ «Про електронну торгівлю» від 12.06.1996 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/electcom/05-89452_Ebook.pdf

12. Директива 1999/93/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про систему електронних підписів, що застосовується в межах Співтовариства» від 13.12. 1999 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_240

13. Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про деякі правові аспекти інформаційних суспільних послуг, зокрема електронної комерції, на внутрішньому ринку (Директива про електронну комерцію) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_224

14. Конвенція ООН 60/21 «Про використання електронних повідомлень в міжнародних договорах» від 23.11.2005 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_e71

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВА ОБУМОВЛЕНІСТЬ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ПИТНОЇ ВОДИ

Григорович Р.В.

(юрист)

***Анотація.** У статті аналізуються правові основи державної політики України у сфері питного водопостачання, досліджуються суспільні запити на якісну питну воду та соціолого-правові основи їх закріплення.*

***Ключові слова:** питне водопостачання, питна вода, державна політика питного водопостачання; соціальні запити на якісну питну воду.*

***Аннотация.** В статье анализируются правовые основы политики Украины в сфере питьевого водоснабжения, исследуются общественные запросы на качественную питьевую воду и социолого-правовые основы их закрепления.*

***Ключевые слова:** питьевое водоснабжение, государственная политика в сфере питьевого водоснабжения, социальные запросы на качественную питьевую воду.*

***Summary.** This article analyzes the legal principles of Ukraine's state policy in the field of drinking water, the public demand for high-quality drinking water, sociology and legal basis of its consolidation.*

The importance of drinking water and its supply has deep historical roots. In particular, it is known that the birth of the first sources of human civilization and their development, as the history of the mankind shows, was closely associated with the involvement of the drinking water sources into the economic turnover, the use of drinking water, diversifying ways of drinking water supply and so on.

Indeed, the presence of sufficient water resources, especially drinking ones, made not only the survival of society possible, but also led to the increase of the amount of food, which was a significant factor for the creation of a labor division system and mutual cooperation. Availability of drinking water has been an important element in the establishment of the optimal ecological balance that was necessary on the early stages of the social and political genesis. In particular, this was most significant in the valleys of large rivers, located in warm and mild climate with fertile soils. The large reserves of drinking water and deployment of urbanization in the ancient world were also closely related. Water has environmental, social, cultural, recreational and economic functions. Ecological function of water is detected in ensuring human, plant and animal life. It forms an essential part of the human, animal and plant cells. Cultural and recreational water features can be manifested in the use of water objects as spaces for recreation, tourism, fishing, spa treatments, and natural reserve fund. Economic function is found in its ability to be a resource for industrial production and other similar purposes. However, in the context of drinking water issue we can talk about its social functions connected with food, which can be considered a separate function, and most importantly - the leading feature of drinking water per se, because society cannot exist without fully meeting its food needs. Problems of drinking water and drinking water supply in Ukraine cause the need of legal regulation of social relations in the field of drinking water and, therefore, further consideration of the nature and priority of this problem in current legislation.

***Keywords:** legal ecological policy, public policy in the sphere of drinking water and drinking water supply.*

Важливою складовою екологічних прав і свобод людини є право на питну воду[1] належної якості, а також на доступність цього суспільного блага для кожної людини в нашій країні, що можна в цілому визнати складовим елементом конституційного права кожного на сприятливе для життя і здоров'я довкілля[2]. Комплексне регулювання та забезпечення реалізації такого права є вкрай актуальним питанням за сучасних екологічних та економічних умов функціонування українського суспільства та держави, які зіткнулися, зокрема, з чималим комплексом болючих та надзвичайно складних екологічних проблем.

Як відомо, води належать до найцінніших національних багатств України. Вони відіграють важливу роль у житті суспільства, розвитку економіки країни, збереженні стану довкілля. Відтак їхнє значення як природного компонента та як важливого елемента екосистеми важко переоцінити[3].

Водночас саме питна вода є ключовим чинником у забезпеченні життєдіяльності людини і суспільства в цілому, належного рівня здоров'я населення, задоволення

життєвих та побутових потреб суспільства, а також його господарського розвитку. Суспільні відносини, пов'язані з нею, відповідно, можна розглядати в екологічному[4; 5], економічному[6] та в суто правовому вимірах. Провідним, очевидно, є розгляд проблеми питної води саме в екологічному вимірі. Зокрема, науково обґрунтовано, що водноресурсний потенціал країни слід розглядати насамперед з огляду на збереження ролі питних водних ресурсів у формуванні довкілля як екологічного каркасу[7].

Відзначаючи суспільну цінність та важливість питної води для життєдіяльності суспільства, колишній Генеральний секретар ООН Кофі Анан в одній із своїх доповідей зауважив, що вода – це безцінний скарб. Без неї люди не спроможні прожити, і водночас її нічим замінити. Окрім того, водні ресурси вкрай вразливі: діяльність людини згубно позначається на кількості та якості прісної води[8].

За словами нинішнього Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, використання водних джерел нині перебуває на небезпечній межі, а економічна “спрага” людства ще зростатиме. Він також наголошує на необхідності зменшення принаймні удвічі до 2015 р. числа людей, які не мають доступу до якісної питної води, вважаючи це завданням першочергової важливості. При цьому він зауважив, що “якщо проаналізувати виклики в галузі охорони здоров'я та розвитку, з якими стикаються найбільш неімущі представники планети, - хвороби, наприклад, малярія і туберкульоз, зростання цін на продовольство, екологічна деградація, - то з'ясується, що вона тут нерідко є спільним знаменником[9].

Генеральний директор ЮНЕСКО К. Мацуура відзначив, що з усіх криз соціального або природного походження, з якими стикається людство, саме криза водних ресурсів ставить питання про наше виживання і виживання нашої планети Земля». До того ж, за даними експертів, близько 60 % населення Землі позбавлені доступу до чистої питної води і якщо не вжити своєчасних заходів, то до 2032 р. понад половини населення планети буде відчувати нестачу питної води[2]. Безумовно, проблема питної води стала глобальною проблемою виживання людства як такого[10; 11; 12; 13].

Питна вода має розглядатися як необхідна умова забезпечення (гарантування) здоров'я людини яке визнається юридичною наукою основною правовою цінністю сучасності[14]. На користь такого висновку свідчить і чинні законодавчі формулювання. Зокрема, Законом України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» визначено, що громадяни мають право на безпечну для здоров'я і життя питну воду (стаття 4). При цьому обов'язок забезпечення жителів міст та інших населених пунктів питною водою, кількість та якість якої повинні відповідати вимогам санітарних норм і державного стандарту, покладено на органи виконавчої влади і місцевого самоврядування (стаття 18) [15].

Пов'язаність права на охорону здоров'я із правом на забезпечення людей якісною питною водою обумовлює першорядне значення цих категорій. Адже вони “стосуються кожного, перебувають сьогодні в першому ряду прав за своєю пріоритетністю, життєвою необхідністю та вагомістю, значною мірою перетинаються з іншими основоположними правами і законними інтересами громадян, залежать від них”[16].

Як зауважив свого часу видатний французький вчений-медик Л. Пастер, 85% хвороб ми п'ємо. Та і нині, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, понад 80% усіх захворювань нині прямо чи опосередковано пов'язані із вживанням забруднень і мутагенної води[17]. Майже щороку близько 3,5 мільйонів випадків смертей пов'язують з неякісним водопостачанням, санітарією та гігієною переважно в країнах, що розвиваються. Численні дослідження встановили значення питної води у поширенні кишкових інфекцій (холера, черевний тиф, дизентерія тощо), вірусних (інфекційний гепатит, аденовірусні захворювання, поліомієліт тощо) та інших захворювань[18; 19; 20].

Тому, забезпечення належної якості й достатньої кількості придатної для споживання людиною питної води вважається нині також однією з провідних проблем гарантування екологічної безпеки суспільства на його шляху до сталого розвитку[8].

На Конференції ООН зі сталого розвитку, яка відбулася в Ріо-де-Жанейро (РІО+20), проблеми якості води займали важливе місце в обговоренні і розглядалися під кутом зору шляхів, що стосуються якості води, забезпеченості енергією та продуктами харчування. Окреслюючи важливість проблеми якості питної води у XXI ст. на РІО+20 наголос було зроблено на глобальних процесах, що спричинили погіршення якості водних ресурсів, що стає лімітуючим чинником безпеки питного і господарського водопостачання. До безпеки водокористування, враховуючи стратегічне значення у забезпеченні питного, господарського та технічного водопостачання, віднесено 30 природоохоронних цілей й тільки по одній - розширення доступу до чистої питної води – відмічено значний прогрес. Щодо формування якості води у світі, що визначає безпеку водокористування, то зберігається тенденція в бік її погіршення[8].

Зазначене об'єктивно вказує на те, що нині дослідження проблематики повноцінного забезпечення суспільства питною водою належної якості є важливим завданням, вирішити яке неможливо поза правовим контекстом, поза засобами нормативно-регулятивного впливу. Її розв'язання, зокрема, вбачається в законодавчому закріпленні таких суспільних відносин, які б максимально сприяли досягненню згаданого суспільного пріоритету. Водночас саме системний підхід до розв'язання даної проблеми дасть змогу забезпечити такий рівень забезпечення суспільства питною водою, який уможливить і збереження соціуму та здоров'я його членів, і подальший соціально-економічний розвиток українського суспільства, на що вказує досвід найбільш розвинених країн світу.

Важливість питної води та питного водопостачання має глибоке історичне коріння. Зокрема, відомо, що саме зародження перших джерел людської цивілізації та їхній розвиток, як показує історичний досвід людства, тісно пов'язаний із залученням до господарського обігу джерел питної води, широким використанням ресурсів питної води, урізноманітненням способів питного водопостачання населення тощо.

Дійсно, наявність достатніх водних ресурсів, у першу чергу питних, давало можливість не лише для виживання соціуму, але і для збільшення продуктів харчування, що було істотним стимулом для створення системи поділу праці і взаємного співробітництва. Наявність питної води була вагомим елементом у становленні такого оптимального екологічного балансу, який був необхідний на ранніх стадіях соціо- та політогенезу. Зокрема, найкраще такий оптимум виявив себе в долинах великих річок, розташованих у теплому і м'якому кліматі, з плодючими ґрунтами[21]. Істотним було також значення великих запасів питної води і для розгортання процесів урбанізації в стародавньому світі[21].

Саме тому великі річки відомий російський історик Л.І. Мечников вважав основним чинником, що визначав зародження та розвиток цивілізації. “Чотири найдавніші великі культури всі зародилися і розвинулися на берегах великих річок. Хуанхе і Янцзи зростають місцевість, де виникла і зросла китайська цивілізація; індійська, або ведійська, культура не виходила за межі басейнів Інду та Гангу; асиро-вавилонська цивілізація зародилася на берегах Тигру та Євфрату – двох життєвих артерій Месопотамської долини; врешті, Стародавній Єгипет був, як стверджував давньогрецький “батько історії” Геродот, “даром” або “творенням Нілу”. Оскільки ж ці цивілізації виникли на берегах річок, Л.І. Мечников назвав їх річковими, а самі річки вважав великими вихователями людства[22].

Отже, найперші людські цивілізації – Єгипетська, Китайська, Індійська, а також цивілізація Міжріччя – цілком можуть бути названі за найменуваннями річок, довкола яких вони виникли, цивілізаціями Нілу, Янцзи, Інду і Гангу та Тигру і Євфрату[22].

На вирішальну роль іригаційних споруд у господарюванні, у “міській революції” та й, зрештою, у становленні первісної державності звертали увагу відомі вчені-історики Г. Чайлд та К. Вітфогель. Останній також висловив дещо категоричну гіпотезу, за якою саме становлення контролю за питною водою та питним водопостачанням сприяло соціальній диференціації стародавнього суспільства, оскільки саме ці процеси мали своїм

наслідком зосередження сили та багатства в руках соціальної меншості, яка здійснювала контроль за водними ресурсами, що мало неабияке значення у виживанні давніх суспільств в розвитку їх систем землеробства[24; 25].

На важливу роль у житті суспільства питної води звертали увагу вже стародавні мислителі. Так, давньогрецький філософ Фалес Мілетський вбачав першопочаток усіх істот у воді, а Аристотель вважав, що воду однією з чотирьох основ усього суцього на нашій планеті (повітря, вода, земля та вогонь) [17].

Фахівці з етнічної екології стверджують, що природно-господарські системи тісно пов'язані з етнічними характеристиками народів, що населяють певні, історично сформовані території. Визначальним чинником стійкості таких природно-господарської систем є етнічні традиції в природокористуванні населення, що проживає на конкретній території[26].

За прадавніми уявленнями українців, вода, як і вогонь та земля, мали чудодійну силу. Згідно з народною космогонією, першостихією світу була вода. Люди обожнювали воду і з повагою ставилися до водних об'єктів. Водні ресурси здавна були органічною складовою укладу життя українців. Їх оцінювали перш за все як складову світобудови і лише потім як джерела прибутку чи господарські об'єкти. Люди зверталися до води як до такої, що має власну душу, а отже, зберігали водні угіддя. Імператив не завдавати їм шкоди був закладений у наших пращурів на ментальному рівні. Тож наші предки були, кажучи сучасними термінами, екоцентричними.

Взагалі соціокультурна модель ставлення людини первісного суспільства до природи була спрямована на гармонізацію відносин природи і людини, яка відчувала себе часткою природи. З переходом людського суспільства до індустріальної фази розвитку відбулося відчуження від природного середовища. Бар'єром між цим середовищем і людиною стало створене нею ж штучне середовище, що функціонує за власними законами існування.

І все ж ще й донині “водні ресурси забезпечують усі сфери життя і господарської діяльності людини, великою мірою визначають можливості розвитку промисловості та сільського господарства, розміщення населених пунктів, організації відпочинку та охорони здоров'я людей”[27].

Об'єктивною основою такої своєрідності соціально-економічного розвитку суспільства стали природні властивості води в цілому та питної води зокрема. Адже в цих властивостях яскраво втілюється потенціал даного виду природних ресурсів, від урахування кого залежить і наукова обґрунтованість та ефективність дії екологічного права у відповідній сфері суспільних відносин[28]. Тому є сенс докладніше зупинитися на узагальненій їх характеристиці, щоб підійти до аналізу проблематики пріоритетності забезпечення сучасного суспільства питною водою належної якості як необхідної та украй важливої умови гарантування здоров'я і добробуту людини і суспільства в цілому.

Цілком закономірно, що воду з давніх-давен люди вважали джерелом усього живого. Адже вона справді слугувала живильним середовищем, в якому в процесі довготривалої еволюції на нашій планеті розвивалися рослини й тварини. У процесі еволюції згодом також установився нерозривний зв'язок людини з водою, оскільки вода є постійним учасником біохімічних процесів, що відбуваються в живих організмах. Саме завдяки цій властивості вона стала «носієм життя» [29].

Вода – необхідний компонент життя, необхідний для життєдіяльності рослин, тварин, людини. Людина постійно використовує воду для життя, приготування їжі, миття, прання, відпочинку, спорту, транспортного сполучення тощо. Одна людина в середньому споживає близько 600 т прісної води за рік, ще 200 т щорічно їй потрібно на санітарні цілі. Незрівнянно більше води витрачається на різних промислових об'єктах. Так, для виробництва 1 т міді необхідно 500 м³ прісної води, 1 т нікелю – 4000 м³. Щодня дорослій людині потрібно 2-2,5 л питної води. А щоб організм справно працював, води необхідно в 4-5 разів більше, тобто 7-10 л. В організмі дорослої людини 68-70 % води, в тому числі: у крові – 90 %, м'язах – 75 %, кістках – 28 %[30].

Цікаво, що людина і тварини в процесі перетравлення їжі можуть у своєму організмі утворювати ендogenous воду. Така вода постійно «народжується» в тканинах нашого організму.

Організм людини важко переносить зневоднення. При втраті 1-1,5 л води з'являється відчуття спраги. Якщо людина втрачає 6-8 % своєї маси за рахунок дефіциту води, в її організмі порушується обмін речовин, гальмуються окиснювальні процеси, зростає в'язкість крові, підвищується температура тіла, прискорюється пульс, червоніє шкіра, з'являється м'язова слабкість, головний біль, в'ялість. При втраті 10 % води патологічні явища стають незворотними. На шкірі з'являються тріщини, западають очні яблука, погіршується зір, спостерігаються спазми в горлі, людина втрачає свідомість. Втрата 21 % води призводить до смерті. Втрата людським організмом води небезпечніша, ніж позбавлення його їжі: без їжі людина може прожити до 40 днів, а без води вмирає на восьму добу. Шкодить людині і надмірне вживання води[26].

Природа, створюючи людину, мудро наділила її «тепловим реле», яке має чудову властивість саморегулювання. Нормальна температура нашого тіла коливається в дуже вузькому інтервалі: 36,6-37 °С. Відхилення від цієї норми навіть на кілька десятих градуса свідчить про захворювання, порушення функціонування того чи іншого органу. До цього часу науці не вдалося зрозуміти секрет механізму теплового саморегулювання. Ясно лише одне: таке регулювання неможливе без участі крові. Але кров – це перш за все вода. І тоді на автоматизм саморегулювання можна подивитися по-іншому. Справа полягає у здатності води (крові) забирати (і відповідно повертати) теплоту такими великими кількостями, які не під силу будь-якій іншій рідині. Кращого теплоносія, ніж вода, природа не знає[30].

Вода виконує екологічні, соціальні, культурно-оздоровчі та економічні функції. Екологічна функція води виявляється в забезпеченні життєдіяльності людини, існування та розвитку рослинного і тваринного світу. Вона входить до складу клітин людини, тварин і рослин. Культурно-оздоровча функція води проявляється у використанні водних об'єктів як місця і засобу відпочинку, туризму, рибальства, санаторно-курортного лікування, організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Економічна функція виявляється у її здатності бути ресурсом промислового виробництва та іншого господарського використання[31]. Водночас у розрізі питної води можна говорити про такий елемент її економічної функції, як продовольча. Водночас продовольчу функцію можна вважати окремою, а головне – провідною функцією питної води як такої, адже суспільство не може повноцінно існувати без задоволення його продовольчих інтересів і потреб[32].

Отже, значення води для людини неможливо перебільшити, тому охорона водних об'єктів за ступенем гостроти проблеми – є найбільш напруженою. Не врахування особливості формування водних ресурсів, їх двоєдиної ролі як елемента середовища і відновлювального ресурсу в процесі підготовки та реалізації управлінських рішень, відсутність досконалого контролю, а також правовий нігілізм населення та варварське ставлення до водних об'єктів, призводить до катастрофічного їх стану, що загрожує існуванню всього живого[33].

Загальновідомо, що вода відіграє виняткову роль у процесах обміну речовин, без яких життя не можливе. Загальні запаси води на земній кулі становлять близько 1390 млн. км³, з них 96,4 % – води морські. Водночас, спеціалісти вважають, що води, придатної для споживання, на планеті існує близько 2% від загальної кількості води, зокрема, 80% від загального обсягу придатної для споживання води становить вода, що знаходиться у льодовому покриві Землі, а питна вода озер, струмків і річок становить менше 0,001% загального вологозапасу планети.

До 1991 р. в Україні економічні санкції за скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти не застосовувались. Загальноприйнятий у світі принцип «забруднювач платить» був впроваджений в нашій країні лише з прийняттям Верховною Радою

України Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» [34; 35; 36; 37]. Нині держава повинна вдосконалювати економіко-правовий механізм [35; 31; 38; 27] використання та охорони питної води та сприяти залученню громадськості до подолання правового нігілізму у суспільстві, підвищення його еколого-правової культури у галузі питного водопостачання.

Зростання міст, бурхливий розвиток промисловості, інтенсифікація сільського господарства, значне розширення площ зрошуваних земель, поліпшення культурно-побутових умов і ряд інших чинників об'єктивно зумовлюють збільшення обсягів споживання води і дедалі більше ускладнюють проблеми забезпечення питною водою належної якості населення. Загальна тенденція до погіршення ситуації з питною водою спонукає людство приділяти дедалі більшу увагу водоочисним технологіям. Проте цей процес неможливо розглядати як панацею, оскільки збільшення забруднюючих речовин, ускладнення їх хімічних сполук призводить до подорожчання водоочисних технологій [39].

Між тим, як зазначається в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 р. від 21.12.2010 р., за рівнем раціонального водокористування та якості води Україна нині, за даними ЮНЕСКО, посідає лише 95-е місце серед 122 країн світу [40].

Відомо, що основними джерелами забруднення водних об'єктів виступають підприємства житлово-комунального господарства, промисловості (зокрема, целюлозно-паперової, хімічної, металургійної, поліграфічної, нафтопереробної, вугільної) та агропромислового комплексу, на долю яких припадає до 90% забруднень вод [41].

При цьому самі підприємства питного водопостачання віднесені до групи промислових підприємств, що виробляють готову продукцію – питну воду, мають індустріально розвинутий технологічний комплекс, безперервний технологічний процес і за своєю виробничою природою близькі до об'єктів хімічної промисловості. Вони також достатньо рівномірно розташовані на території України, але як системно розвинуті промислові комплекси вони представлені у великих містах, де об'єктивно потреба в їх функціонуванні вища, а так само більшими є можливості для розвитку технологій та інновацій у цій галузі народного господарства [42].

Специфіка питного водопостачання в Україні полягає, за висновками фахівців, у тому, що воно на 75% базується на поверхневих джерелах і залежить від їх екологічної безпеки [43; 44]. При цьому саме у поверхневі водоймища України скидаються десятки тисяч тонн забруднюючих речовин. При цьому до числа найбільш небезпечних із них віднесені: іони металів, солі, токсичні і біологічно активні речовини, нафтопродукти, феноли, пестициди, поверхнево-активні речовини, хлорорганічні сполуки, ксенобіотики та інші сполуки, а також бактеріальні й вірусні забруднення, радіоактивні речовини природного і антропогенного походження та ізотопи елементів, мутагенні сполуки органічного і неорганічного походження [45; 44].

Серед проблем українських річок слід також назвати їх зарегульованість – каскади водосховищ, ставків та загат; втрату водоохоронних територій через розораність берегів, відсутність прибережних лісосмуг, дачні забудови аж до урізу води, а останнім часом – намівання в заплавах для подальшої забудови. Водосховища порушують екологічну рівновагу через уповільнення водообміну, – порівняно з природними умовами він уповільнився в 14-30 разів, – спричиняють процеси підтоплення і засолення ґрунтів. До 10 % забруднення водних об'єктів дають атмосферні опади. Значна кількість забруднюючих речовин надходить до водних об'єктів з поверхневим змиванням із сільськогосподарських угідь, потужним джерелом забруднення водних об'єктів отрутохімікатами та мінеральними солями є дренажні води зрошувальних систем [46].

Якість зворотних (стічних) вод значною мірою не відповідає встановленим нормативам гранично допустимих скидів. Так, у 2010 р. у поверхневі водні об'єкти скинуто 7817 млн м³ стічних вод, що на 436 млн м³ більше порівняно з 2009 р. За даними

інструментально-лабораторних вимірювань, якість води основних джерел централізованого водопостачання погіршується. За результатами спостережень, близько 79 % проб, відібраних у 2010 р. у районах питних водозаборів, за одним або більше показниками не відповідали вимогам санітарних норм і правил для водойм, що використовуються для централізованого водопостачання. Якість води класифікується в основному як забруднена та брудна (III та IV клас якості). За висновками Мінрегіонбуду України екологічний стан водойм, які є джерелами питного водопостачання, незадовільний[8].

Проте природа все ще має ресурс самовідновлення, але чим далі ми бездумно її експлуатуємо, тим швидшим стає процес деградації. Діють поки що механізми самовідновлення на водних об'єктах. Найперше – це кругообіг води, однак для його нормального перебігу потрібно подбати про чисте атмосферне повітря. Важливою складовою водовідновлення є її фільтрація через верхні шари ґрунту. На жаль, стан забрудненості і засоленості наших ґрунтів викликає нині велику тривогу, а, відповідно, стан переважної більшості поверхневих вод є незадовільним.

Варто також згадати про роль порогів для очищення, оздоровлення води, подібну роль, хоча й в меншій мірі виконує піщане річкове дно. Пороги називають легенями рік і саме тому екологічна громадськість відстоює пороги Південного Бугу, які зараз затоплюють водосховищем Ташлицької ГАЕС.

У галузі забезпечення питної водою важливим є стан малих річок України, відповідно до визначеної статтею 79 Водного кодексу України класифікації річок[27]. Нині в Україні понад 22 тисячі малих річок, стверджують науковці, а кілька десятиліть тому ними називалася цифра понад 60 тисяч. При цьому мінералізація річок Оріль, Самара, Вовча перевищує допустимі норми і становить 1328-3655 мг/дм³. Причиною такої засоленості є розробка протягом останніх понад 50 років вугільних пластів у Західному Донбасі, що ведеться в заплаві Самари. До річі, дозволи на аварійні скиди надають державні органи природоохоронного контролю, тобто ті, хто мав би захищати природу. Подібна ситуація на Інгульці, єдина різниця – там забруднює річку гірничо-металургійний комплекс. У Нижньому Придніпров'ї, Донбасі на сьогодні нема жодної чистої річки, а підземні водні об'єкти вкрай обмежені, або непридатні до водокористування[46; 47].

Лише незначною мірою в басейнах малих річок залишилися екологічно безпечні природні території. У результаті більшість малих степових річок пересихають чи стають маленькими струмками. Головною властивістю малих річок є та, що їх стан визначається станом довколишнього ландшафту. Екосистеми малих річок одними з перших реагують на зміни в системі “людська діяльність – природа”. Якщо ж урахувати, що малі річки в басейні Дніпра становлять майже 90 % всієї річкової мережі, а в їх басейнах формується понад 60% стоку водних ресурсів України, стає відомим місце зосередження головної проблеми охорони вод. У басейнах малих річок розораність земель сягає до 80%, лісистість навіть на Поліссі, за невеликим винятком, нижча удвічі-утричі за оптимальний рівень, у малі річки, що, мають малий стік, скидається п'ята частина всіх стічних вод, а зарегульованість сягнула неймовірного рівня – майже 3 га на 1 км річки. В останні 10-15 років ситуація погіршилася ще й тим, що відбувається землевідведення під дачні ділянки в прибережних зонах, посилюється забруднення річок комунальними та промисловими стоками внаслідок зниження рівня водоочистки.

Значно знизилася самоочисна здатність річкових вод, з одного боку, через хімічне забруднення, що негативно впливає на водоочисні мікроорганізми, а з іншого – через величезну зарегульованість малих річок. Водність малих річок з року в рік зменшується через замулення джерел та русел, збільшення водозабору та осушення боліт у їх верхній течії.

Як показують дані, наведені в Національній доповіді про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні у 2011 р., якість питної води основних джерел централізованого водопостачання на 70% не можна визнати задовільною. Так, із 663 проб,

відібраних у 2011 р. у районах питних водозаборів, 477 проб із більше ніж одним показником не відповідали вимогам санітарних правил і норм для водойм, що використовуються для централізованого водопостачання.

Погіршення якості питної води обумовлюється, як зазначалося, збільшенням антропогенного навантаження на відповідні водні об'єкти. Внаслідок цього до річкового стоку і підземних водоносних горизонтів потрапляють понаднормативні обсяги органічних сполук, фенолів, нітратів, нафтопродуктів, патогенних мікроорганізмів. При цьому найбільший відсоток проб з перевищеннями нормативів був установлений у пунктах спостережень, розташованих у басейнах річок Дунаю (до 84%) та Сіверського Донця (до 83%), найменший – у басейні Дністра (до 12%)[48].

Незадовільна якість питної води – це проблема, характерна на даний час для багатьох великих і промислово розвинених населених пунктів, зокрема, Києва, Харкова, і особливо – Маріуполя, де якість води найгірша в Україні, а також окремих регіонів, наприклад, Донецької та Луганської областей[49]. Зокрема, якщо в середньому по країні 4% проб води не відповідає санітарним нормам, то на Харківщині ця цифра в два рази більша. Якість води в колодязях і джерелах ще гірша, а вода у водних об'єктах регіону більше нагадує стічну[50]. Ця проблема значною мірою пов'язана з недостатнім рівнем очищення відпрацьованих вод суб'єктами економічної діяльності та недостатнім рівнем використання оборотної води.

Високий рівень використання для виробничих потреб оборотної та повторно води (93 % або більше) спостерігається у 7 з 27 регіонів України (Івано-Франківська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Харківська та Хмельницька області). Причому це регіони, які займають діаметрально протилежні позиції за багатьма характеристиками: рівнем урбанізації, структурою економіки, рівнем життя населення, географічним положенням[51]. Хоча, безумовно, значимість даної проблеми в регіонах високої урбаністичності істотно вища[52].

Водночас існують великі проблеми з цілодобовим постачанням питної води. Лише у Харківській та Тернопільській областях воно доступно для 100 % населених пунктів. Найгіршою ситуація залишається в Одеській області, де вода за графіком подається у 95 % населених пунктів і для 41 % населення. Не краща ситуація на Донеччині. Це підвищує ризики хімічного і бактеріологічного забруднення питної води, особливо в умовах кородованих та підтоплених водопровідних і каналізаційних мереж[8].

Як зауважується в літературі, нині в аварійному стані перебувають 33,3% водопровідно-каналізаційних мереж, зношеність основних фондів сягає 62,2%, втрати питної води складають 36,9%. Як наслідок, перевитрачаються матеріальні та енергетичні ресурси, зростає собівартість послуг[53].

Разом з тим, природоохоронні збори та розміри штрафів є чи не найнижчими в Європі, бо залишилися на рівні середини 1990-х рр., коли більшість із них були прийняті. Малоефективна багато в чому застаріла нормативна база заохочує бізнес економити на новітніх природозахисних технологіях[54].

Серйозною прогалиною у діяльності природоохоронних служб залишається механізм контролю та відсутність наукових методик його організації. Одна з причин неефективності цього механізму полягає в тому, що ціла низка міністерств і відомств самостійно контролює свою діяльність, а єдина цілісна система державного контролю в галузі охорони питної води не функціонує.

Крім того, як показує досвід, з багатьох сотень порушень у сфері водного законодавства лише десятки оформляються у вигляді судових справ і лише поодинокі справи завершуються адекватними покараннями винних[55].

Незадовільний, а подекуди й катастрофічний стан водних ресурсів та проблем водопостачання в Україні ілюструють численні публікації у ЗМІ випадків, забруднення вод, погіршення якості питної води, порушення санітарного стану водоохоронних зон та рекреаційних об'єктів тощо[56; 50; 57 58]. При цьому існуючі проблеми забезпечення

питною водою населення є однією з чинників погіршення стану національної безпеки країни[59] та однією з причин соціальної напруженості в окремих населених пунктах та регіонах України, що негативно позначається на міжнародному іміджі Української держави загалом[8].

Наведені дані щодо стану та проблем питної води та питного водопостачання населення в Україні зумовлюють глибоку об'єктивну обумовленість правового регулювання суспільних відносин у галузі використання питної води та, відповідно, подальший розгляд питання сутності та змісту пріоритетності вирішення даної проблеми у чинному законодавстві. Адже “відсутність належного правового регулювання відносин у галузі задоволення потреб населення в питній воді нормативної якості призводить до виникнення кризових явищ у демографічній ситуації та водогосподарській обстановці”[2].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності. – К.: Логос, 2008. – С. 5.
2. Тимофеев Л.А. Правовые проблемы обеспечения населения России питьевой водой нормативного качества. Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. – Саратов, 2004. – С. 21.
3. Труфан І.В. Правовий режим малих річок в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 3.
4. Хвесик М.А., Голян В.А., Хвесик Ю.М. Інституціональне середовище сталого водокористування в умовах ринкових відносин: національні та регіональні виміри: Монографія / Хвесик М.А., Голян В.А., Хвесик Ю.М. – К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005. – 180 с.;
5. Хвесик М.А. Інституціональна модель природокористування: пострадянський формат. – К.: Кондор, 2007. – 788 с.
6. Кушнір Н.Б., Гус О.В. Екосистемний підхід до використання водних ресурсів / Вісник НУВГП. Економіка: 48 наук.пр. – Рівне, 2009. – Вип. 4 (48). – С. 224-229.
7. Рубанов П.М., Грамма О.М. Вдосконалення державної системи управління щодо використання питної води та її втрати при транспортуванні // <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/11263/1/Rubanov.pdf>.
8. Аналіз актуальних чинників погіршення якості питного водопостачання в контексті національної безпеки України. Аналітична записка // <http://www.niss.gov.ua/articles/1037/>.
9. Генеральный секретарь Пан Ги Мун: первая волна прилива, который несет перемены // <http://www.un.org/ru/unforpeople/water2.shtml>.
10. Абашидзе А., Кислицына Н. Доступ к питьевой воде – неотъемлемое право человека // Обозреватель. – 2004. - №7(174) // http://www.rau.su/observer/N7_2004/7_10.htm
11. Данилов-Данильян В. Глобальная проблема дефицита пресной воды / В. Данилов-Данильян // Векглобализации. – 2008. – № 1. – С. 45–56;
12. Краснова И.О. Экологическое право США: Сравнительно-правовое исследование. Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 1997. – С. 14-18
13. Сидорук Б.О. Еколого-економічні механізми раціонального використання і охорони водних ресурсів. Дис. ... канд. екон. наук. – Тернопіль, 2008. – С. 21.
14. Крусс В. Здоров'я як основна правова цінність сучасності // Право України. – 2011. - №11-12. – С. 5-29.
15. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення від 24.02.1994 р. Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, N 27, ст.218.
16. Боголюбов С. Право та єдина державна екологічна політика в Росії // Право України. – 2011. - №2. – С. 54.
17. Андреев И.Л. Пресная вода как глобальная социальная проблема // Вопросы философии. – 2010. - №12. – С. 55.
18. Бордог Н.С., Патица В.М. Оцінка стану якості питної води децентралізованого водопостачання за епідеміологічним показником // Наукові доповіді НУБіП. – 2010. - №1 // <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Nd/2010-1/10bnsqei.pdf>;
19. Орадковская А.Е., Лапшин Н.Н. Санитарная охрана водозаборов подземных вод. – М.: Недра, 1987. – 167 с.;
20. Пономаренко О.М. Питна вода як значущий фактор інфекційної захворюваності населення України // Актуальні проблеми транспортної медицини: навколишнє середовище; професійне здоров'я; патологія. – 2008. - №4 (14). – С. 7-13.
21. Васильев Л.С. История Востока: В 2 т. – Т.1.: Учебник. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 2003. – С. 59.
22. Мечников Л. Цивилизация и великие исторические реки. – М.: Пангея, 1995. – С. 328-329.
23. Хачатурян В.М. История мировых цивилизаций с древнейших времен до конца XX века / Под ред. В. И. Уколовой. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Дрофа, 1999. — С. 10-15.
24. Возникновение цивилизации в междуречье Тигра и Евфрата // <http://www.istorya.ru/articles/mesopotamia.php>.
25. Галеев К. Теория гидравлического государства К. Виттфогеля и ее современная критика // Социологическое обозрение. – 2011. – Т. 10. - №3. – С. 155-179
26. Пономаренко П.И., Моссур П.М. и др. Экология и охрана водных ресурсов Украины. – Днепропетровск: Наука и образование, 1997. – С. 94.
27. Науково-практичний коментар Водного кодексу України / за заг. ред. Н.Р. Кобецької // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2010. - №11. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 12.
28. Бринчук М.М. Актуальные вопросы методологии экологического права // Право в белорусском обществе: сб. науч. тр. ред. кол.: В.И. Семенов (гл. ред.) и др. – Минск: Нац. центр законодательства и правовых исследований Республики Беларусь. – Вып. 5. – С. 344-352.
29. Шикломанов И.А., Маркова О.Л. Проблемы водообеспечения и переброски речного стока в мире. – Л.: Гидрометеиздат., 1987. – С. 68.
30. Вода – самое удивительное чудо на свете // http://www.iatp.md/tnbuletin/biuleteni_1.htm.
31. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Юрид. думка, 2005. – С. 428-429.
32. Кулинич П.Ф. Екологічні імперативи в системі правової охорони сільськогосподарських земель України // Право України. – 2011. - №2. – С. 140.
33. Охрана природы – задача всенародная / Андриенко А.Л., Баско А.П., Вакулюк П.Г. и др. – К.: Политиздат Украины, 1987. – С. 72-74.
34. Гаркушенко О. М. Практична реалізація принципу «Забруднювач платить» / О. М. Гаркушенко // Економіка і регіон. — 2006. — №2 (9). — С. 35–37;
35. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: держава, право, економіка. (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). — 2-е вид. – К.: ІЗП і ПЗ, 2003. – 772 с.;
36. Міщенко В. Дієвість економічних підходів екологічної політики (чи «забруднювач платить»?) / В. Міщенко // Економіка України. — 2002. — №7. — С. 62–69;
37. Розовський Б. Екологічне право: необхідність повернення до витоків // Право України. – 2011. – №2. – С. 38-41.
38. Кобецька Н.Р. Екологічне право України: навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – С. 117;

39. Яцык А.В. Экологические основы рационального водопользования. – К.: Генеза, 1997. – С. 34.
40. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року Закон України від 21.12.2010 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, N 26, ст.218.
41. Интернет-конференция руководителя Федерального агентства водных ресурсов М.В.Селиверстовой на тему: «Практика применения водного законодательства Российской Федерации: актуальные вопросы» // http://www.mnr.gov.ru/files/part/7591_versiya_stenogrammi_arant_08.12.doc.
42. Леонов Я.В. Організаційно-економічний механізм інноваційного розвитку водопостачання. Автореф. ... дис. канд. екон. наук. – Х., 2008. – С. 1.
43. Бригадир М.І. Стан якості питної води в Україні // Матеріали конгресу «ЭКВАТЕК-2005». – М., 2005. – С.116-119;
44. Ковальова О.О. Нові підходи до рішення проблем екологічної безпеки господарсько-питного водопостачання // Коммунальное хозяйство города. Научно-технический сборник. – 2006. - №74. - С. 271.
45. Гончарук В.В., Клименко Н.А., Савчина Л.А., Врубель Т.Л., Козлятник И.П. Современные проблемы технологии подготовки питьевой воды // Химия и технология воды. – 2006. – Т. 28, № 1 – С.3-95;
46. Гордеев В.И. Правовые вопросы использования и охраны малых рек в Украине: Дис...канд. юрид. наук. – Х.,1994. – С. 88.
47. Труфан І.В. Правовий режим малих річок в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук. – Івано-Франківськ. 2005. – 187 с.
48. Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні у 2011 році. –К.: Мінрегіонбуд, 2012. – С. 17.
49. Євстігнєєв А.С. Правове регулювання забезпечення питною водою населення України // Форум права. – 2010. - №3. – С. 106.
50. Голина М. Скорее сточная, чем питьевая. Качество воды в Харьковской области — самое плохое в стране / М.Голина // День, №109, 7 липня 2006.
51. Позняк О.В. Забезпечення екологічної рівноваги в контексті реалізації цілей тисячоліття / О.В.Позняк. - режим доступу: www.kyiv2003.mama86.org.ua/pub/poznyak1.htm.
52. Минина М.В. Технологи інформаційної підтримки управління качеством питьевого водоснабжения урбанистических сообществ. Автореф. дисс. ... канд. техн. наук. – СПб., 2010. – 25 с.
53. Буханевич О.М. Адміністративно-правове забезпечення житлово-комунального господарства в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2009. – С. 36.
54. Гордеев В.И. Содержание права водопользования // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб./ Відп. ред. В.Я.Таций – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. – №71.– С. 86-87.
55. Козак З., Тустановська І. Доступ до правосуддя з питань довкілля. Посібник. – Л.: Мета, 2002. – 200с.
56. Водопостачання Кисва. Проблеми та шляхи їх вирішення // http://www.vodokanal.kiev.ua/new/modules.php?name=Articles&pa=showarticle&articles_id=48;
57. Діряві мережі - дорога вода // <http://www.ki.rada.crimea.ua/kd/2007/13/water.html>;
58. Губить людей... вода // <http://www.day.kiev.ua/49881>.
59. Гіроль М.М. Ефективність систем водопостачання України як фактор національної безпеки держави / М. М. Гіроль, Г. М. Семчук // Надзвичайна ситуація. – 2001. – №5. – С.10.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФУНКЦІЙ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ

Костицький Віталій (юрист банку)

Анотація: У статті досліджується соціологічна природа правового статусу Національного банку України через аналіз його функцій та місця у системі органів державної влади, аналізуються складові незалежності та самостійності НБУ по відношенню до інших ланок державного апарату.

Ключові слова: органи державної влади, функції органів державної влади, Національний банк України, правовий статус НБУ, незалежність Національного банку України.

Аннотация: В статье исследуется социологическая природа правового статуса Национального банка Украины через анализ его места в системе органов государственной власти, анализируются составные независимости НБУ по отношению к другим звеньям государственного аппарата.

Ключевые слова: органы государственной власти, функции органов государственной власти, Национальный банк Украины, правовой статус НБУ, независимость Национального банка Украины.

Annotation: The concept of the functions of the governmental body (and functions of the National Bank of Ukraine as well) encompasses and reflects the inner nature, the essence of this body, describes the main directions and content of its activities. This type of elucidation is a prerequisite for understanding of the major peculiarities of this phenomenon, revealing its social significance. At the same time its functions determine the structure and essence of any management system, division of roles, responsibility and powers within the system, which to some extent can be extrapolated to the functions of the NBU. In jurisprudence, the functions of the governmental bodies are usually considered to be in close relation to the functions of the state as a whole. They cannot be reduced to the latter only, of course. In other words, the content and the scope of the state functions is not a sum of the functions of state bodies. This implies the need for a differentiated analysis of the content and features of each state body functions at the sake of their separation from state functions, on the one hand, and for demarcation of other state bodies' functions, on the other hand.

The scientific literature offers different ways of the NBU functions classification. These classifications are based on different criteria and, therefore, different interpretations of their importance by researchers, as well as on the comparison of national and international experience. Therefore, various classifications intend to harmonize national and international regulation of the specific functional purpose of central banks.

In our opinion, this leads to the inadequate understanding of the actual functional specificity of the NBU to some extent. Indeed, international experience, as we have seen in the previous section, shows different patterns of independence and legal status of central banks. Accordingly, a high degree of abstraction from the specific features of national banks is achieved within these models. They have been summarized without taking incidental and secondary features into account, focusing on the important, the primary. We propose the following classification of the NBU functions on the basis of the systematic interpretation of the law and previous considerations.

The monetary policy function. This chapter covers ensuring the stability of the national currency of Ukraine; definition of the General Principles of the monetary policy, developed by the Council of the NBU; monopoly on the emission of the national currency of Ukraine and the organization of its circulation; creation and methodological support of the monetary and banking statistics and balance of payments statistics.

The function of banking regulation and supervision. In the framework of the law such features are included: the function of the lender of last resort for banks; organization of refinancing; setting the rules of banking transactions, accounting and reporting, data, funds and

property security; processing and methodological support of the monetary and banking statistics and balance of payments statistics; definition of the system, order and forms of payment, including those between banks; determining the implementation of modern electronic banking technology, coordination and control of the electronic payment instruments, payment systems, banking automation and banking information security; elaborating the State Register of Banks, licensing and banking transactions in cases stipulated by law; certification of auditors, who conduct the audit of banks, temporary administrators and liquidators of the bank; participation in training workers for the banking system of Ukraine; determining the characteristics of the banking system of Ukraine in the state of war or state of emergency, implementation of mobilization preparation of the NBU system.

International representative functions. These include representation of the interests of Ukraine in other central banks, international banks and various credit institutions where cooperation takes place on the level of central banks; compilation of payment balance, its analysis and forecasting.

The function of currency regulation and control. In this area, the NBU implements functions such as determining the order of transactions in foreign currency, organization and implementation of exchange control on banks and other financial institutions licensed by the National Bank for currency transactions; ensuring the accumulation and storage of reserves and operations with them and precious metals.

In our opinion, these four groups of functions are the basis of the classification of the NBU functions. The first two groups tend to be determinants among all the functions.

Apart from its basic functions, the NBU also performs additional functions which contribute to the realization of its purpose. In particular, we can name such functions as keeping the official identification number registry of the issuers of domestic payment cards; analysis of monetary, financial, pricing and currency relations; organization of collection and transportation of banknotes, coins and other valuables, issuing licenses for the collection and transportation of banknotes, coins and other valuables; implementation of government policy on the protection of state secrets in the NBU system. These features, from our point of view, play a supporting role in the complex of outlined main features and have no independent meaning.

У правовому забезпеченні незалежності Національного Банку України (надалі – НБУ) суттєве значення має обґрунтоване визначення виконуваних цим органом державного управління соціальних функцій. Важливість докладного аналізу функцій НБУ зумовлена тим, що саме вони складають змістовну характеристику його діяльності[1].

Відомо, що найчастіше термін «функція» у науковій літературі використовується як назва та/або характеристика напряму діяльності, як узагальнююча характеристика сутності завдань і цілей когось або призначення чогось[2].

У теорії держави і права поняття функції означає напрям, предмет діяльності того чи іншого політико-правового інституту, зміст цієї діяльності, а також її забезпечення[3]. Вважається, що функціональний аналіз сприяє проникненню в політико-правову природу суб'єкта публічної влади, розкриває обсяг, зміст і характер його діяльності[4].

Поняття функцій державного органу, а відтак і НБУ, охоплює і відображає внутрішню природу, сутність діяльності цього органу, характеризує основний напрям і зміст цієї діяльності. З'ясування цього змісту є передумовою розуміння головного і визначального в цьому феномені, виявлення його соціального значення[1]. Водночас саме функції визначають структуру і зміст будь-якої управлінської системи, розподіл ролей, повноважень і відповідальності всередині системи[5], що певною мірою можна екстраполювати і на функції НБУ.

Якщо правильним є твердження про те, що система функцій обумовлюється системою цілей даного об'єкту[5], то можна твердити, що аналізу змісту незалежності як одного з чільних принципів організації НБУ передуватиме ретельне вивчення системи функцій цього органу. У них цей принцип має знайти свою конкретизацію, змістовне виявлення.

Нагадаємо, що в юриспруденції функції державних органів розглядаються, зазвичай, у тісному взаємозв'язку з функціями держави в цілому. Хоча, природно, і не можуть бути зведені до останніх. Іншими словами, зміст і обсяг функцій держави не є арифметичною сумою функцій усіх її органів. З цього випливає необхідність диференційованого аналізу змісту та особливостей функцій кожного органу державної влади для коректного їх відмежування від функцій держави, з одного боку, так і для відмежування від функцій інших державних органів, з другого боку.

Водночас, як зазначалося в юридичній літературі, в українському законодавстві, яке визначає правовий статус органів державної влади, відсутній єдиний підхід до розуміння функцій цих органів. Такі функції визначаються за різними критеріями, подекуди вони плутаються з повноваженнями, завданнями, компетенцією цих органів, а в окремих випадках взагалі не визначаються[6]. Отже, однастайності у цьому питанні на нормативному рівні нині немає.

З урахуванням зазначеного, можна зробити попередній висновок про те, що тлумачення функцій НБУ допомагає в розкритті сутнісних характеристик цього органу державного управління, зокрема такої характерної його риси як незалежність у державному механізмі України, визначальна роль в організації і структуруванні банківської системи країни. На нашу думку, в основі визначення функцій НБУ має бути його місце у системі соціального регулювання.

На користь такої позиції свідчить і те, що, по-перше, провідна функція НБУ безпосередньо визначена на конституційному рівні, по-друге, те, що ця основна конституційна функція НБУ, як і всі інші функції НБУ спеціально окреслені у статусному законі, присвяченому організації та діяльності НБУ.

Разом з тим, доводиться констатувати, що попри розробленість в юридичній літературі загальних питань класифікації функцій держави і державних органів, теорія функцій НБУ як особливого органу державного управління, що функціонує як складова ланка державного механізму сучасної України, робить лише перші кроки.

В аспекті порушеної нами проблеми це означає практичну відсутність розробленого й обґрунтованого наукового погляду щодо взаємозв'язку (і змісту такого зв'язку) між системою функцій НБУ та забезпеченням його незалежності у державному механізмі України. Зокрема, відсутня як базова і загальноприйнята класифікація таких функцій, так і з'ясування співвідношення цих функцій, виокремлення з-поміж них тих, які відіграють системоутворюючу роль для сутнісної характеристики правової природи і статусу НБУ і визначають особливості забезпечення незалежності НБУ, так би мовити, зсередини, через окреслення предметної сфери його виключної компетенції.

На сьогодні законодавство України та юридична наука демонструють досить широку гаму функцій НБУ, що вказує на численність рольових позицій цього органу державного управління, багатоманітність проявів його регулюючої ролі в різних сферах суспільних відносин, що виникають у країні.

У той же час часто відзначаються спільні та особливі риси у функціях НБУ та центральних банків інших держав світу, що допомагає глибше з'ясувати національну специфіку організації і діяльності саме цього органу, збагнути його місце і роль у державному механізмі України, у банківській системі держави, визначити відмітні риси останньої.

Все це об'єктивно зумовлює необхідність систематизації функцій НБУ для вирішення проблеми оптимального правового регулювання його незалежності.

У даному питанні ми будемо використовувати досягнення юридичної науки, законодавчої практики та власним розумінням досягнення логіки та специфіки розвитку означених процесів в Україні.

У науковій літературі з даної проблематики зустрічаються різні класифікації функцій центральних банків різних країн загалом і НБУ зокрема, що відображають наукові позиції тих чи інших дослідників.

Так, українська дослідниця Л.К. Воронова пропонувала всі функції НБУ об'єднати у дві групи: організаційні (організація та управління грошовим обігом) і захисту інтересів вкладників і кредиторів[7].

Очевидно, за такого підходу втрачається самостійне значення функцій, що їх виконує НБУ саме у банківській сфері держави. Захист же інтересів вкладників і кредиторів безпосередньо не обумовлений визначеною Законом компетенцією НБУ і виступає швидше непрямою функцією НБУ. З приводу цього в юридичній науці і досі тривають дискусії між прибічниками соціальної ролі і функції центробанку у соціально спрямованій (так званій „соціальної”) державі та між прихильниками звільнення центробанку від обтяжливих та невласливих йому за умов ринкової економіки функцій з соціального захисту населення, чим повинні, на думку прибічників цієї теорії, займатися інші органи держави (маються на увазі насамперед органи виконавчої влади); змішування ж власне виконавчо-розпорядчої за своїм характером діяльності з соціального захисту

населення, підвищення його купівельної спроможності тощо, лише відволікатиме центробанк від вирішення завдань щодо забезпечення стабільності національної грошової одиниці, регулювання банківської системи, управління готівковим обігом тощо.

Аналізуючи норми законодавчих актів, які визначають правовий статус центральних банків, російські вчені Г.А. Тосунян і А.Ю. Вікулін виокремлюють три основні функції: 1) нормотворча (видання нормативних актів, що є обов'язковими для виконання всіма учасниками банківських відносин, окрім випадків, коли вони суперечать законам); 2) виконавча (здійснення державного регулювання банківської діяльності; реалізація грошово-кредитної політики; співпраця з урядом держави); 3) попереджувально-карна (самостійне застосування широкого спектру санкцій за вчинення правопорушень учасниками банківських відносин) [8].

Така класифікація, на нашу думку, є дещо формалізованою і, по суті, зводить роль центробанку до ролі одного з органів виконавчої влади: для підтвердження цього достатньо лише порівняти набір окреслених функцій з основними функціями органів виконавчої влади, - і ми переконаємося, що з системи цих органів такий набір функцій не дозволяє вичленити саме центробанк та збагнути його особливий характер, що безпосередньо зазначено у законі.

Фактично трифункціональна схема Г.А. Тосуняна і А.Ю. Вікуліна не охоплює ряду важливих, притаманних саме центробанку, у тому числі і НБУ, функцій. А відтак її застосування може дати лише обмежені евристичні результати у ході дослідження функціональних особливостей та характеристик НБУ.

Більш розгалужену систему функцій центрального банку пропонує інший російський фахівець Я.А. Гейвандов: функція банківського регулювання; функція банківського нагляду і контролю; функція здійснення емісії готівкових коштів та організація їх обслуговування; функція взаємодії з органами державної влади та управління; міжнародно-правова функція; аналітична, наукова та прогностична функція; функція банківського обслуговування; функція банку як самостійної юридичної особи – учасника цивільних, трудових, адміністративних та ін. правовідносин; інші функції, покладені на центральний банк чинним законодавством[9].

Деталізація функціональної специфіки, запропонована цим автором, заслуговує на увагу. Проте і тут хотілося б висловити деякі критичні зауваження. Зокрема, функція взаємодії з іншими державними органами навряд чи може характеризувати специфіку діяльності НБУ, оскільки вона, по суті, характеризує діяльність будь-якого іншого державного органу і водночас проявляється в інших функціях центробанку. Так само заперечення викликає виокремлення в якості функції участі центробанку в адміністративних, цивільних та інших правовідносинах, адже класифікація має ґрунтуватися на єдиній системі критеріїв, тоді як тут наявне їх змішування: функції НБУ мають ґрунтуватися не на галузевій приналежності правовідносин, в яких центробанк реалізує свої повноваження, а на специфіці цих повноважень, тобто має характеризуватися передусім зміст, а не зовнішня форма вияву таких відносин. Нарешті, останнє зауваження стосується того, що класифікація функцій центробанку, пропонована Я.А. Гейвандовим, має незавершений характер: вказівка на можливість виникнення і визначення в законодавстві інших функцій центробанку звичайно розширює сферу таких функцій, робить їх перелік рухомим і динамічним, проте не дозволяє зосередитися на константних, сутнісних характеристиках функціонального призначення, завдань, що стоять перед центробанком, те, що в першу чергу і завжди характеризуватиме його як орган державної влади, попри варіативні зміни в чинному законодавстві.

Міропольцев В.Ю. виокремлює такі основні функції ЦБ, як: 1) розробка і проведення єдиної державної грошово-кредитної політик, монопольне здійснення емісії грошей та організація грошового обігу; 2) управління золотовалютними резервами; 3) організація та здійснення валютного регулювання та валютного контролю; 4)

встановлення офіційних курсів іноземних валют[10]. Проте до переліку таких функцій чомусь не ввійшли, наприклад, функції банківського регулювання та нагляду тощо.

Українські економісти О.С. Любунь, В.С. Любунь та І.В. Іванець вважають основними функціями НБУ такі: 1) функція центрального банку країни (забезпечення стабільності національної грошової одиниці; реєстрація банків, валютних бірж та ін. фінансово-кредитних установ; представництво інтересів України у відносинах із центральними банками інших країн, міжнародними банками та фінансово-кредитними організаціями); 2) функція емісійного центру країни (монопольне право на емісію грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків; організація діяльності державної скарбниці країни; нагромадження золотовалютних резервів, які зараховуються на баланс НБУ); 3) валютне регулювання та контроль (складення разом з урядом платіжного балансу України; контроль за дотриманням затвердженого Верховною Радою ліміту зовнішнього державного боргу України; нагромадження, збереження і використання валютних резервів для здійснення державної валютної політики; видача ліцензій на здійснення валютних операцій; контроль за виконанням правил валютних операцій; визначення способів встановлення і використання обмінних курсів іноземних валют); 4) регулювання банківської діяльності (нагляд і контроль за виконанням банківського законодавства); 5) функція кредитора останньої надії (видача банкам кредитів під програми фінансового оздоровлення банків та рефінансування банків); 6) функція фінансового агента уряду (організація і здійснення через уповноважені банки касового обслуговування Державного бюджету України); 7) організація міжбанківських розрахунків (забезпечення функціонування автоматизованої системи міжбанківських розрахунків через загальнодержавну мережу розрахункових палат України) [11].

Дана класифікація, на наш погляд, систематизує не стільки функції НБУ, скільки його ролі, елементи його загального правового статусу. Крім того, автори систематизують лише основні, з їхньої точки зору, функції НБУ, тож поза межами розгляду залишаються неосновні функції, що робить пропоновану класифікацію незавершеною, неповною. Тому вона може лише частково відповісти потребам створення науково обґрунтованої класифікації функцій НБУ.

Значний інтерес для побудови класифікації функцій НБУ являють наукові концепції В.Л. Кротюка та О.П. Орлюк. Зокрема, В.Л. Кротюк на основі ретельного вивчення законодавства про НБУ та практики його застосування запропонував такий перелік основних функцій НБУ: 1) забезпечення стабільності національної грошової одиниці; 2) визначення і проведення грошово-кредитної політики; 3) емісія грошей та стабілізація їх обігу; 4) зовнішньоекономічна функція; 5) банківське обслуговування; 6) валютне регулювання і валютний контроль; 7) банківський нагляд. При цьому автор зазначив, що існують і деякі інші функції, покладені на НБУ законами України[12].

Орлюк О.П. вважає головними функціями НБУ такі, як: 1) втілення монетарної політики; 2) функція регулювання національної валюти і статусу єдиного емісійного центру; 3) захист національних і міжнародних валютних резервів та управління ними; 4) фінансове консультування Уряду і парламенту України; 5) регулювання процентних ставок в межах здійснюваної грошово-кредитної політики; 6) банківське регулювання та нагляд за банківською системою і процесом клірингу[13].

Костіна Н.І. звужує зміст функції НБУ тільки до його фінансової ролі, ігноруючи соціальний статус НБУ і бачить у ньому державний орган, який: 1) є емісійним центром держави; 2) є банком банків, що здійснює свої операції не з клієнтами, а з комерційними банками; 3) є банком уряду, який підтримує державні економічні програми, зберігає золотовалютні офіційні резерви та ін.; 4) є розрахунковим центром держави; 5) регулює економіку за допомогою грошово-кредитних механізмів. При цьому вона називає три основні функції центрального банку – регулятивну, контрольну та інформаційно-дослідницьку. Остання, на її думку, полягає в наданні уряду рекомендацій щодо грошово-кредитної політики, інформацію про стан кредитної системи країни та ін[14].

Близькою до пропонуваних класифікацій є концепція російського дослідника Є.О. Чегринця, який запропонував таку узагальнену систему функцій центробанку на основі порівняного дослідження правового регулювання центробанків в європейських країнах: 1) проведення кредитно-грошової політики держави; 2) функція забезпечення стабільності національної банківської системи; 3) функція контролю за діяльністю кредитно-банківських заснувань; 4) емісійна функція; 5) функція банку уряду; 6) функція організації і контролю функціонування системи платежів[15].

Таким чином, у науковій літературі пропонуються різні класифікації функцій НБУ. Такі класифікації спираються, з одного боку, на різні критерії і, відповідно, різне тлумачення їхньої важливості дослідниками, з другого ж боку, вони ґрунтуються на порівнянні вітчизняного та зарубіжного досвіду і, відповідно, мають на меті узгодити національну специфіку та міжнародне регулювання функціонального призначення центробанків.

На нашу думку, це призводить до дещо неадекватного розуміння власне функціональної специфіки НБУ. Адже зарубіжний досвід, як ми переконалися у попередньому параграфі, демонструє різні моделі незалежності і правового статусу центробанків. Відповідно, у межах таких моделей вже досягається висока ступінь абстрагування від конкретних функцій національних банків, вони узагальнювалися, дослідники вже абстрагувалися від неістотного і другорядного, на їхню думку, робили наголос на важливому, першорядному, найбільш значущому.

Якщо зважити на це, то можна зробити висновок: будь-які спроби екстраполювати на один національний банк – НБУ – такий різнорідний комплекс умов і функцій, у межах яких генералізовані різнорідні і надто відмінні комплекси функцій інших центральних банків, видаватимуться явно неадекватними. Такі класифікації будуть, зазвичай, надто загальними і не дозволятимуть з достатньо високим рівнем конкретизації розкрити особливості функцій власне НБУ.

Окрім того, при побудові класифікаційних моделей часто змішуються системи різних критеріїв, що призводить до внутрішнього, так би мовити, перетинання функцій НБУ у пропонуваних класифікаціях. Тож виникає запитання: у межах якої ж системи координат видається найоптимальнішим вибудовувати систему функцій НБУ?

На наш погляд, такою системою координат має бути українське законодавство, зокрема Закон України „Про Національний банк України”, який ґрунтується на офіційному тлумаченні функцій НБУ. Водночас у матерії цього Закону узагальнено основні риси та специфіку функцій НБУ, умови та результати його кількарічної діяльності за конкретних суспільних умов. Тож законодавче визначення специфіки й кола функцій НБУ, зроблене у нормативній площині, має, очевидно, стати відправною точкою і водночас мірилом при коректному визначенні та кваліфікації тих чи інших функцій НБУ, при дослідженні їхньої реальної ваги у забезпеченні незалежності цього органу державного управління.

Друга обставина, на яку слід зважити, це вибір одного визначального критерію, який має стати основою проведення класифікації. Очевидно, що таким критерієм може стати лише предметний – визначення сфер діяльності, впливу НБУ. Тож в основу класифікації функцій НБУ має бути покладений критерій предметної характеристики діяльності відповідного органу, тобто того, на яку групу суспільних відносин він впливає[4].

Наступним моментом має стати окреслення основної, тобто конституційної, функції НБУ, функцій, визначених у статусному Законі, та інших функцій, що визначаються в інших законах України і не мають, очевидно, визначального характеру для з'ясування правової природи і статусу НБУ.

Аналізуючи кореляцію між незалежністю НБУ та виконуваними ним функціями, можна дійти закономірного висновку про те, що ступінь такої незалежності визначається саме характером та обсягом виконуваних НБУ функцій. Оскільки ж згідно Конституції

України функція забезпечення і захисту стабільності національної грошової одиниці України є саме основною функцією НБУ, то його незалежність у виконанні саме цієї функції є основним, визначальним елементом його статусу як органу державної влади, точніше, як органу державного управління з особливим статусом.

Водночас виконання інших функцій має підпорядковуватися виконанню основної, конституційної функції НБУ, деталізувати її, підпорядковуватися її виконанню[16]. Всі інші ж функції повинні виходити із цієї основної функції-мети НБУ[13]. Здійснення таких функцій не повинне ставити під сумнів його незалежність, інакше це створить перешкоди для успішної реалізації його основної конституційної функції. Деталізація функціонального призначення НБУ у законі є засобом переведення основної конституційною функції НБУ у власне законодавчу площину. Сам Закон виступає по суті в ролі своєрідного „передаточного” механізму для конкретизації і деталізації основної конституційної функції НБУ. Це також і своєрідний засіб її реалізації стосовно окремих її аспектів, сторін, проявів тощо.

У спеціальну Законі відбувається переведення найзагальнішої конституційної функції НБУ на рівень „технологічний”, внаслідок чого основна конституційна функція НБУ розкривається і через систему інших, підпорядкованих їй похідних, вторинних функцій, і через систему відповідних цим функціям повноважень НБУ у різних сферах суспільних відносин.

Таким чином, конституційний рівень регулювання функцій НБУ доповнюється рівнем законодавчим, що створює дворівневу структуру регулювання функціональної спрямованості НБУ.

У цьому зв'язку варто наголосити, що жоден орган державної влади чи їх посадові особи не мають повноважень перерозподіляти функції НБУ таким чином, щоб його основна функція втратила своє визначальне становище у системі функцій НБУ, у його діяльності і тим самим був би змінений статус НБУ вбік зменшення його незалежності.

Сама конституційна констатація базової конституційної спрямованості функціонування НБУ та особливо ускладнений характер внесення змін до конституційних положень слугують гарантією підтримання стабільності конституційної незалежності НБУ та виконання його основної функції.

Деталізуючи її зміст („забезпечення стабільності грошової одиниці України”), стаття 6 Закону України „Про Національний банк України” зазначає, що на виконання своєї основної функції НБУ сприяє дотриманню стабільності банківської системи, а також, у межах своїх повноважень, - цінової стабільності[17].

У такий спосіб формується нормативна модель функціонального змісту правової природи НБУ, де взаємопов'язані три види стабільності – грошова, банківська та цінова.

У рамках цієї моделі визначаються необхідні правові форми та умови реалізації даної функції. Своєрідною формою її реалізації виступає, своєю чергою, ціла система інших функцій, спеціально закріплених у Законі.

У тісному взаємному зв'язку між собою ці функції створюють особливий правовий механізм регулюючого та організуючого впливу діяльності НБУ на суспільні відносини.

Закріплення широкого спектру функцій НБУ у Законі, водночас, не можна зводити лише до способу юридичної конкретизації конституційних положень[18]. Очевидно, що таке закріплення відіграє не лише підпорядковану, службову, але і цілковито самостійну роль у правовому регулюванні організації та діяльності НБУ.

Конкретне втілення функціональної спрямованості НБУ у законі стало результатом тривалого за часом і суперечливого за змістом процесу пошуку конституційних рішень, які б розвивали нормативну модель організації НБУ, визначену Основним Законом держави. У цьому проявляється розвиваюча і правозабезпечувальна роль спеціального статусного закону у визначенні функцій НБУ.

Водночас цей Закон грає і обмежувальну роль: жодним іншим нормативно-правовим актом меншої, ніж закон, юридичної сили не можуть регулюватися, визначатися і додатково встановлюватися якісь інші функції НБУ.

Саме законодавчий характер регулювання цих функцій вказує на його принципово важливий характер у структурі правового регулювання організації і діяльності НБУ. Водночас конкретний обсяг і зміст функцій НБУ, втілений у Законі, може бути змінений шляхом прийняття змін до цього Закону або шляхом прийняття нових чи внесення змін до чинних законів України.

Законодавчий рівень кваліфікації функцій НБУ слугує додатковим засобом забезпечення незмінності і гарантованості реалізації основної конституційної функції цього органу державного управління.

Стаття 7 Закону України „Про Національний банк України” визначає систему додаткових, інших, порівняно з основною функцією, функцій НБУ[17]. Відповідно до цієї системи, НБУ виконує такі функції: 1) відповідно до розроблених Радою НБУ Основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику; 2) монопольно здійснює емісію національної валюти України та організує її обіг; 3) виступає кредитором останньої інстанції для банків і організує систему рефінансування; 4) встановлює для банків правила проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів та майна; 5) організовує створення та методологічно забезпечує систему грошово-кредитної і банківської статистичної інформації та статистики платіжного балансу; 6) визначає систему, порядок і форми платежів, у тому числі між банками; 7) визначає напрями розвитку сучасних електронних банківських технологій, створює, координує та контролює створення електронних платіжних засобів, платіжних систем, автоматизації банківської діяльності та засобів захисту банківської інформації; 8) здійснює банківське регулювання та нагляд; 9) здійснює погодження статутів банків і змін до них, ліцензування банківської діяльності та операцій у передбачених законом випадках, веде Державний реєстр банків, Реєстр аудиторських фірм, які мають право на проведення аудиторських перевірок банків; 10) веде офіційний реєстр ідентифікаційних номерів емітентів платіжних карток внутрішньодержавних платіжних систем; 11) здійснює сертифікацію тимчасових адміністраторів і ліквідаторів банку; 12) складає платіжний баланс, здійснює його аналіз та прогнозування; 13) представляє інтереси України в центральних банках інших держав, міжнародних банках та інших кредитних установах, де співробітництво здійснюється на рівні центральних банків; 14) здійснює відповідно до визначених спеціальним законом повноважень валютне регулювання, визначає порядок здійснення операцій в іноземній валюті, організовує і здійснює валютний контроль за банками та іншими фінансовими установами, які отримали ліцензію НБУ на здійснення валютних операцій; 15) забезпечує накопичення та зберігання золотовалютних резервів та здійснення операцій з ними та банківськими металами; 16) аналізує стан грошово-кредитних, фінансових, цінних та валютних відносин; 17) організує інкасацію та перевезення банкнот і монет та інших цінностей, видає ліцензії на право інкасації та перевезення банкнот і монет та інших цінностей; 18) реалізує державну політику з питань захисту державних секретів у системі НБУ; 19) бере участь у підготовці кадрів для банківської системи України; 20) визначає особливості функціонування банківської системи України в разі введення воєнного стану чи особливого періоду, здійснює мобілізаційну підготовку системи НБУ; 21) вносить у встановленому порядку пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань, спрямованих на виконання функцій НБУ; 22) здійснює методологічне забезпечення з питань зберігання, захисту, використання та розкриття інформації, що становить банківську таємницю; 23) здійснює інші функції у фінансово-кредитній сфері в межах своєї компетенції, визначеної законом.

Таким чином, спеціальний Закон не пропонує вичерпного, закритого переліку функцій НБУ, дозволяючи їх розширення, проте лише у межах його компетенції,

визначеної саме законом. Це дає можливість твердити, що законодавча модель вказує на те, що ця компетенція не є абсолютно визначеною.

Водночас визначення цих функцій НБУ безпосередньо в цьому Законі вказує, по-перше, на важливість цих функцій для діяльності НБУ як органу спеціальної конституційної компетенції, особливого органу державного управління, по-друге, на те, що саме ці функції не можуть належати і не належать жодному іншому органу чи посадовій особі державної влади чи місцевого самоврядування в Україні. Законодавча кваліфікація цих функцій має ще дві важливі риси.

Визначення цих функцій зроблена перерахунковим методом в одній з перших статей Закону, власне в окремій статті Закону, що опосередковано вказує на важливість дефініції функцій НБУ для з'ясування його правового природи і цільового призначення.

Деталізація цих функцій здійснена в ряді інших статей цього ж Закону, що визначають конкретні повноваження НБУ з реалізації зазначених у Законі його функцій.

Вдаючись до системного тлумачення норм Закону та спираючись на попередні міркування, пропонуємо таку класифікацію груп функцій НБУ.

Функція здійснення грошово-кредитної політики. Ця група функцій охоплює такі конкретні функції НБУ, як забезпечення стабільності національної грошової одиниці України; визначення відповідно до розроблених Радою НБУ Основних засад грошово-кредитної політики та проведення грошово-кредитної політики; монопольне здійснення емісії національної валюти України та організація її обігу; організація створення та методологічне забезпечення системи грошово-кредитної і банківської статистичної інформації та статистики платіжного балансу[19; 20].

Функція здійснення банківського регулювання і нагляду. У її рамках реалізуються такі визначені Законом функції, як функція кредитора останньої інстанції для банків і організація системи рефінансування; встановлення для банків правил проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів та майна; організація створення та методологічне забезпечення системи грошово-кредитної і банківської статистичної інформації та статистики платіжного балансу; визначення системи, порядку і форми платежів, у тому числі між банками; визначення напрямів розвитку сучасних електронних банківських технологій, створення, координація та контроль створення електронних платіжних засобів, платіжних систем, автоматизації банківської діяльності та засобів захисту банківської інформації; ведення Державного реєстру банків, ліцензування банківської діяльності та операцій у передбачених законами випадках; сертифікація аудиторів, які проводитимуть аудиторську перевірку банків, тимчасових адміністраторів та ліквідаторів банку; участь у підготовці кадрів для банківської системи України; визначення особливостей функціонування банківської системи України в разі введення воєнного стану чи особливого періоду, здійснення мобілізаційної підготовки системи НБУ.

Міжнародно-представницька функція. Вона зводиться переважно до представництва інтересів України в центральних банках інших держав, міжнародних банках та інших кредитних установах, де співробітництво здійснюється на рівні центральних банків; складення платіжного балансу, його аналіз і прогнозування.

Функція здійснення валютного регулювання і контролю. У цій сфері НБУ реалізує такі функції, як визначення порядку здійснення операцій в іноземній валюті, організація і здійснення валютного контролю за банками та іншими фінансовими установами, які отримали ліцензію НБУ на здійснення валютних операцій; забезпечення накопичення та зберігання золотовалютних резервів та здійснення операцій з ними та банківськими металами[21; 11].

На наш погляд, саме ці чотири групи функцій складають основу класифікації функцій НБУ. Своєю чергою, з-поміж цих чотирьох груп визначальними є перші дві.

Крім розглянутих основних функцій, НБУ виконує ще й додаткові функції, які сприяють реалізації їхнього призначення. Зокрема, поза межами запропонованої

класифікації залишилися такі функції, як ведення офіційного реєстру ідентифікаційних номерів емітентів платіжних карток внутрішньодержавних платіжних систем; аналіз стану грошово-кредитних, фінансових, цінових та валютних відносин; організація інкасації та перевезення банкнот і монет та інших цінностей, видача ліцензій на право інкасації та перевезення банкнот і монет та інших цінностей; реалізація державної політики з питань захисту державних секретів у системі НБУ. Ці функції, з нашої точки, зору відіграють допоміжну, підпорядковану роль у комплексі окреслених основних функцій і самостійного значення не мають.

Завдяки реалізації всього даного комплексу функцій НБУ і відіграє ролі центрального банку та емісійного центру країни, регулюючого та наглядового у банківській і валютній сферах органу; кредитора останньої надії та організатора міжбанківських розрахунків; фінансового агента уряду[11]. Комплекс цих функцій та зумовлених ними ролей багато в чому визначає зміст та особливості правової природи НБУ як незалежного органу державної влади спеціальної законодавчої компетенції.

Однак взаємозв'язок між виконанням функцій і незалежністю НБУ не завжди очевидний, оскільки, як показує практика, відповідальність, яку бере на себе центробанк під час реалізації тих чи інших функцій, може і підвищувати, і знижувати ступінь його незалежності.

Наприклад, грошово-кредитна політика здійснюється НБУ для забезпечення стабільного неінфляційного розвитку економіки. Її нормативна характеристика вміщена в Законі України „Про Національний банк України”. Відповідно до цього Закону НБУ впливає на грошовий оборот через зміну пропозиції грошей і зміну ціни грошей. Своє призначення він реалізує завдяки тому, що відіграє в економічній системі особливу роль, а саме роль емісійного банку, банку банків, тобто специфічної банківської інституції, яка формує банківські резерви і регулює діяльність банківської системи; органу державного управління, який відповідає за монетарну політику.

НБУ здійснює банківські операції, що приносять дохід (кредитування комерційних банків, операції з цінними паперами на відкритому ринку, операції з іноземною валютою тощо), але метою проведення цих операцій не є отримання прибутку. НБУ використовує ці операції як інструменти управління грошовим ринком (як інструменти монетарної політики), керуючись лише державними інтересами та чинним законодавством України. НБУ виконує дуже важливу функцію регулювання банківської діяльності.

Виконання всіх перелічених функцій та стабільний вплив на стримування інфляційних процесів, забезпечення довіри з боку економічних агентів потребує, своєю чергою, ряду умов, зокрема досить високого ступеня незалежності НБУ, наявності широкого спектру інструментів фінансово-кредитного регулювання, розвинутих фінансових ринків, високого ступеня професіоналізму тощо.

Комплекс функцій НБУ, як показує аналіз, утворює складну систему, окремі елементи якої (функції) та підсистеми (групи функцій НБУ) спрямовані на вирішення окремих завдань діяльності даного органу. У цілому ж система функцій НБУ концентрується довкола основної, конституційної функції НБУ, відіграє допоміжну, забезпечувальну, організуючу ролі.

Багатоплановість та різноманітність підходів до класифікації та дефініції окремих груп функцій НБУ вказують на об'єктивно широкий комплекс завдань, що постають перед ним. Тобто предметна діяльність НБУ зумовлює широту діапазону його функцій і специфіку їх законодавчого регулювання, включеність до механізму правового регулювання функцій і конституційних норм.

Наведений перелік функцій та їх класифікації вказують і на взаємопов'язаність та взаємодоповнюваність функцій НБУ. Всі вони концентруються в діяльності одного суб'єкта державної влади, тобто не передбачається їхнього розподілу між різними органами однієї системи чи різних систем органів. Це зумовлює особливий характер організації діяльності НБУ, складність виконуваної ним роботи тощо.

Говорячи ж про незалежність НБУ при виконанні його функцій, йдеться насамперед про оперативну незалежність у виборі та використанні інструментів грошово-кредитної політики та пов'язаних з нею засобів, форм і методів здійснення державного управління. А сама масштабність функцій та їх глобальний характер передбачають значну свободу дій НБУ.

Разом з тим, неодноразово відзначається брак належного контролю за діяльністю НБУ та інформаційна закритість його при ухваленні тих чи інших рішень. Очевидно, незалежність НБУ у виконанні покладених на нього функцій не можна інтерпретувати як звільнення НБУ від відповідальності за свою діяльність та її результати.

Якщо підконтрольний та в усьому залежний центробанк діє від імені і за дорученням уряду, президента або парламенту, керуючись вказівками згори, то незалежний центробанк вже не може посилається на такі вказівки. Тож він має сам звітувати за свою діяльність, беручи весь тягар відповідальності на себе[35].

В Україні ж часто спостерігається протилежна картина: підзвітність і відповідальність НБУ мають суто формальний характер, а брак чітко зафіксованих цілей і механізмів їх досягнення створюють ситуацію, коли практично неможливо вплинути на політику банку, зокрема грошово-кредитну, важливі рішення утаємничені, часто погодження у керівництві носять суто формальний характер. Відтак ухвалюються такі рішення не прозоро, а з часом так само не прозоро переглядаються або скасовуються. Все це створює цілком реальну ситуацію загрози зловживань і відхилення від соціально та економічно обґрунтованих орієнтирів у діяльності НБУ.

Грошово-кредитна політика та забезпечення стабільності національної грошової одиниці, звісно, є пріоритетом у діяльності НБУ. Проте зниження рівня інфляції та підтримка стабільності гривні не можуть бути самодостатніми цілями інституту, який має у своїх руках дієві інструменти впливу на всі сфери економічного життя.

Функціонально діяльність НБУ має бути тісно інтегрована до загальноекономічної політики держави і орієнтуватися на досягнення комплексу конкретних і чітко сформульованих цілей – підвищення рівня монетизації економіки, нарощування запасів золотовалютних резервів, зниження рівня „доларизації” та „євроїзації”.

Разом з тим, важливо не допустити спроб перекласти на НБУ завдання і функції, не властиві його правовій природі та соціальному призначенню, наприклад, проблеми, пов'язані з розвитком тієї чи іншої галузі або обслуговуванням державного боргу[35].

Аналізуючи реалізацію функцій НБУ та їх вплив на забезпечення його незалежності, не можна не помітити, що об'єднання в одних руках функцій грошово-кредитного та банківського регулювання і нагляду в рамках НБУ мало неоднозначні наслідки. Закон наділяє НБУ надто широкими повноваженнями у сфері регулювання банківської діяльності, включаючи завдання розвитку і зміцнення банківської системи. Проте реально для НБУ стан і проблеми банківської системи були на периферії уваги і багато в чому підпорядковувалися реалізації грошово-кредитної політики. Тобто поміж двома основними групами функцій НБУ неминуче виникла конкуренція, що було об'єктивно виправдано за умов слабого інституційного забезпечення незалежності НБУ, браку належного досвіду та професіоналізму в організації регулювання банківської сферою тощо. Така ситуація багато в чому залишається актуальною і на сьогодні.

Численні ж обмеження адміністративного характеру з боку НБУ, що мають місце в банківській системі, викликають справедливі нарікання з боку її суб'єктів.

Відтак об'єктивно постає питання визначення доцільності розмежування функцій банківського регулювання та грошово-кредитної політики. Йдеться про відокремлення напряму банківського нагляду та створення задля цього окремого органу, наділеного необхідною компетенцією, що вже стало предметом детального обговорення науковців[36; 13; 25]. Такий захід, безумовно, сприятиме концентрації зусиль НБУ на здійсненні саме грошово-кредитної політики, обмежуватиме сферу втручання його в

діяльність банківських установ і зміцнюватиме незалежність даного органу, довіру до нього з боку економічних агентів.

Зрозуміло, що ізолювати НБУ від участі в регулюванні банківської системи неможливо та й навряд чи доцільно, адже за ним залишається функція кредитора останньої інстанції і ключова роль у забезпеченні ефективної роботи платіжної системи. Між тим, відповідальність за стабільність банківської системи в ширшому розумінні і тим більше участь в антикризовому управлінні можна і необхідно обмежити.

Такою видається діалектика розвитку і співвідношення функцій НБУ, їхня роль у забезпеченні незалежності цього органу державного управління.

Зв'язок між виконанням цих функцій і забезпеченням незалежності тут обопільний: що вищим є ступінь такої незалежності, то вищою буде ефективність виконання покладених на НБУ Конституцією та законами України функцій.

Аналіз такого взаємозв'язку між функціями НБУ та забезпеченням його незалежності, визначення його факторів, критеріїв стосовно кожної з функцій НБУ має значне теоретичне та практичне значення. Воно може стати підґрунтям для концептуального переосмислення обсягів компетенції НБУ, а відтак і обсягів його незалежності, стати підставою для конкретних законопроектних розробок і прийняття відповідних нормативно-правових актів, що поліпшуватимуть як функціонування НБУ, так і гарантування його незалежності.

Головне ж, що сам комплекс функцій НБУ вказує на те, що забезпечення його незалежності має не самодостатній характер й не повинне розглядатися як абстрактна умова „європейськості” НБУ, відповідності його діяльності курсу на євроінтеграцію, а є, передусім, важливим практичним критерієм ефективного здійснення всіх функцій НБУ.

Тож подальшого ґрунтовного науково-теоретичного дослідження потребує сама система функцій НБУ як складної системи, що визначає обсяг і зміст компетенції цього органу державного управління, обумовлює його конкретні повноваження. Уточнення цієї компетенції в бік її можливого розширення, деталізації на рівні законів ряду важливих повноважень НБУ, зменшення їх колізійності допомагатиме зміцнювати незалежний статус цього органу в державному механізмі України, слугуватиме посиленню авторитетності даної інституції і в банківській системі країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянов В.Б. Функции и организационная структура органа государственного управления. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 25-26.
2. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг.ред. В.Б. Авер'янова. – К.: Факт, 2003. – С. 101.
3. Тесленко М.В. Судебный конституционный контроль в Украине. – К.: Ин-т гос-ва и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2001. – С. 74.
4. Муніципальне право України. Підручник / За ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 127.
5. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / Под общ. ред. Е.Б. Кубко. – К.: Юрінком, 1997. – С. 31.
6. Мельник М.І., Хавронюк М.І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність. Навч. посібн. – К.: Атіка, 2002. – С. 24.
7. Воронова Л.К. Про правовий статус Національного банку України та його Ради за новим Законом України «Про Національний банк України» // Реферативний огляд чинного законодавства України / За ред. В.В. Цветкова, Є.Б. Кубка. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 90.
8. Тосунян Г.А., Викулин А.Ю. Деньги и власть. Теория разделения властей и проблемы банковской системы. Часть 1. – М.: Дело, 2000. – С. 94.
9. Гейвандов Я.А. Центральный банк Российской Федерации: юридический статус, организация, функции.полномочия. – М.: Изд-во МНИИП, 1997. – С. 27.
10. Миропольцев В.Ю. Конституционно-правовые основы банковской системы Российской Федерации. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2006.
11. Любунь О.С., Любунь В.С., Иванец І.В. Національний банк України: основні функції, грошово-кредитна політика, регулювання банківської діяльності: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 23-26.
12. Кротюк В.Л. Правовий статус Національного банку України. Автореф. дис. ... к.ю.н. – К., 1999. – С. 12.
13. Орлюк О.П. Банківська система України. Правові засади організації. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 87.
14. Костіна Н.І. Гроші та грошова політика: Навч. посібник. – К.: НІОС, 2001. – С. 206.
15. Чегринец Е.А. Конституционно-правовой статус центральныхбанковЕвропейскогоСоюза (на примереевропейскойсистемьцентральныхбанков). Автореф. дисс. ... к.ю.н. – М., 2001. – С. 11.
16. Латковська Т.А. Правові основи реалізації основної функції центрального банку держави // http://socium.sitecity.ru/ltxt_1212131529.phtml?p_ident=ltxt_1212131529.p_1612221023.
17. Закон України "Про Національний банк України" від 20 травня 1999 р. - №679 – XIV // Відомості Верховної Ради 1999. - № 29. - Ст. 238.
18. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 28.
19. Національний банк і грошово-кредитна політика: Підручник / За ред. А.М. Мороза та М.Ф. Пуховкіної. – К.: КНЕУ, 1999. – 368 с.;
20. Гроші та кредит: Підручник / За ред. Б.С. Івасіва. – Тернопіль: Карт-бланш, 2000. – С. 415-450.
21. Кравченко Л.М. Особливості банківського валютного контролю як функції державного управління // Адміністративна реформа в Україні: шлях до європейської інтеграції. Зб. наук. праць / О.Д. Крупчан (гол. редкол.) та ін. – К.: ООО „АДЕФ – Україна”, 2003. – С. 242-245

22. Качан О.О. Банківське право: Навч. посібник. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — С. 37—38;
23. Костюченко О.А. Банківське право: Підручник. — 3-е вид. — К.: А.С.К., 2003. — С. 52—61;
24. Національний банк і грошово-кредитна політика: Підручник /За ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Мороза. — К.: КНЕУ, 1999. — С. 11—13
25. Пасічник В.В. Банківський нагляд правові засади та проблеми здійснення // Банківське право України / Під заг. ред. А.О. Селіванова. — К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2000. — С. 238
26. Адамик Б.П. Національний банк і грошово-кредитна політика: Навч. посібник. — Тернопіль: Карт-бланш, 2002. — С. 174
27. Міщенко В.І., Кротюк В.Л. Центральні банки: організаційно-правові засади. — К.: Т-во “Знання”, 2004. — С. 282
28. Шадрик Ф. Цілі і завдання банківського нагляду // Вісник НБУ. — 1995. - №1
29. Степаненко А.І. Банківський нагляд в Україні: проблеми і шляхи їх вирішення // Банківська справа. — 1996. - №5
30. Горячек І. Ключові принципи банківського нагляду // Вісник НБУ. — 1999. - №5
31. Сухов М. И. Банковский надзор: общэкономические аспекты. // Деньги и кредит. - №8. — 2000
32. Хохленкова М. А. Банк Россиикак орган банковского регулирования и надзора. // Банковское дело. — №8. — 2002. — С. 11-15
33. Суржинський М. Поняття і сутність банківського регулювання та банківського нагляду в Україні // Юридичний журнал. — 2004. - №4
34. Максимов М.В. Особенности правового регулирования контроля и надзора в сфере банковской деятельности в Российской Федерации // Дис. канд. юрид. наук /Академия налоговой полиции. — М., 2002.
35. Котова В.Г. Денежно-кредитная политика и независимость центрального банка // <http://www.eeg.ru/PUBLICATIONS/p03.html>.
36. Кротюк В.Л. Становлення і перспективи розвитку банківського нагляду в Україні // Вісник НБУ. — 2001. - №7. — С. 2-6

УДК 340.1

СИСТЕМНЕ ТЛУМАЧЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Котенко М.В.

*(асистент кафедри інтелектуальної власності юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат юридичних
наук)*

***Анотація.** Аналізуються особливості та значення системного способу тлумачення для діяльності Конституційного Суду України. Акцентовано увагу щодо ролі системного тлумачення в правоінтерпретаційній діяльності Конституційного Суду України та окремих рекомендаціях щодо її вдосконалення.*

***Ключові слова:** Конституційний Суд України, судова практика, тлумачення, системний спосіб, правоінтерпретаційна діяльність.*

***Аннотация.** Анализируются особенности и значение системного толкования для деятельности Конституционного Суда Украины. Внимание акцентировано на роли системного толкования в правоинтерпретационной деятельности Конституционного Суда Украины и отдельных рекомендациях по ее усовершенствованию.*

***Ключевые слова:** Конституционный Суд Украины, судебная практика, толкование, системный способ, правоинтерпретационная деятельность.*

In the article author analyses the characteristics and value of the systematic interpretation for the activity of The Constitutional Court of Ukraine. The attention is focused on the role of a systematic interpretation in the law interpretative activity of The Constitutional Court of Ukraine and recommendations for its improvement.

***Keywords:** Constitutional Court of Ukraine, court practice, interpretation, systematic method, law interpretative activity.*

В сучасних умовах реформування правової системи України, розбудови її державності, розвитку інститутів громадянського суспільства як ніколи гостро постає проблема підвищення рівня якості тлумачення правових норм. Якість тлумачення правових норм, в свою чергу, безпосередньо залежить від системи способів тлумачення, що надають можливість всебічно, ґрунтовно та об'єктивно з'ясувати зміст і смисл правових норм та в подальшому їх роз'яснити. Виходячи з того, що право є системним явищем, ключову роль в процесі тлумачення правових норм відіграють ті способи тлумачення, основу яких складають системні характеристики права та надають змогу проаналізувати його як елемент загальної системи – системи права. З огляду на це, системний спосіб тлумачення правових норм займає центральне місце в системі способів тлумачення, забезпечуючи можливість розкрити зміст і смисл правової норми, виходячи з системних характеристик права.

Системний спосіб тлумачення правових норм недоцільно розглядати виключно в теоретико-правовому або практичному плані, оскільки ці аспекти є взаємопов'язаними між собою та обумовлені загальними засадами взаємодії юридичної науки і практики. Така взаємодія сьогодні зводиться до того, що теоретичні дослідження повинні задовольняти потреби практики, базуватися на її матеріалах, а практика, у свою чергу, - спиратися на науково обґрунтовані рекомендації і висновки.

Стан наукового дослідження системного способу тлумачення правових норм як правового явища характеризується міждисциплінарністю такого вивчення, що обумовлюється складністю самого явища та можливістю його прояву в різноманітних сферах правового регулювання суспільних відносин. Окремі аспекти системного способу тлумачення як явища теоретико-правового плану досліджувались С. Алексєєвим, С. Бобровник, Ю. Власовим, С. Гусарєвим, Н. Дворниковим, Ж. Дзейко, О. Зайчуком, М. Козюброю, В. О. Котюком, О. Мурашиним, П. Недбайлом, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабіновичем, О. Скакун, Ю. Шемшученком та іншими.

Оскільки проблематика тлумачення норм права має міждисциплінарний характер наукового дослідження, це зумовило плюралістичний, в певній мірі різновекторний характер розвитку наукових поглядів на проблематику поняття, сутності, природи, значення, системного способу тлумачення норм права. Тому наукове дослідження системного способу тлумачення правових норм як явища теоретико-правового плану має актуальний характер, що повинне забезпечити переосмислення теоретико-правових аспектів тлумачення норм прав, результати якого відіграють методологічний та системоутворюючий характер для подальшого дослідження тлумачення норм права на теоретико-правовому та галузевому рівнях юридичної науки.

Метою цієї публікації є визначення системного способу тлумачення правових норм в судовій практиці Конституційним Судом України.

Тлумачення правових норм, в тому числі і з використанням системного способу, є правовим явищем не лише теоретико-правового плану, але і практичного, оскільки фактично становить зміст самостійного напрямку юридичної діяльності – правоінтерпретаційного. Дослідження системного способу тлумачення правових норм лише в теоретико-правовому аспекті буде неповним, якщо не встановити і не проаналізувати практичні аспекти цього явища на прикладі роботи тих або інших органів державної влади. Найбільш цікавою та багатопроявною з наукової точки зору є правоінтерпретаційна діяльність судових органів влади, особливістю якої є тлумачення правових норм з метою їх подальшого застосування.

Встановлення особливостей здійснення системного тлумачення в Україні на прикладі практики діяльності Конституційного Суду України та системи судів загальної юрисдикції, надало змогу визначити стан системного тлумачення в діяльності судових органів, виявити недоліки здійснення такого системного тлумачення, а також виокремити напрями вдосконалення практики здійснення системного тлумачення в Україні.

Конституційний Суд як суб'єкт правоінтерпретаційної діяльності наділяється відповідними правотлумачними повноваженнями в силу ролі та значення Конституції держави як Основного закону та законодавчих актів, які регулюють найважливіші суспільні відносини.

В юридичній літературі підкреслюється складність та багатоаспектність норм і положень конституції і тих законів, тлумачення яких здійснює Конституційний Суд, що зумовлює необхідність вироблення системи способів тлумачення та виокремлення відповідних видів тлумачення, котрі забезпечать всесторонність та комплексність з'ясування змісту цих норм та приписів, а також повну відображеність волі суб'єкта, котрий прийняв (схвалив) конституційний акт, в результатах такого тлумачення. На підставі аналізу практики правоінтерпретаційної діяльності органів конституційної юрисдикції та стану наукової розробки питань тлумачення норм права Конституційним судом, приходимо до справедливого висновку про те, що на сьогодні права доктрина не виробила однозначного підходу до характеристики способів тлумачення, що застосовуються Конституційним судом. Зокрема мова іде про буквальне тлумачення, розширене та обмежене тлумачення, використання граматичного, логічного, системного, історико-політичного та телеологічного способів тлумачення [1, с. 11].

Кожен з наведених способів має свою специфіку (об'єкт, предмет, правила, прийоми дослідження), а використання кожного з них дозволяє розкрити окремі аспекти

норми, яка тлумачиться. При цьому комплексне застосування виділених способів тлумачення дозволяє найбільш повно визначити зміст правового припису [2, с. 19]. З огляду на це відзначаємо, що застосування системного способу тлумачення у виключному порядку, тобто без застосування інших способів тлумачення, не завжди є виправданим, оскільки таке тлумачення не зможе повноцінно забезпечити всесторонність інтерпретації норми права. Це підтверджує і практика діяльності Конституційного Суду України.

Відповідно до Конституції України, Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України (ч. 2 ст. 147) [3]. Ст. 150 Конституції України в якості повноважень Конституційного Суду України визначає:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Автономної Республіки Крим. Ці питання розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш як сорока п'яти народних депутатів; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Окрім того, ст. 151 Конституції України закріплює за Конституційним Судом повноваження, які стосуються наступного:

1) за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ч. 1 ст. 151 Конституції України);

2) за зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту (ч. 2 ст. 151 Конституції України).

Таким чином, Конституцією України за Конституційним Судом України закріплені ті повноваження, які характеризують його як орган конституційної юрисдикції. В частині застосування системного способу тлумачення в діяльності Конституційного Суду України, слід зазначити, що безпосередньо умови та порядок застосування цього способу в законодавстві України не регламентовано, проте Конституцією України встановлено повноваження Конституційного Суду України загального плану щодо здійснення «офіційного тлумачення Конституції України та законів України». Такий підхід законодавця до правового регулювання повноважень Конституційного Суду України надав можливість останньому використовувати будь-який спосіб тлумачення правових норм в процесі здійснення такого тлумачення, в тому числі і системного способу.

З позиції правил законодавчої техніки викладення змісту цього положення Конституції України викликає певні зауваження. Справа в тому, що в даному випадку мова іде про здійснення офіційного тлумачення всієї Конституції України та законів України, в той же час практика офіційного тлумачення, що здійснювалась Конституційним Судом України, свідчить про те, що тлумачення, як правило, стосується окремого положення або декількох положень Конституції України та/або того чи іншого Закону України. Так само мова іде про тлумачення Конституції України та законів України як цілісних документів, хоча, як ми прийшли до висновку, тлумачення стосується правових норм, які закріплені в тому або іншому нормативно-правовому акті, нормативному договорі тощо. Проте, взагалі ми не відкидаємо можливість Конституційного Суду України здійснювати тлумачення конституції України або певного закону України в цілому як самостійного нормативно-правового акту. Також, слід відзначити і те, що здійснення Конституційним Судом України офіційного тлумачення Конституції України та законів України, що закріплено в Конституції України, підкреслює саме офіційний статус тих актів тлумачення, які приймаються Конституційним Судом

України, однак це не виключає того, що при здійсненні інших повноважень Конституційний Суд України не здійснює тлумачення положень Конституції України і законів України. Навпаки, тлумачення положень Конституції України та законів України, як правило, здійснюється при вирішенні питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Автономної Республіки Крим, а також за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України при наданні висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість. На нашу думку, здійснення цих повноважень Конституційним Судом України неможливе без здійснення тлумачення правових норм, ключове місце в якому займає системний спосіб тлумачення, що надає змогу:

- по-перше, шляхом встановлення зв'язку між відповідним положенням (положеннями) Конституції України та положенням (положеннями) законів, інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Автономної Республіки Крим, щодо яких здійснюється перевірка на відповідність положенням Конституції, їх аналізу та формулювання обґрунтованого висновку, з'ясувати його відповідність або невідповідність Конституції України;

- по-друге, шляхом встановлення зв'язку між відповідним положенням (положеннями) Конституції України та положенням (положеннями) чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, щодо яких здійснюється перевірка на відповідність положенням Конституції, їх аналізу та формулювання обґрунтованого висновку, з'ясувати його відповідність або невідповідність Конституції України.

Протягом всього періоду діяльності Конституційного Суду України станом на 10 червня 2013 року Конституційним Судом України було прийнято 1080 актів, серед яких рішення - 302 шт., з яких 140 рішень, які безпосередньо стосуються офіційного тлумачення того або іншого положення (декількох положень) Конституції та законів України. Однак, слід зауважити, що здійснюючи інші види діяльності, зокрема діяльність щодо вирішення питання про конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Конституційний Суд України у змісті своїх Рішень вказує на те, що в процесі розгляду конституційного звернення або подання, конституційний Суд здійснив тлумачення того або іншого положення Конституції України або закону України, в тому числі і із застосуванням системного способу [4; 5; 6; 7] тощо.

В рішеннях Конституційного Суду України, які стосуються офіційного тлумачення Конституції та законів України, у їх описовій та мотивувальній частинах містяться окремі посилання на ті способи тлумачення права, які ним застосовані, зокрема: логіко-граматичний спосіб тлумачення, граматичний спосіб тлумачення, історичний спосіб тлумачення, логічний спосіб, телеологічний спосіб тлумачення.

Зазначені способи тлумачення, котрі застосовані Конституційним Судом України, як правило, використовувались у їх поєднанні між собою, що надало змогу всесторонньо встановити зміст тих положень, які тлумачаться. Комбінація цих способів тлумачення залежить від розсуду суддів Конституційного Суду України, при чому в частинах окремих Рішень Конституційного Суду України, де викладена Окрема думка, суддями висловлюються власні міркування щодо застосування того або іншого способу тлумачення, на підставі чого обґрунтовується власне бачення змісту офіційного тлумачення того або іншого положення Конституції або законів України.

На підставі аналізу рішень Конституційного Суду України, в яких здійснено тлумачення положень Конституції та законів України, ми встановили, що питома вага логічного, граматичного, телеологічного та історичного способів тлумачення, які були застосовані Конституційним Судом України в процесі здійснення офіційного тлумачення є відносно невелика (біля 20% від загальної кількості рішень, що прийняті Конституційним Судом України станом на 10 червня 2013 року). Чого не скажеш про рішення Конституційного Суду України, в яких «акцент» зроблено на використання системного способу тлумачення правових норм. Окремо слід звернути увагу на практику застосування системного способу тлумачення правових норм у практиці Конституційного Суду України. Практика діяльності Конституційного Суду України доводить той факт, що застосування системного способу тлумачення правових норм є досить поширеним. Серед всіх актів, які прийняті Конституційним Судом України, у 105 актах (станом на 10 червня 2013 року) вказується на те, що Судом було застосовано системний спосіб тлумачення. Тут так само можемо зазначити про те, що відсутність чіткого посилання у змісті акту Конституційного Суду України про застосування системного способу тлумачення правових норм, не виключає факт застосування вказаного способу в якості допоміжного засобу для здійснення Конституційним Судом України іншої (окрім правоінтерпретаційної) діяльності [4; 8; 9].

Аналізуючи зміст актів офіційного тлумачення Конституції та законів України, де застосовано системний спосіб тлумачення, ми прийшли до висновку, що умови та порядок застосування системного способу тлумачення норм права в практиці діяльності Конституційного Суду України має досить неоднозначний та неусталений характер. Тому вважаємо за доцільне узагальнити існуючу практику правоінтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України, де застосовано системний спосіб тлумачення. Таке узагальнення спробуємо провести, засновуючись на результатах групування зв'язків між нормами права, які мають бути враховані в процесі тлумачення правових норм. Насамперед слід вказати на те, що всі акти офіційного тлумачення, прийняті Конституційним Судом України, можливо поділити на:

- ті, котрі у своїй назві зазначають факт застосування системного способу тлумачення, який становить основу для здійснення офіційного тлумачення [10; 11; 12]. Аналізуючи зміст цих рішень Конституційного Суду України, ми прийшли до висновку, що таке формулювання назви самого рішення Суду із посиланням на те, що застосовано системний спосіб тлумачення зумовлено тим, що інші способи тлумачення правових норм при тлумаченні відповідних положень Конституції або законів України не застосовувались. Знову ж, такий вибір системного способу тлумачення правових норм залишається на розсуд суддів Конституційного Суду України;

- ті, котрі у своїй назві не зазначають факт застосування системного способу тлумачення, проте у змісті самого рішення цей спосіб визнано як основний або один зі способів тлумачення, котрий був застосований [13; 14; 10; 15; 4] тощо. Аналізуючи зміст цих рішень Конституційного Суду України ми прийшли до висновку, що таке формулювання назви самого рішення Суду без посилання на те, що застосовано системний спосіб тлумачення, зумовлено тим, що цей спосіб тлумачення правових норм використано разом з іншими способами тлумачення, або він застосований епізодично, для вирішення окремих питань (наприклад, тлумачення суміжних правових положень) в процесі здійснення тлумачення відповідного положення Конституції або законів України. Знову ж, такий вибір способів тлумачення правових норм та порядку їх застосування залишається на розсуд суддів Конституційного Суду України.

Окрім того, рішення Конституційного Суду України, в яких зазначено про застосування системного способу тлумачення правових норм, мають більш поширений характер порівняно з попередніми рішеннями. Це, на нашу думку, зумовлено складністю системи права та системи законодавства України, які мають на сьогодні тенденцію до ускладнення та розгалуження. Так само слід звернути увагу на певну термінологічну

невизначеність, яка є присутня в актах офіційного тлумачення Конституції та законів України, що здійснюється Конституційним Судом України. Зокрема у змісті рішень Конституційного Суду України вживаються такі поняття як системний аналіз [16; 13; 17]; визначення системних зв'язків [10; 11], системний спосіб тлумачення [18; 19] тощо.

Ми навели найбільш типові приклади системного способу тлумачення в практиці роботи Конституційного Суду України, що відображає його особливий статус як суб'єкту конституційної юрисдикції. Незважаючи на відсутність належного правового регулювання порядку застосування способів тлумачення правових норм, необхідного методичного та інформаційного забезпечення офіційного тлумачення, котре здійснюється Конституційним Судом України, слід відзначити, що: (1) практика правотлумачної діяльності Конституційного Суду України доводить, що вибір кола способів тлумачення правових норм та їх безпосереднє застосування залежить від особливості питань, які надаються на вирішення Конституційному Суду України, та залишається на розсуд суддів Конституційного Суду України; (2) застосування того або іншого способу тлумачення правових норм у практиці Конституційного Суду України засновується на доктринальних засадах та традиційній практиці тлумачення, яка склалася за роки функціонування Конституційного Суду України; (3) офіційне тлумачення положень Конституції та законів України Конституційним Судом України здійснюється як безпосередньо, шляхом проведення правотлумачної діяльності, або опосередковано - при здійсненні інших своїх повноважень, де офіційне тлумачення тих або інших положень Конституції або законів України, виконує допоміжну роль, що забезпечує реалізацію інших своїх повноважень; (4) в цілому у змісті актів Конституційного Суду України, що стосуються офіційного тлумачення положень Конституції і законів України, Конституційним Судом України, як правило, детально розкрито причини обрання способів тлумачення правових норм, обґрунтовуються особливості поєднання того чи іншого способу тлумачення норм права, розкривається порядок застосування відповідного способу тлумачення правових норм, визначається його роль у змісті сформульованого висновку, що є частиною Рішення Конституційного Суду України; (5) офіційне тлумачення положень Конституції та законів України оформлюється Конституційним Судом України у вигляді відповідних Рішень, які мають офіційний характер та набувають в подальшому загальнообов'язковий статус; (6) особливостями застосування системного способу тлумачення правових норм в практиці правоінтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України є наступні: (а) всі акти офіційного тлумачення, прийняті Конституційним Судом України, в яких застосовано системний спосіб тлумачення правових норм можливо поділити на: ті, котрі у своїй назві зазначають факт застосування системного способу тлумачення, який становить основу для здійснення офіційного тлумачення, та ті, котрі у своїй назві не зазначають факт застосування системного способу тлумачення, проте у змісті самого рішення цей спосіб визнано як основний або один зі способів тлумачення, котрий був застосований; (б) системний спосіб тлумачення правових норм в правоінтерпретаційній діяльності Конституційного Суду України має найбільш поширений характер порівняно з іншими способами тлумачення правових норм, що викликано самим фактом системності права і законодавства як такого, що потребує застосування системного способу тлумачення правових норм в процесі їх тлумачення; (в) слід звернути увагу на певну термінологічну невизначеність, яка є присутня в актах офіційного тлумачення Конституції та законів України, що здійснюється Конституційним Судом України. Зокрема у змісті рішень Конституційного Суду України вживаються такі поняття як системний аналіз, системний спосіб тлумачення, офіційне тлумачення положень у їх системному зв'язку; (г) узагальнюючи практику правоінтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України, де застосовано системний спосіб тлумачення правових норм, встановлено, що в роботі Конституційного Суду України враховуються наступні види зв'язків між нормами права: зв'язки між нормами права одного інституту (субінституту) права, що стосуються регулювання суспільних відносин одного виду; зв'язки між нормами права однієї галузі

(підгалузі) права, які регламентують суспільні відносини певної сфери; зв'язки між нормами права різних інститутів (субінститутів), галузей (підгалузей) права, які регулюють різноманітні суспільні відносини; зв'язки між нормами права, які закріплені в одному нормативно-правовому акті або в нормативно-правових актах однакової юридичної сили; зв'язки між нормами міжнародного та національного права; зв'язки між матеріальними нормами права, якими встановлюються права та обов'язки суб'єкта права; зв'язки між процесуальними та матеріальними нормами права; зв'язки норми права з нормою, що змінює або доповнює її; зв'язки норми права з нормою-принципом; зв'язки норми права з декларативною-нормою; зв'язки норми права з дефінітивною нормою; зв'язки норм права, одна з яких має колізійний характер; зв'язки норми права з нормою, до якої відсилає норма права, що тлумачиться, коли елементи правової норми не розкриваються повністю в одній статті, а дається посилання на інші статті цього ж нормативного акту; зв'язки норми права з нормою, яка конкретизує норму права, що тлумачиться, котра розміщена у положеннях інших нормативних актів.

Хотілось би надати і окремі рекомендації щодо вдосконалення правоінтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України в контексті застосування системного способу тлумачення правових норм. По-перше, доцільно було би вдосконалити правове регулювання правоінтерпретаційної діяльності, зокрема привести у відповідність до норм Конституції України та узгодити між собою зміст ст. 13, 61, 62 Закону України «Про Конституційний Суд України»; по-друге, не допускати термінологічну невизначеність, яка є присутня в актах офіційного тлумачення Конституції та законів України, що здійснюється Конституційним Судом України; по-третє, вважаємо за доцільне вдосконалити зміст Рішень Конституційного Суду України, зокрема у вступній частині Рішень Конституційного Суду України, де вживається системний спосіб тлумачення, обов'язково вказувати про застосування саме системного способу тлумачення; у назві цих Рішень зазначати про офіційне тлумачення тих або інших положень у системному зв'язку між ними; в описовій частині рішення вказувати про зміст такого системного зв'язку між положеннями, які тлумачаться; в заключній частині Рішень вказувати про результати офіційного тлумачення положень законодавчих актів у їх зв'язку між собою; по-четверте, покласти на Конституційний Суд України обов'язок застосування системного способу тлумачення правових норм при застосуванні будь-яких інших способів тлумачення у їх поєднанні та закріпити цей обов'язок на правовому рівні; по-п'яте, посилити науково-інформаційне забезпечення діяльності Конституційного Суду України в частині узагальнення практики застосування системного способу тлумачення правових норм.

Враховуючи вищевикладене та беручи за основу повноваження Конституційного Суду України, вважаємо, що його роль системного тлумачення Конституційного Суду в правоінтерпретаційній діяльності полягає в наступному:

1) конституційна роль, що пов'язана із закріпленням за Конституційним Судом України виключних повноважень щодо здійснення офіційного тлумачення Конституції України та законів України;

2) офіційно-нормативна роль, яка полягає в тому, що правоінтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України здійснюється офіційно відповідно до чинного законодавства України, а сам акт тлумачення, що приймається Конституційним Судом України, наділений офіційним статусом, має загальнообов'язковий формально визначений характер;

3) орієнтаційна роль, змістом якої є вплив положень актів тлумачення Конституційного Суду України на юридичну практику в Україні, правову свідомість та правову культуру суспільства і його громадян;

4) пізнавально-роз'яснювальна роль, котра полягає у з'ясуванні змісту і смислу норм Конституції України та законів України, а також у їх роз'ясненні у вигляді відповідних актів тлумачення;

5) ціннісна роль, яка надає змогу акумулювати ціннісні орієнтири права як соціокультурного явища, їх переосмислити та здійснити тлумачення правових норм в контексті їх співвіднесення з відповідними ціннісними орієнтирами права;

6) гуманістична роль, що полягає у забезпеченні прав і свобод людини при з'ясуванні та роз'ясненні змісту і смислу норм права, котрі тлумачаться;

7) системоутворююча роль, змістом якої є здійснення тлумачення Конституції України та законів України в контексті єдності правових норм, які в них закріплені, де результати тлумачення матимуть загальнообов'язковий характер для подальшої правотлумачної та правозастосовної діяльності, яка здійснюється іншими суб'єктами права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Худoley К. М. Толкование Конституции и уставов субъектов РФ Конституционными (Уставными) судами: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / К. М. Худoley. – Тюмень, 2007. – 24 с.
2. Долголенко Т. Н. Аксиологический и формально-юридический смысл толкования права: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т. Н. Долголенко. – Казань, 2012. – 227 с.
3. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 року // [Електронний ресурс] режим доступу // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
4. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України \(конституційності\) частини першої статті 202 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України», у редакції Закону України «Про внесення зміни до Регламенту Верховної Ради України» \(справа про законодавчу ініціативу\) від 30.05.2012 року № 12-рп/2012 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-12?nreg=v012p710-12&find=1&text=%F1%E8%F1%F2%E5%EC%ED+%F1%EF%EE%F1&x=10&y=7#w11>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-12?nreg=v012p710-12&find=1&text=%F1%E8%F1%F2%E5%EC%ED+%F1%EF%EE%F1&x=10&y=7#w11)
5. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України \(конституційності\) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України від 13.12.2011 року № 17-рп/2011 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-11/page2?text=%F2%EB%F3%EC%E0%F7%E5%ED%ED+%F1%F2%E5%EC%ED+%EA%EE%EB%B3%E7#w31>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-11/page2?text=%F2%EB%F3%EC%E0%F7%E5%ED%ED+%F1%F2%E5%EC%ED+%EA%EE%EB%B3%E7#w31)
6. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України \(справа про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів\) від 09.02.1999 року № 1-7/99 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99/paran54#n54>](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99/paran54#n54)
7. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України \(конституційності\) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України, законів України «Про Вищу раду юстиції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» від 16.06.2011 року № 5-рп/2011 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-11>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-11)
8. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України \(конституційності\) пункту 2 частини першої статті 7, пункту 2 розділу VIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 13.03.2012 року № 6-рп/2012 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-12?nreg=v006p710-12&find=1&text=%F1%E8%F1%F2%E5%EC%ED+%F1%EF%EE%F1&x=11&y=4#w12>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-12?nreg=v006p710-12&find=1&text=%F1%E8%F1%F2%E5%EC%ED+%F1%EF%EE%F1&x=11&y=4#w12)
9. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України \(конституційності\) положень статті 1, частини першої статті 7, статей 8, 9, 10, частини четвертої статті 14, статті 17, частини першої статті 20, частини третьої статті 29 Закону України «Про прокуратуру» \(справа про повноваження прокуратури відповідно до пункту 9 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України\) від 10.09.2008 року № 15-рп/2008 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-08&find=1&text=%F1%E8%F1%F2%E5%EC%ED+%F1%EF%EE%F1&x=11&y=10#w12>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-08&find=1&text=%F1%E8%F1%F2%E5%EC%ED+%F1%EF%EE%F1&x=11&y=10#w12)
10. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Суботи Артема Анатолійовича щодо офіційного тлумачення положень частини п'ятої статті 127 Конституції України у системному зв'язку з частиною третьою цієї статті, статті 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 12.06.2013 року № 4-рп/2013 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main)
11. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25.01.2012 року № 3-рп/2012 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12)
12. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положення частини восьмої статті 83 Конституції України у системному зв'язку з положеннями частин шостої, сьомої статті 83, пункту 9 частини першої статті 106, частин третьої, четвертої статті 114 Конституції України від 28.04.2009 року № 8-рп/2009 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main)
13. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Кузьменка Віталія Борисовича щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 364 Кримінального кодексу України \(справа щодо застосування кваліфікуючої ознаки «працівник правоохоронного органу» до працівника державної виконавчої служби\) від 18.04.2012 року № 10-рп/2012 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main)
14. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням акціонерної компанії „Харківобленерго“ щодо офіційного тлумачення положень пункту 2 частини другої статті 17, пункту 8 частини першої статті 26, частини першої статті 50 Закону України «Про виконавче провадження» від 26.06.2013 року № 5-рп/2013 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main)
15. [Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю „Ліхтнер Бетон Львів“ щодо офіційного тлумачення положень частини четвертої статті 58, частини першої статті 64 Закону України «Про господарські товариства» від 05.02.2013 року № 1-рп/2013 \[Електронний ресурс\] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main>](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main)

16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20.01.2012 року № 2-рп/2012 [Електронний ресурс] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v002p71012?nreg=v002p71012&find=1&text=%F1%E8%F1%F2%E5%EC%ED+%F2%EB%F3%EC%E0%F7&x=7&y=2#w13>

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо офіційного тлумачення поняття «щомісячне довгочасне грошове утримання», що міститься у підпункті "е" підпункту 165.1.1 пункту 165.1 статті 165 Податкового кодексу України від 14.12.2011 року № 18-рп/2011 [Електронний ресурс] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-11?nreg=v018p71011&find=1&text=%F1%E8%F1%F2%E5%EC%ED+%F2%EB%F3%EC%E0%F7&x=3&y=3#w12>

18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16.04.2008 року № 6-рп/2008 [Електронний ресурс] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08>

19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 219 Регламенту Верховної Ради України (справа про Регламент Верховної Ради України) від 01.04.2008 року № 4-рп/2008 [Електронний ресурс] режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-08>

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПІВ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ ТА ОХОРОНОЮ ЛІСІВ

Лапчак І.
(юрист)

Анотація. Автор розглядає поняття та соціолого-правовий зміст принципів державного контролю у галузі використання та охорони лісів. В основі діяльності у галузі контролю за охороною та використанням лісів – екологічна функція держави, обумовлена соціальним запитом суспільства на збереження природних ресурсів для нинішніх та майбутніх поколінь людей.

Ключові слова: екологічне законодавство, лісове законодавство, державний екологічний контроль, принципи державного екологічного контролю, державний контроль за охороною та використанням лісів, принципи державного контролю за охороною та використанням лісів.

Аннотація. Автор рассматривает понятие и социолого-правовое содержание принципов государственного контроля в области использования и охраны лесов. В основе этой деятельности необходимость реализации экологической функции государства, обусловленная социальным запросом общества на сохранения природных ресурсов для нынешних и грядущих поколений людей.

Ключевые слова: экологическое законодательство, лесное законодательство, государственный экологический контроль, принципы государственного экологического контроля, государственный контроль в области использования и охраны лесов, принципы государственного контроля в области использования и охраны лесов.

Annotation: Covering the principles of environmental law as a whole and of forest law particularly, is naturally considered as a promising line of research in both epistemological (scientific theory), and practical (legal) aspects. Thus, the problem of state control over the forests' use and protection principles has received some coverage in the study of forest law. Principles of control over the use and protection of forests, as a kind of legal principles, are characterized by specificity, which is determined by the content of forest law. However, these principles are self-important. They exist and operate independently on their expression in the law, although they may be expressed in the rules directly. In the study of the content and features of the principles of state control over the use and protection of forests one should also consider the basic principles of state supervision (control), which are legally defined in Article 3 of the Law of Ukraine "On the Fundamentals of State Supervision (Control) in Economic Activities". We propose to understand the principles of state control over the use and protection of forests as scientifically based, fixed directly in legislation or derived from the content of legislation main provisions that are characterized by versatility, general significance, and the highest imperative value. They ensure efficiency to identify key features and activities of public authorities vested with competence in organizing and conducting compliance audits of existing forest legislation of Ukraine by individuals or legal entities. General principles of such control include the rule of law; justice; rule of legislation; democracy; humanism; transparency; objectivity; professionalism; consistency; universality; planning; independence of supervisory authorities; centralism; scholarship; responsibility; compliance of enforcement measures applicable to offenders; completeness; efficiency and effectiveness. Specific principles include: preservation and enhancement of ecological potential of forests as a part of the national wealth that is under the special state protection; sustainable forest development fund securement; priority of environmental safety over economic interests in the use of forest resources; autonomous monitoring inadmissibility of combining the functions of forest management and control functions over the state-owned forests; completeness of the damages caused to the environment due to violations of forest legislation of Ukraine; combining measures of economic incentives and responsibility in the use and protection of forests. It should also be noted that the principles of legislative strengthening of the state control over the use and protection of forests will, in our view, optimize the legislative regulation of this type of state environmental control in general, make the system of legal regulation more coherent and thought-out.

З утворенням незалежної Української держави виникла об'єктивна потреба унормувати особливості здійснення державної політики щодо природних ресурсів, розташованих у межах території держави. Адже успішний економічний розвиток держави та вирішення її соціальних завдань багато в чому залежать від наявного природоресурсного потенціалу, який має бути якнайповніше задіяний у сучасних умовах, та ефективного його використання. До числа відповідних природних ресурсів, як відомо, належать ліси як особливий вид природних ресурсів, що чи на найдавніше використовується людством і які "посідають одне з чільних місць в ресурсній базі економіки України" [7, 6], є одним з важливих об'єктів правового регулювання [26].

Належна реалізація державної політики в лісовій галузі неможлива без відповідного державного контролю в цій сфері суспільних відносин. Між тим, без висвітлення цих питань неможливо уявити справжньої суспільної та юридичної цінності лісів як складової національного багатства України, висвітлити загальні проблемні питання державного управління лісами та лісовими ресурсами, а відтак і домогтися “їх раціонального включення в соціальний життєзабезпечувальний процес” [24, 3].

У цьому аспекті істотне значення для з’ясування специфіки державного контролю за використанням та охороною лісів мають питання цілей, завдань та принципів такого контролю. З-поміж них проблематика принципів такого контролю виявляється чи не найменш дослідженою.

Тому метою цієї статті є аналіз принципів державного контролю за використанням та охороною лісів в науці лісового права та в нормативному аспекті (через закріплення в чинному законодавстві).

Загалом, висвітлення принципів як в екологічному праві загалом, так і в лісовому праві зокрема, закономірно вважається перспективним напрямом наукових досліджень як у гносеологічному (науково-теоретичному), так і в прикладному (нормативно-правовому) аспектах. Відтак, проблематика принципів державного контролю за використанням та охороною лісів дістала певне висвітлення в дослідженнях з лісового права, зокрема в роботах Н.Г. Баканєвої [2], В.К. Биковського [3], В.Ф. Горбового [6], Б.В. Кіндюка [10], В.В. Костицького [11; 12], О.І. Крассова [13], О.В. Куликової [14], О.В. Лаєвської [15], Д.В. Малишева [17], П.В. Мельника [18], Є.І. Немировського [20], В.П. Непийводи [21], В.П. Печуляка [22], Г.М. Полянської [23], С.М. Шершуна [27] та ін.

Як відомо, термін “принцип” походить від латинського “*principium*”, що означає “основа” і розглядається також як щось ґрунтовне, постійне, ідея, що має силу незалежно від часу та обставин; узагальнення, яке виведено із спостереження численних фактів і підтверджене практикою. У праві принципи визначають нормоутворюючу і правозастосовну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, є критеріями оцінки правності (правової природи) рішень органів держави і дій громадян, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему права [26].

Принципи контролю за використанням та охороною лісів, будучи різновидом правових принципів, характеризуються специфікою, обумовленою змістом лісово-правових норм. Разом з тим, такі принципи мають і самостійне значення. Вони існують і функціонують незалежно від їх вираження в правових нормах, хоча й можуть виражатися в нормах безпосередньо. Тому принципи контролю назавжди мають важливе нормативно-регулююче значення для всієї системи державного контролю за використанням та охороною лісів.

На наш погляд, такі принципи є багато чому пов’язані, з одного боку, із загальними принципами державного екологічного контролю, а, з другого боку, - з принципами державного управління в галузі лісів та з принципами правової охорони лісів. Водночас, оскільки функція державного контролю посідає в управлінському циклі стосовно лісового фонду відносно відокремлене місце, відрізняючись від інших функцій своїм змістом, формами та методами здійснення, то і принципи такого контролю не можуть не мати своєї специфіки.

В.М. Гаращук під принципами державного контролю розуміє розроблені з урахуванням досягнень науки управління і втіленні в практику організаційні та правові основи організації і здійснення контролю, що забезпечують його результативність [5, 149].

В.А. Зуєв визначає основними принципами екологічного управління (державного управління в галузі екології) принципи сталого розвитку, ефективного поєднання адміністративних та економічних засобів екологічного управління, розділення господарсько-експлуатаційних і контрольних-наглядових повноважень, безперервність процесу управління і послідовність рішень, що приймаються [9].

О.Ю. Ганюхіна запропонувала таке визначення категорії принципів державного контролю у галузі охорони довкілля: це основні законодавчі начала, ідеї і вимоги, на основі яких будуються відносини, що виникають у процесі діяльності органів виконавчої влади, що здійснюють державний контроль у галузі охорони довкілля, з одного боку, та природокористувачами, з другого боку [4, 22].

З огляду на зазначене можна виокремити загальні та специфічні принципи державного контролю за використанням та охороною лісів, ґрунтуючись на наукових позиціях щодо співвідношення загальних та специфічних принципів контролю [25, 62], при тому, що нині досить поширеним в юридичній науці є виокремлення загальних та спеціальних принципів державного контролю в галузі охорони довкілля (О.Ю. Ганюхіна [4, 22], О.С. Михайлова [19, 24]).

На думку О.Ю. Ганюхіної, загальними принципами такого контролю є: законність управління; комплексний підхід до вирішення питань природокористування та охорони довкілля; поєднання басейнового та адміністративно-територіального принципів організації управління природокористуванням та охороною довкілля; розподіл господарсько-експлуатаційних та контрольних-наглядових функцій в організації діяльності органів виконавчої влади.

Натомість спеціальні принципи відображають, на думку цього автора, особливості здійснення такого державного контролю. До них належать: подолання множинності контрольних органів; імунітет господарської діяльності органів контролю; незалежність органів контролю від підконтрольних організацій; пріоритет превентивного контролю; інформаційне, наукове та кадрове забезпечення контролю; розмежування функцій державного контролю та функцій господарського використання природних ресурсів; контроль результатів екологічної діяльності; відкритість та доступність обов'язкових екологічних вимог для юридичних осіб, індивідуальних підприємців та інших суб'єктів; законність; отримання достовірної інформації про стан довкілля тощо [4, 22].

При такому дослідженні слід відзначити, що чинне лісове законодавство України нормативно не визначає поняття та класифікації (переліку) таких принципів. Водночас із аналізу його змісту, а також доктринальних наукових позицій, сформульованих у рамках екологічного та лісового права, можна запропонувати відповідний підхід до з'ясування змісту та переліку таких принципів.

Водночас у науці лісового права науковці (В.В.Костицький, В.Ф. Горбовой, Г.М. Полянська, Н.Г. Баканєва та ін.) виокремлюють три основних принципи правової охорони лісів: 1) принцип збереження і підвищення екологічного потенціалу лісів; 2) принцип безперервного, раціонального і відновлювального користування лісовим фондом; 3) принцип сталого управління лісами. Перший принцип цілком закономірно розглядається як одним з найважливіших у цій галузі суспільних відносин, адже він виступає як засада збереження і підвищення ресурсного, рекреаційного, екологічного потенціалу та біологічного розмаїття лісів. Принцип безперервного, раціонального і відновлювального користування лісовим фондом передбачає закріплення в нормах лісового права вимоги, що пронизує все лісове законодавство, що полягає в ефективному та комплексному використанні лісових багатств, їх відтворення і охорону на основі досягнень науки і техніки, суворе додержання всіх правил лісокористування відповідно до народногосподарським і природно-економічним значенням лісів. Принцип сталого управління лісами передбачає економне використання лісових ресурсів, обов'язкове їх відновлення та збереження для наступних поколінь [1, 12, 13].

При дослідженні змісту та особливостей принципів державного контролю за використанням і охороною лісів слід також враховувати законодавчо сформульовані у статті 3 Закону України "Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності" основні принципи державного нагляду (контролю): пріоритетності безпеки у питаннях життя і здоров'я людини, функціонування і розвитку суспільства, середовища проживання і життєдіяльності перед будь-якими іншими

інтересами і цілями у сфері господарської діяльності; підконтрольності і підзвітності органу державного нагляду (контролю) відповідним органам державної влади; рівності прав і законних інтересів усіх суб'єктів господарювання; гарантування прав суб'єкту господарювання; об'єктивності та неупередженості здійснення державного нагляду (контролю); наявності підстав, визначених законом, для здійснення державного нагляду (контролю); відкритості, прозорості, плановості й системності державного нагляду (контролю); неприпустимості дублювання повноважень органів державного нагляду (контролю); невтручання органу державного нагляду (контролю) у статутну діяльність суб'єкта господарювання, якщо вона здійснюється в межах закону; відповідальності органу державного нагляду (контролю) та його посадових осіб за шкоду, заподіяну суб'єкту господарювання внаслідок порушення вимог законодавства; дотримання умов міжнародних договорів України; незалежності органів державного нагляду (контролю) від політичних партій та будь-яких інших об'єднань громадян; наявності одного органу державного нагляду (контролю) у складі центрального органу виконавчої влади [8]. Ці принципи мають поширюватися і на лісову сферу з огляду на те, що сфера дії даного Закону охоплює державний нагляд (контроль), зокрема щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання у галузі довілля (абзац 1 статті 1 Закону [8]).

Д.В. Малишев, аналізуючи принципи державного лісового контролю, запропонував провести розмежування принципів такого контролю та принципів організації системи державного лісового контролю. Якщо перші охоплюють сферу здійснення такого контролю (методи, способи організації і проведення перевірок), то другі – сферу організації контрольних органів (їх систему, повноваження та взаємодію). До числа першої групи принципів цей дослідник відніс принципи законності; гласності (публічності або відкритості); об'єктивності; своєчасності; невідворотності; участі громадськості у здійсненні лісового контролю, а до другої – принципи незалежності контрольних органів; принцип ефективності; принцип збалансованості; принцип неприпустимості суміщення функцій органів державної влади з прийняття нормативно-правових актів з функціями по контролю, а також з функціями управління державним майном [17, 48-80].

На наш погляд, таке розмежування двох груп принципів має дещо умовний і штучний характер: навряд чи правильно принципи діяльності слід протиставляти принципам організації системи органів, які цю діяльність здійснюють. Тому більш плідним видається розмежування принципів державного контролю за використанням та охороною лісів на принципи загальні та спеціальні. Перші властиві всій системі державного екологічного контролю, тоді як другі більшою мірою відбивають специфіку здійснення контрольної діяльності в лісовій галузі.

Загалом же, під принципами державного контролю за використанням та охороною лісів ми пропонуємо розуміти науково обґрунтовані, закріплені прямо в законодавстві або такі, що виводяться із змісту законодавчих норм, основні положення, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю, забезпечують ефективність та визначають провідні особливості та зміст діяльності органів державної влади, наділених компетенцією з організації та проведення перевірок додержання чинного лісового законодавства України фізичними та юридичними особами.

До загальних принципів такого контролю, з урахуванням вищенаведених наукових позицій, можна віднести принципи верховенства права; справедливості; законності; демократизму; гуманізму; гласності; об'єктивності; професіоналізму; системності; універсальності; плановості; незалежності контрольних органів; централізму; науковості; відповідальності; відповідності заходів впливу, що застосовуються до порушників, здійсненим правопорушенням; реальності; повноти; дієвості та результативності; оперативності; офіційності.

До спеціальних принципів ми пропонуємо віднести принципи: забезпечення збереження і підвищення екологічного потенціалу лісів як складової національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави; забезпечення сталого розвитку лісового фонду; пріоритету вимог екологічної безпеки у використанні лісових ресурсів над економічними інтересами; автономності контролю і неприпустимості суміщення контрольних функцій з функціями управління лісами, що перебувають у державній власності; повноти відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю внаслідок порушення лісового законодавства України; поєднання заходів економічного стимулювання і відповідальності у сфері використання та охорони лісів.

Слід відзначити також, що законодавче закріплення принципів державного контролю за використанням та охороною лісів дозволить, з нашого погляду, істотно оптимізувати законодавче регулювання даного виду державного екологічного контролю в цілому, зробити систему правового регулювання цих відносин більш стрункою та продуманою. Водночас, поряд з вирішенням техніко-юридичних завдань, у цьому контексті можуть бути поставлені та вирішені і деякі питання щодо зміцнення законності і правопорядку в лісово-правовій галузі, оптимізації ведення лісового господарства на засадах сталого та “підтримного розвитку” (В.П. Непийвода [21]) тощо.

Тому вагомим практичним моментом є питання щодо доцільності нормативного закріплення принципів такого контролю у цій же статті або в іншій спеціальній статті Лісового кодексу України.

На наш погляд, особливої потреби в цьому немає, якщо, звичайно, законодавець не деталізує процедуру здійснення державного контролю в лісовій сфері через прийняття спеціального закону, як це було зроблено у випадку регулювання державного контролю за охороною та використанням земель. У такому випадку закріплення таких принципів виглядатиме обґрунтованим і доцільним з огляду на автономне значення контролю та наявність окремого законодавчого регулювання, зосередженого у рамках відповідного закону.

У протилежному випадку окремі принципи державного контролю можуть знайти своє нормативне закріплення у визначенні переліку принципів лісового законодавства України, тобто в межах Розділу I “Загальні положення” Лісового кодексу України [16], чого дотепер не зроблено, хоч, потреба в цьому, очевидно, існує. Останній підхід виглядає більш доцільним з огляду на необхідність збереження тенденції до кодифікації відповідного нормативного матеріалу в рамках передусім чинного Лісового кодексу України.

Ухвалення ж окремого законодавчого акта з питань здійснення державного контролю за використанням та охороною лісів призведе до декодифікації лісового законодавства – за аналогією з відповідними процесами, що відбуваються в рамках земельного законодавства, в рамках якого чинний Земельний кодекс України фрагментовний окремими законодавчими актами, що регулюють відносно вузькі “ділянки” земельно-правових відносин (у тому числі і питання здійснення державного земельного контролю).

Отже, як висновки проведеного дослідження порушеної проблеми, можна запропонувати такі тези.

Під принципами державного контролю за використанням та охороною лісів пропонується розуміти науково обґрунтовані, закріплені прямо в законодавстві або такі, що виводяться із змісту законодавчих норм, основні положення, що характеризуються універсальністю, загальною значимістю, вищою імперативністю, забезпечують ефективність та визначають провідні особливості та зміст діяльності органів державної влади, наділених компетенцією з організації та проведення перевірок додержання чинного лісового законодавства України фізичними та юридичними особами.

Такі принципи перебувають у складних діалектичних взаємозв'язках з категоріями принципів лісового права та державної лісової політики, зумовлюються останніми як

суміжними правовими категоріями. Водночас вони посідають автономне місце в регулятивному механізмі здійснення державного контролю в лісовій галузі країни.

Зміст та особливості таких принципів визначається як на підставі нормативних приписів чинного лісового законодавства, зокрема в частині організації та здійснення державного лісового контролю, так і виводяться із змісту відповідних законодавчих норм, хоча прямо можуть ними не встановлюватися.

Оптимальним підходом до нормативного закріплення згаданих принципів ми вважаємо їх змістовне врахування при визначенні переліку принципів лісового законодавства України, тобто в межах Розділу I “Загальні положення” Лісового кодексу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашина Е.Н. Правовая охрана лесов Российской Федерации. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2004. – 22 с.
2. Баканева Н.Г. Правовая охрана лесов в СССР. Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1985. – 192 с.
3. Быковский В.К. Использование лесов в Российской Федерации: правовое регулирование. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 232 с.
4. Ганюхина О.Ю. Правовое регулирование экологического контроля в Российской Федерации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Саратов, 2007. – 29 с.
5. Гарашук В.М. Контроль та нагляд в державному управлінні. – Х.: Фоліо, 2002. – 176 с.
6. Горбовой В.Ф. Основные институты советского лесного права. – Свердловск: Свердловский юридический институт, 1983. – 73 с.
7. Грищайчук В.П. Стратегія розвитку потенціалу лісового комплексу України. Автореф. дис. ... канд. економ. наук. – Х., 2008. – 30 с.
8. Закон України “Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2007, N 29, ст. 389.
9. Зуев В.А. Організаційно-правові аспекти природокористування та охорони навколишнього природного середовища. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. – 20 с.
10. Кіндюк Б.В. Принципи українського лісового права // Держава і право. – 2011. – Вип. 53. – С. 487-493.
11. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: держава, право, економіка. (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). — 2-е вид. – К.: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. – 772 с.
12. Костицький В.В. Лісове право України: Навч. посіб. – К.: ЗАТ “НІЧЛАВА”, 1999. – 164 с.
13. Крассов О.И. Право лесопользования в СССР / Отв. ред.: Колбасов О.С. – М.: Наука, 1990. – 238 с.
14. Куликова О.В. Правовые вопросы рационального использования и охраны лесов. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «СГАП», 2004. – 154 с.
15. Лаевская Е.В. Организационно-правовое обеспечение охраны лесов в Республике Беларусь. Дис. ... канд. юрид. наук. – Минск, 1994. – 194 с.
16. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р., в редакції від 8 лютого 2006 р. // ВВР. – 2006. - №21. – Ст. 170.
17. Малышев Д.В. Организационно-правовое обеспечение государственного лесного контроля. Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2006. – 240 с.
18. Мельник П.В. Правова охорона лісів Карпатського регіону України. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Івано-Франківськ: Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 2002. – 44 с.
19. Михайлова Е.С. Государственный контроль в области охраны атмосферного воздуха: Учебное пособие. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2004. – 99 с.
20. Немировский Е.И. Правовая охрана лесов. – М.: Россельхозиздат, 1987. – 110 с.
21. Непийвода В. П. Правове регулювання в галузі лісів: Доба утвердження підтримного розвитку.– К.: НДІ приватного права і підприємництва, 2004. – 339 с.
22. Печуляк В.П. Відносини у сфері лісового господарства: організаційно-правові аспекти державного регулювання. – Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2011. – 352 с.
23. Полянская Г.Н. Право государственной собственности на леса в СССР. – М.: Государственное изд-во юрид. лит-ры, 1959. – 407 с.
24. Сасов О.В. Кримінально-правова охорона лісу. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – 19 с.
25. Хом’яченко С.І. Правове забезпечення контролю за використанням та охороною земель в Україні. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 19 с.
26. Чопик О. Поняття лісу як об’єкта правового регулювання // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2010. – Вип. 50. – С. 224–229.
27. Шершун С.М. Еколого-правове регулювання лісокористування в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук, 2005. – 203 с.
28. Ялбулганов А.А., Пашенко А.В., Хрешкова В.В. Правовое регулирование использования лесов в Российской Федерации. – М.: Ин-т публично-правовых исследований, 2011. – 180 с.

УДК 347.121 (477)

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІПОТЕКИ ЗЕМЛІ ЯК СПОСОБУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ’ЯЗАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Луценко Д.С.

(аспірант Інституту законодавчих передбачень та правової експертизи)

Анотація. Розглядаються основні складові правового інституту іпотеки землі, порядок передачі землі в іпотеку та способи задоволення потреб кредиторів за договорами іпотеки землі. Висвітлюється місце іпотеки земель в системі права України,

перспективи розвитку законодавства в сфері передачі земель в іпотеку та їх реалізації з прилюдних торгів (аукціону), як способу задоволення вимог кредитора.

Ключові слова: земля, публічні торги (аукціон), іпотека, застава, іпотечний договір.

Аннотація. Рассматриваются основные составляющие правового института ипотеки земли, порядок передачи земель в ипотеку и способы удовлетворения требований кредиторов по договорам ипотеки земли. Освещается место ипотеки земли в системе права Украины, перспективы развития законодательства в сфере передачи земель в ипотеку и их реализации с публичных торгов (аукциона), как способа удовлетворения требований кредитора.

Ключевые слова: земля, публичные торги (аукцион), ипотека, залог, ипотечный договор.

Annotation. The main components of the legal institution of land mortgage, the order transferring land to mortgage and how to meet the needs of mortgage lenders under agreements earth. Determines the place of a mortgage of land in the law of Ukraine, highlights the prospects of legislation on land transfer and sale of the mortgaged land with public bidding (auction), as a way to meet the requirements of the lender.

Keywords: land, public auction, mortgage, pledge, mortgage contract.

На сьогоднішній день земля є найбільш надійним об'єктом забезпечення кредитних зобов'язань, що обумовлюється її властивостями і постійною тенденцією до зростання вартості. Вітчизняне законодавство не містить чіткого механізму регулювання цивільно-правових відносин в сфері іпотеки земель. Вказані правовідносини регулюються загальними нормами Цивільного кодексу України та Земельного кодексу України, а також спеціальними нормативно-правовими актами, зокрема Законом України «Про іпотеку», Закон України «Про заставу» та інші нормативно - правові акти.

У процесі розвитку такого інституту цивільно – правових правовідносин, як застава, іпотека є найбільш законодавчо врегульованою і досконалою формою заставних правовідносин. Окремі аспекти договірних правовідносин іпотеки, в тому числі землі, досліджувалися такими науковцями як: С. С. Алексєєв, В. А. Белов, М. Й. Брагинський, В. В. Вітрянський, О. В. Дзера, Л. М. Долгополова, В.В. Костицький, Н. С. Кузнєцова, І. М. Кучеренко, Р.М. Майданик, В. В. Мунтян, В. В. Носік, О. О. Погрібний та інші вчені.

Актуальність проведення наукового дослідження правового регулювання іпотеки землі за законодавством України зумовлена необхідністю вдосконалення системи законодавчого регулювання іпотечного кредитування в Україні.

У зв'язку з цим, мета цієї наукової публікації полягає у висвітленні підходів в законодавчому регулюванні питань щодо іпотеки земель за законодавством України, у пошуку шляхів заповнення прогалин чинного законодавства в сфері укладення іпотечних договорів, а також у визначенні місця правовідносин, що виникають в результаті порушення зобов'язань за кредитними та іпотечними договорами, в системі права.

Слід зауважити, що розвиток іпотеки землі перебуває на первинних етапах розвитку, оскільки визначальним етапом для переходу до земельної іпотеки є наявність розвиненої системи власності на землю. Визначальним для розвитку іпотеки земель є впровадження прозорого і чіткого механізму регулювання методики оцінювання земель, які пропонуються в іпотеку. В сучасних умовах цінова політика щодо земельних ділянок є нестабільною і за останні кілька років зазнала стрімкого зниження цін, що призвело до негативних наслідків для іпотекодержателів. Так, якщо згідно оціночної вартості земельна ділянка здешевшала від ціни яка визначалася на момент передання її в іпотеку, в разі не виконання зобов'язань кредитором, іпотекодержатель не матиме можливості задовольнити свої вимоги шляхом звернення стягнення на предмет іпотеки. Тому вважаємо за доцільне вдосконалити законодавче регулювання процедуру оцінки земель, що пропонуються в іпотеку.

Іпотеку слід розглядати як фінансово самостійну систему, яка здатна приносити прибуток через розвиток ринку іпотечних цінних паперів, який в Україні слабо розвинений і є важливим інструментом рефінансування іпотечних кредитів та стабілізатором фондового ринку [13].

Для чіткого регулювання юридичної природи іпотеки земель, слід звернутися до аналізу поняття іпотека. Так, іпотека – це забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном, що залишається у володінні та користуванні іпотекодавця, згідно з яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання одержати задоволення своїх вимог за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами цього боржника у порядку, встановленому законом [16].

Іпотека не є суто відчуженням землі, це вид забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном. Іпотеку можна розглядати як правочин який складається з двох складових, по – перше, - це застава нерухомого майна з метою забезпечення зобов'язання, по – друге – це право звернення стягнення на заставлене нерухоме майно відповідно до чинного законодавства України, змісту іпотечного договору чи на основі виконавчого напису нотаріуса чи рішення суду.

Предметом іпотеки може виступати:

- нерухоме майно, що належить іпотекодавцю на праві власності або на прав господарського відання, якщо іпотекодавцем є держава або комунальне підприємство, установа чи організація;

- нерухоме майно, яке може бути відчужене іпотекодавцем і на нього відповідно до законодавства може бути звернено стягнення;

- нерухоме майно, що зареєстровано у встановленому законом порядку як окремих, виділених в натурі об'єкт права власності, якщо інше не встановлено законом.

Предметом іпотеки не може бути:

- об'єкти державної та комунальної власності, приватизація яких заборонена;

- національні культурні та історичні цінності, що перебувають у державній власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національного культурного надбання.

Правове регулювання цивільно – правових правовідносин іпотеки здійснюється на підставі чинних нормативно правових актів. Так, ст. 575 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) визначено, що іпотекою є застава нерухомого майна, яке залишається у володінні заставодавця або третьої особи. Однак потрібно враховувати, що, хоча іпотека землі є одним із видів застави, вона має певні особливості. Зокрема, іпотека землі має особливе правове регулювання, відображене у Земельному кодексі України (далі – ЗК), Законі України «Про іпотеку». Відповідно до ст. 133 ЗК України у заставу може передаватися земельні ділянки, які належать громадянам і юридичним особам на праві власності, а також права на них (оренда, суперфіцій, емфітевзис). Можлива також передача в заставу земельної ділянки, яка перебуває у спільній власності, за згодою всіх співвласників. Передача частини земельної ділянки відбувається після виділення її в натурі. Аналогічно Закону України «Про заставу», відповідно до п. 93 інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, предметом застави може бути майно, яке відповідно до законодавства України може бути відчужене заставодавцем та на яке може бути звернено стягнення [14].

Виходячи з аналізу норм чинного законодавства України, вважаємо за можливе сформулювати визначення іпотеки землі, як передання у заставу земельних ділянок, які належать фізичним і юридичним особам на праві власності, а також права на них (оренда, суперфіцій, емфітевзис), для забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном, що залишається у володінні та користуванні іпотекодавця, згідно з яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання задовольнити свої вимоги за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами цього боржника у порядку, встановленому законом.

Земельні ділянки, як предмет іпотеки, характеризуються низкою обмежень, на які необхідно звертати увагу при укладенні договорів іпотеки. По-перше, треба враховувати наявність передбачених ст. 19 Земельного кодексу України дев'яти категорій земель за цільовим призначенням (утому числі землі під забудову, сільськогосподарського призначення тощо) [4]. Ця обставина може значно впливати на ліквідність предмета іпотеки у подальшому. По-друге, заставодавцями можуть бути тільки власники земельної ділянки. Що стосується можливості передання в іпотеку права оренди землі, передбаченої ст.5 Закону «Про іпотеку», то сьогодні у практиці укладення договорів іпотеки воно вважається досить ризикованим. Ризик пов'язаний з тим, що для оформлення права оренди на заставодержателя необхідний новий відвід землі на нового орендатора

(заставодержателя). По-третє, заставодержателями земельних ділянок сільськогосподарського призначення можуть бути тільки банки. По-четверте, наявність вимог до змісту угод про перехід права власності на земельні ділянки (місцезнаходження, цільове призначення, склад, правовий режим, відомості про відсутність заборон тощо). По-п'яте, обов'язкова експертна грошова оцінка землі.

Крім того, виникають труднощі при іпотеці окремих видів земельних ділянок. Так, відповідно до ч.6 ст.6 Закону «Про іпотеку», якщо на земельній ділянці, яка передається в іпотеку, розташований об'єкт незавершеного будівництва, то він також вважається предметом іпотеки незалежно від того, хто є власником. В такому випадку може виникнути конфлікт з власником об'єкта незавершеного будівництва, який не був стороною договору іпотеки. У разі звернення стягнення на земельну ділянку, на котрій розташована будівля, яка належить на праві власності іншій особі, іпотекодержатель зобов'язаний надати власнику будівлі ті самі умови користування, що мав й іпотекодавець [5].

Наявність обмежень щодо можливості реалізації земель, в разі звернення стягнення на предмет застави, не сприяє розвитку іпотеки землі через такі причини:

відсутність розвинутого ринку нерухомого майна, зокрема й земельних ділянок, що призводить до унеможливлення вчасно і в повному обсязі задовольнити вимоги кредиторів за рахунок реалізації заставленого майна;

недієвість наявного законодавства з питань реєстрації нерухомого майна, а також реєстрації обтяжень права на майно придбане за результатами торгів (аукціону);

відсутність довгострокових кредитів у банках та інших небанківських установах і недостатньо розвинутий фондовий ринок.

Особливості іпотеки земельних ділянок передбачені у ст. 15, Закону України «Про іпотеку», де зокрема, зазначено, що заборони та обмеження щодо відчуження і цільового використання земельних ділянок, встановлені Земельним кодексом України, є чинними при їх іпотеці.

Отже, посвідчуючи договір іпотеки нотаріус перевіряє не лише відсутності заборони на відчуження або арешту за даними Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна відповідно до п. 96 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, але й відсутність заборон на відчуження такого об'єкта нерухомості встановлених законом. У літературі, в зв'язку з цим, пропонується внести зміни до Земельного кодексу України закріпивши вимогу про те, що лише оборотоздатні (не виключені з обігу та не обмежені в обороті) земельні ділянки можуть передаватись в заставу [6].

Заслуговує уваги визначення іпотечного договору під заставу землі, як особливої правової конструкції. Іпотечний договір під заставу землі – це двостороння угода між іпотекодавцем – власником земельної ділянки або його довіреною особою – майновим поручителем, та іпотекодержателем, за якою перший зобов'язується в означений термін повернути забезпечені іпотекою кошти, а другий: своєчасно та у повному обсязі надає кредит; у разі його не повернення має право задовольнити вимоги за рахунок вартості означеного об'єкта нерухомості. Позитивною рисою іпотеки є те, що вона надає можливість отримувати кошти під заставу земель, які залишаються у користуванні іпотекодавця і які фактично продовжують виконувати свої функції і приносити прибуток власнику (наприклад, якщо в іпотеку передані землі сільськогосподарського призначення).

Відповідно до ст. 79 ЗК України, земельна ділянка як об'єкти права власності, а отже і іпотеки – це частина земельної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правилами. При цьому право власності на землю поширюється на поверхневий шар, а також водні та лісові ресурси які знаходяться на її поверхні. Також, відповідно до законодавства, право власності на землю розповсюджується на простір, що знаходиться над та під земельною ділянкою яка

перебуває у власності, на висоту і частину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель.

З зазначених норм випливає, що при передачі земель в іпотеку обмежуються право не лише на відчуження земель а й на використання певних його властивостей. Наприклад, поки земельна ділянка перебуває в іпотеці, її власник позбавлений права змінювати її фізичні властивості, в тому числі й змінювати цільове призначення землі. Цільове призначення земельної ділянки може істотно вплинути на можливість використання її в якості гарантування виконання зобов'язання, так і на можливість задоволення вимог кредитора в разі примусового звернення стягнення на предмет іпотеки.

Так, якщо земельна ділянка, яка знаходиться в іпотеці, належить до земель сільськогосподарського призначення, то відповідно до ст. 133 ЗК України іпотекотримачем такої земельної ділянки може бути лише банк, який має ліцензію на здійснення іпотечних операцій. У випадку звернення стягнення на земельну ділянку сільськогосподарського призначення, банк, як іпотекотримач, не зможе отримати її у власність з метою виконання іпотекодавцем основного зобов'язання. Відповідно до ст. 130 ЗК України набувачами земельних ділянок сільськогосподарського призначення можуть бути лише громадяни України, які мають сільськогосподарську освіту або досвід роботи у сільському господарстві чи займаються веденням товарного сільськогосподарського виробництва, та юридичні особи України, установчими документами яких передбачено ведення сільськогосподарського виробництва. Дані норми законодавства ускладнюють процедуру іпотеки земель і створюють додаткові ризики для кредиторів. Банк, як іпотекотримач не зможе вимагати продажу земельної ділянки сільськогосподарського призначення як предмета іпотеки, через прилюдні торги (аукціон), без урахування переважного права на придбання таких земель у власність, відповідно до ст. 130 ЗК України. Таке переважне право мають громадяни України, які постійно проживають на території відповідної місцевої ради, де здійснюється продаж земельної ділянки, а також відповідні органи місцевого самоврядування. Таке переважне право не відповідає реаліям іпотечних правовідносин з декількох підстав. По-перше, законодавством що регулює цивільно – правові відносини в сфері реалізації земель в ході виконавчого провадження з прилюдних торгів (аукціону) визначає, що учасником торгів може бути будь - яка особа, яка виявила бажання прийняти участь в торгах та зареєструвалася у встановленому законом порядку. По-друге, реалізація майна з прилюдних торгів може здійснюватися не лише за місцем знаходження майна, а й в разі якщо спеціалізована організація яка організовує й проводить торги заходиться на території іншої місцевої ради, то за місцем знаходження спеціалізованої торгуючої організації. Також, відповідно до ЗК України власником земель сільськогосподарського призначення можуть бути лише громадяни України, що відповідно суперечить концепції проведення прилюдних торгів, так як в ході примусової реалізації земель які є предметом іпотеки участь в торгах може приймати будь-яка особа, не залежно від її громадянства.

На нашу думку, виходячи з норм чинного законодавства України, під аукціоном з реалізації земель слід розуміти продаж земель на конкурентних засадах шляхом проведення аукціону, з дотриманням всіх передбачених нормативно – правовими актами процедур, за результатом якого власником земельної ділянки стає той учасник торгів, який запропонував найбільшу ціну за цю ділянку, з яким за результатами аукціону укладається договір купівлі – продажу земельної ділянки.

Визначальним для розвитку такого сегменту ринку, як проведення торгів (аукціонів) з реалізації іпотечних земель, є певні економічні чинники, зокрема можливість отримання значно вищої цінової пропозиції за лот, ніж запропонована стартова ціна.

Заслуговує на увагу і той факт, що на сьогодні в Україні не створено відповідну інфраструктуру, яка б була спрямована на забезпечення реалізації земельних ділянок, які є предметом іпотеки. Практично відсутня практика економічної оцінки іпотеки земельних ділянок, не створена ефективна система їхньої реєстрації.

Отже, на основі вищевикладеного можна стверджувати, що сучасний іпотечний ринок в Україні є слабо законодавчо врегульованим механізмом і гостро потребує державної підтримки і впровадження нових законодавчих актів в регулювання правовідносин в зазначеній сфері.

На наш погляд, потребує вдосконалення Закон України «Про іпотеку» в частині регулювання питань щодо іпотеки земель та процедури звернення стягнення на такий предмет іпотеки. Виникає необхідність створення Державного земельного іпотечного банку, який би міг виступити як спеціалізована іпотечно-кредитна установа, яка б виключно займалася питаннями надання кредитів під іпотеку земель і було б доцільно наділити цю установу, функціями спеціалізованої організації яка б мала повноваження на примусову реалізацію земель які є предметом іпотеки і на які звернуто стягнення в установленому законом порядку. Такий Державний земельний іпотечний банк, повинен мати власних оцінювачів, експертів земельних ділянок, спеціалістів з виділення часто земель в натурі, спеціалістів з реалізації земель (ліцитаторів) тощо.

Вважаємо за доцільне прийняття спеціального нормативно – правового акту, який би регулював систему реалізації іпотечних земель та встановлював межі відповідальності учасників земельних іпотечних правовідносин. На нашу думку, таким нормативно – правовим актом міг би виступити «Порядок проведення торгів з реалізації арештованих земель», в якому було виділено специфіку проведення торгів щодо такого об'єкту іпотечних правовідносин як земля, так як публічні торги з реалізації земель є складеним юридичним фактом, який включає в себе певну послідовність дій необхідних для досягнення кінцевого результату, яким є укладення договору купівлі продажу.

Висновки.

За результатами даної наукової статті, можна сформулювати наступні висновки і пропозиції:

Іпотека землі визначається, як передання у заставу земельних ділянок, які належать фізичним і юридичним особам на праві власності, для забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном, що залишається у володінні та користуванні іпотекодавця, згідно з яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання задовольнити свої вимоги за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами цього боржника у порядку, встановленому законом.

Доводиться, що сучасний іпотечний ринок в Україні є слабо законодавчо врегульованим механізмом і гостро потребує державної підтримки і впровадження нових законодавчих актів в регулювання правовідносин в зазначеній сфері. Потребує вдосконалення Закон України «Про іпотеку» в частині регулювання питань щодо іпотеки земель та процедури звернення стягнення на такий предмет іпотеки.

Запропоновано визначення аукціону з реалізації земель як продажу земель на конкурентних засадах шляхом проведення аукціону, з дотриманням всіх передбачених нормативно – правовими актами процедур, за результатом якого власником земельної ділянки стає той учасник торгів, який запропонував найбільшу ціну за цю ділянку, з яким за результатами аукціону укладається договір купівлі – продажу земельної ділянки.

Пропонується створення Державного земельного іпотечного банку, як спеціалізованого органу, який би міг виступити як спеціалізована іпотечно-кредитна установа, яка б виключно займалася питаннями надання кредитів під іпотеку земель і було б доцільно наділити цю установу, функціями спеціалізованої організації яка б мала повноваження на примусову реалізацію земель які є предметом іпотеки і на які звернуто стягнення в установленому законом порядку.

Обґрунтовується доцільність прийняття спеціального нормативно – правового акту, який би регулював систему реалізації іпотечних земель та встановлював межі відповідальності учасників земельних іпотечних правовідносин. Таким нормативно – правовим актом міг би виступити «Порядок проведення торгів з реалізації арештованих

земель», в якому було виділено специфіку проведення торгів щодо такого об'єкту іпотечних праввідносин як земля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С. С. Общая теория права: учебник/ С. С. Алексеев. – М., Изд-во «Проспект», 2008. – 576с.
2. Белов В. А. Гражданское право: Общ. И Особ. Части: учебник/ В. А. Белов. – М.: АО «Центр ЮРИнформ», 2003. – 960 с.
3. Брагинский М. И. Договорное право. Общине положения/ М.И. Брагинский, В.В. Витрянский.-М.: Статут, 1998.
4. Земельный кодекс України [Електронний ресурс] //zakon2.rada.gov.ua. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
5. [Електронний ресурс] // www.allbest.ru. - Режим доступу: <http://www.allbest.ru/>.
6. [Електронний ресурс] // vuzlib.com. - Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/2690/44/>.
7. І. М. Кучеренко Договір купівлі-продажу, міни, дарування // Договір у цивільному і трудовому праві. Ч.1. – К.: Видавничий дім “Юридична книга”, 2000.
8. Р.А. Майдакн Місце зобов’язання в праві України // Підприємництво, господарство і право : Науково-практичний, господарсько-правовий журнал / Ін-т приватного права і підпр-ва АПРН України та інш. – Київ, 2006. – № 4. – С. 3-7.
9. Мунтян В. Л. Деякі актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин/ Мунтян В. Л.// Что делать? Дайджест левой оппозиции. – 2001. - №7-8. – С. 77-81.
10. Навч. посібн. для студентів юрид. вузів і фак. ун-тів / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та інші; За ред. О. В. Дзери. - К.: Юрінком Інтер, 1998.
11. Носік В.В. Власність і право власності на землю: методологія, теорія, практика/В. В. Носік // Земельне право України. Теорія і практика, 2007,N 1.-С.3-11.
12. Носік В.В. Юридична природа ринкового обігу земельних ділянок // Законодавство України. Науково-практичні коментарі, 2003,N 10.-С.92-96.
13. Про Державний земельний кадастр [Електронний ресурс] //zakon2.rada.gov.ua. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3613-17>.
14. Про затвердження Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2004 р., № 20/5 // ОВУ. - 2004. - № 10. - Ст. 639.
15. Паніна І. [Електронний ресурс] // archive.nbu.gov.ua., Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pis/2009_6/Panna.pdf.
16. Цивільне право України: навч. посіб. / Ю.В. Білоусов, В.А. Ватрас, Ц58 С.Д. Гринько та ін.; за ред.Р.О. Стефанчука. - К.: Правова єдність, 2009. - 536 с. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцовой. - 2-е вид., допов. і перероб. - К.: Юрінком Інтер, 2005.
17. Костицький В.В. Нерухомість в Україні (правове регулювання відносин щодо нерухомого майна).-Київ.-2005.- 306с.(у співав.);
18. Костицький В.В. Місце державної іпотечної установи у розвитку ринку іпотечного кредитування в Україні.- „Нерухомість в Україні. (правове регулювання відносин щодо нерухомого майна)”. – К.: 2005;
19. Костицький В.В. Роль українського правительтва в формуванні ринка іпотечного кредитування. - Тези наукових доповідей Міжнародної конференції „Фінансування будівельних проєктів” від 01.07.2005 р. – К.: 2005;

ВПЛИВ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ЄВГЕНА ЕРЛІХА НА ПЛЮРАЛІЗАЦІЮ СУЧАСНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Наливайко Л.Р.

(Завідувач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ доктор юридичних наук, професор)

Анотація. Стаття присвячена правознавчій спадщині засновника соціологічного напрямку в юриспруденції Євгена Ерліха та є спробою акцентувати увагу на необхідності по-новому оцінити і осмислити його концепцію, яка заклала основу для розвитку сучасної соціології права. Розкрито сутність та значення соціологічного праворозуміння, державорозуміння й суспільстворозуміння Є. Ерліха. Соціологічний підхід у дослідженні права визначено як один із основних напрямів вивчення права як багатоаспектного явища.

Ключові слова: Євген Ерліх, соціологія права, «живе право», правосуддя, суспільство, держава, право.

Аннотация. Статья посвящена правоведческому наследию основателя социологического направления в юриспруденции Евгения Эрлиха и является попыткой акцентировать внимание на необходимости по-новому оценить и осмыслить его концепцию, которая заложила основу для развития современной социологии права. Раскрыта сущность и значение социологического правопонимания, государствовопонимания и понимания общества Е. Эрлиха. Социологический подход в исследовании права определяется как одно из основных направлений изучения права как многоаспектного явления.

Ключевые слова: Евгений Эрлих, социология права, «живое право», правосудие, общество, государство, право.

Annotation. The article is devoted to the founder of the sociological direction in jurisprudence Eugene Ehrlich and is an attempt emphasize on the need to re-evaluate and reflect on his concept, which laid the foundation for the development of modern sociology of law. Discloses the essence and meaning of sociological understanding of law, state and society of E. Ehrlich. The sociological approach to the study of law is defined as one of the main directions of the study of law as a multidimensional phenomenon.

Key words: Eugene Ehrlich, sociology of law, «living law», justice, society, state, law.

Сучасна Українська держава повинна адекватно реагувати на темпи розвитку цивілізації, глобалізаційні та інтеграційні процеси в Європі та світі, а також у цілому на запити сучасної людини тощо. Все це повною мірою стосується і правового мислення, воно не повинно стояти на місці, а має стимулювати до розвитку суспільство. З огляду на це, стає зрозумілим наскільки сьогодні правознавцям важливо володіти сучасним, новим правовим мисленням, адже воно і є засобом подолання нинішньої кризи. Чимало оригінальних, актуальних нині поглядів на неюридичне мислення можна віднайти у

творчості Є. Ерліха – видатного вченого-правознавця світового масштабу, мислителя і творця соціології права.

Ще до недавнього часу вчення Є. Ерліха у нашій країні детально не досліджувалось, його твори у повному обсязі не перекладались. В історії України науковця практично не згадують, хоча він належить до найбільш впливових українських вчених-юристів, а обґрунтований ним соціологічний підхід до вивчення права є наразі одним із основних у правознавстві, це визнається більшістю сучасних дослідників.

Сучасний етап державотворення і правотворення вимагає від нас переосмислення значення в історії юридичної думки тієї чи іншої правової концепції, визначення її справжньої цінності та можливостей подальшого застосування. Ця стаття є спробою висвітлити вихідні засади наукової концепції Є. Ерліха, маючи на меті сприяти їх глибшому вивченню українськими правознавцями і всіма, хто цікавиться правом. Адже ідеї «вільного права», запропоновані дослідником, активно використовувалися у часи зміни епох, правових систем, у кризових умовах. Тому, можна визначити багато спільного між тим, що відбувається сьогодні, і тим, що живило ідеї «вільного права» у момент їх виникнення.

Вагомий вплив на роботи Є. Ерліха здійснили праці його попередників та сучасників: М. Вебера, Л. Дюгі, Е. Дюркгейма, Ф. Жені, Р. Ієринга, Ш. Монтеск'є, М. Оріу, Л. Петражицького, Г. Тарда, Е. Юнга та ін. Такі відомі вітчизняні та зарубіжні науковці, як: А.-Ж. Арно, Г. Гурвич, О. Ісісака, Т. Ізомура, Ж. Карбоньє, Є. Кельман, Р. Паунд, М. Ребіндер, Й. Стоун та інші вважаються послідовниками вченого. Необхідно наголосити, що значна кількість радянських дослідників та, зокрема, сучасників Є. Ерліха різко критикували його праці з різних причин: С. Боботов, Г. Канторович, Г. Кельзен, Н. Прозорова, В. Туманов, В. Хірсін, В. Фрідман та інші, однак погоджувалися із деякими науковими ідеями Є. Ерліха.

Свої наукові доробки дослідженню правознавчої спадщини Є. Ерліха на сучасному етапі присвятили як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: М. Антонов, В. Бігун, В. Бурдяк, Р. Гаврилюк, Г. Гаджієв, А. Георгіца, М. Гергот, Д. Дорош, К. Жоль, В. Казимирчук, В. Копейчиков, В. Костицький, В. Кудрявцев, В. Марчук, П. Пацурківський, Т. Райзер, В. Румянцева, С. Савчук, В. Скоткіна, Г. Тойбнер, І. Чікіта [1-15] та багато ін.

Такі праці вченого, як «Про прогаліни в праві» (1888 р.) [16], «Мовчазне волевиявлення» (1893 р.) [17], «Вільне правознаходження та вільне правознавство» (1903 р.) [18], «Соціологія і юриспруденція» (1906 р.) [19], «Про живе право» (1911 р.) [20], «Юридична логіка» (1917 р., окремою книгою у 1918 р.) [21], «Теорія суддівського правознаходження» (вчений не завершив працю, однак опублікував її частково у 1917 р.) [22], «Соціологія права» (1922 р.) [23] заклали фундамент у розвиток сучасної науки соціології права та юриспруденції загалом.

Однак, серед основних робіт Є. Ерліха необхідно відзначити монографію «Основи соціології права» (1913 р.) [24] із виданням якої офіційно пов'язують народження соціології права як науки, адже вперше було методологічно обґрунтовано новий науковий напрям, що досліджує право як з точки зору його дії, так і з точки зору нормативного значення. Фундаментальній праці Є. Ерліха «Основи соціології права» судилося стати відправною точкою розвитку нової наукової дійсності.

Також Є. Ерліх видав і низку робіт, присвячених іншим правознавчим, політичним, соціально-культурним питанням: «До питання про навчання жінок» (1895 р.) [25], «Міжнародне приватне право» (1906 р.) [26], «Національні проблеми Австрії» (1917 р.) [27], «Бісмарк та світова війна» (1920 р.) [28]. Після смерті автора за редакцією М. Ребіндера опубліковано дві збірки праць Є. Ерліха: «Право і життя» (1967 р.) [29] та «Закон і живе право» (1986 р.) [30]. Сьогодні все більше робіт дослідника перекладаються англійською, російською, українською, французькою, японською тощо мовами, що свідчить про вагомість та практичну значущість наукових доробків Є. Ерліха, загальна кількість яких становить більше 70 праць.

Історія вітчизняної соціології права багата оригінальними ідеями та концепціями, які у подальшому значно вплинули на її світовий розвиток. І хоча сам термін «соціологія права» набув легітимності лише у середині ХХ ст., дослідження права з погляду соціології проводилися вітчизняними вченими й раніше. З цього часу сучасна соціологія права остаточно утвердилася та стала особливо широко й інтенсивно розвиватися, насамперед, у США, Франції, Італії, Німеччині, Польщі, скандинавських країнах, а пізніше і в нашій країні. Цьому сприяли такі чинники: зростаюча потреба суспільства у поглибленому вивченні права та його ролі у зв'язку зі змінами, що відбуваються, як у правовій сфері, так і у сфері посилення впливу держави на соціально-економічне життя; внутрішні потреби розвитку самої соціології права на основі використання нових теорій та методів тощо.

Соціологічний підхід у дослідженні права на сучасному періоді є одним із основних напрямів розгляду права як багатоаспектного явища. Це положення можна вважати однією з основних тез інтегративного підходу, що передбачає конструювання методології міждисциплінарних досліджень, використання наукового інструментарію з інших галузей знання [1, с. 87].

Соціологія права розкриває роль та значення різних соціальних чинників на формування і дію права й показує, що за юридичним законодавцем стоїть соціальний законодавець, а за нормами права, найчастіше – більш приватні інтереси тощо. Вона виявляє відсутність реальної дії того чи іншого закону або його неефективну дію.

Значення соціології права визначається тим, що вивчення права ще і з позицій соціології істотно розширює можливості повніше та глибше пізнати його властивості й закономірності розвитку та функціонування. Орієнтація соціології права на вивчення зв'язку і взаємодії права із соціальною реальністю дозволила спростувати чи істотно змінити багато уявлень, що ствердилися у догматичній юриспруденції.

На сучасному етапі дефініцію «соціологія права» визначають, переважно, як: 1) галузь загальнотеоретичного правознавства, предметом якої є соціальні умови дії права у суспільстві; 2) галузь соціології, що вивчає функціонування інституту права у взаємодії з іншими соціальними інститутами; генезис, динаміку, структуру правових норм, їх соціальну обумовленість і роль у суспільстві; вплив соціальних умов на формування та здійснення законів; 3) галузь наукових знань про соціальні умови існування, розвитку та функціонування права [14, с. 7; 31; 32; 33]; 4) соціологічне вивчення соціального контексту, розвитку й дії права: системи правил і санкцій, спеціальних установ та їх персоналу, а також кількох типів законодавства – конституційного, цивільного, кримінального, – становлять правову систему складних суспільств [34] тощо. В юридичній енциклопедії «соціологія права» інтерпретується як науковий напрям міждисциплінарного вивчення права як соціального явища. У широкому розумінні предметом соціології права є право та суспільство як взаємопов'язані елементи соціальної системи; у вузькому — методологічний інструментарій соціологічного дослідження права і правових явищ у суспільстві [5, с. 561]. Таким чином, на нинішньому періоді розвитку суспільства поняття «соціологія права» можна сформулювати так: галузь наукових знань про функціонування інституту права у взаємодії з іншими соціальними інститутами; ретроспективу, динаміку, реальне функціонування права, його роль у суспільстві; структуру правових норм, їх соціальну взаємообумовленість. Соціологія права тісно взаємопов'язана із теорією держави і права, антропологією права, кримінологією, соціальною інженерією тощо.

Аналізуючи цінність соціолого-правової концепції, викладеної в «Основах соціології права», слід вказати на цілісне, інтегральне розуміння права Є. Ерліхом в аспекті фактичності та нормативності, що призвело її автора до ідеї про фактичну відсутність меж між юридичною дійсністю та соціальною дієвістю норм і правил. Саме ця антиетатистська спрямованість положень найголовнішої праці Є. Ерліха викликала заперечення у науковому світі [7, с. 9-10].

У 2011 р. у Санкт-Петербурзі було опубліковано переклад М. Антонова російською

мовою програмного твору Є. Ерліха під назвою «Основоположение социологии права». Як слушно стверджує М. Антонов, «праця Є. Ерліха є необхідною вхідною працею для будь-якого юриста, який має намір займатися соціологічним аналізом права, зрозуміти ті соціальні основи, на яких тримається право» [35, с. 2].

Слід зазначити, що вивчення оригінальних праць Є. Ерліха допомогло б і сьогодні вирішенню важливих науково-практичних завдань вітчизняного правознавства. Доречними, актуальними видаються погляди Є. Ерліха на зміст юридичної освіти у плані її наповнення «живою» практикою [7, с. 11]. Перш за все, слід відзначити, що з часу свого виникнення і до сьогоднішнього дня соціологія права відрізняється своїм «недогматичним» підходом до вивчення права. Як визначив американський соціолог Л. Мейх'ю: «Соціолог займається поясненням порядку та зв'язків у суспільному житті, і переслідуючи цю мету, часто підкреслює значення соціальних норм – усталених соціальних правил, які сприяють координації людської діяльності. Однак, соціолог не може зупинитися на цьому, бо він знає, що норми не можуть діяти автоматично, самі по собі. Люди – от хто використовує норми, звертається до них, інтерпретує їх. Лише усвідомивши це, ми зможемо зрозуміти, яким чином функціонують правові норми у соціальній організації, і як саме соціальна організація формує і разом із тим обмежує правовий процес» [36, с. 220].

Концепція Є. Ерліха отримала назву «вільного права», оскільки для неї став характерним «вільний підхід» до права, який згідно позиції автора, можна виявити у практиці судового розгляду і винесення ухвалення, де має місце свобода суддівського розсуду у виборі правової вимоги. Тому в основу своєї соціології права Є. Ерліх поклав не загальні міркування про право, не абстрактні тлумачення юридичних норм, а дослідження конкретного життєвого правового матеріалу, який він назвав «документальним» правовим дослідженням, розуміючи під правовим «документом» і судові рішення, і документи ділового життя. З цього, на думку дослідника, виникають правові норми.

Є. Ерліх виходив із того, що у текстах закону неможливо вмістити всю різноманітність соціального життя. А тому вважав, що право корениться не у текстах законів, а у житті: «Бажання усе право якого-небудь часу або народу помістити у параграфи законодавства, – писав Є. Ерліх, – приблизно таке ж розумне, як бажання спробувати укласти потік води у ставок: те, що із цього вийде, більше не буде потоком, а мертвою водою; багато чого ж з нього і взагалі не знайде свого місця там» [37, с. 107].

Є. Ерліх вважав, що окрім формально діючого права, існує незалежний від нього соціальний порядок, який утворюється спонтанно. Виникаючі у суспільстві конфлікти розв'язуються, з погляду науковця, не стільки за допомогою абстрактних правових норм, скільки з урахуванням конкретних обставин самими його учасниками чи їхніми арбітрами на основі принципу справедливості. У соціології права Є. Ерліха ключовим було поняття «живого права» (тобто права у дії, у реальному житті), у зв'язку з чим він приділив багато уваги соціологічному аналізу судової практики, договорів, звичаїв тощо. Є. Ерліх підкреслював, що соціологію права потрібно починати з дослідження «живого» права.

У передмові до праці «Основи соціології права» Є. Ерліх написав відомі слова, які можна вважати лейтмотивом його соціології права: «центр ваги розвитку права у наш час, як і завжди, – не у законодавстві, не в юриспруденції, не у судовій практиці, а у самому суспільстві». На переконання вченого, кожному суспільству властивий свій внутрішній порядок асоціацій індивідів. Цей порядок визначає їхній життєвий устрій, який може і не знаходити свого відображення у джерелах позитивного права. Тому Є. Ерліх підкреслював, що люди не знаходять «готове» право в абстрактних нормах, а безпосередньо формують і відтворюють «живе право» у своїй практиці взаємного спілкування. Таке право існує у кожному соціальному союзі – стійкому порядку міжособистісної комунікації.

Є. Ерліх слушно стверджував, що право є заочно ширшим за свою сутню, аніж тільки ті норми, які створюються та використовуються державними інституціями. Право,

вважав дослідник – феномен соціальний, отже, кожен тип юриспруденції є частиною суспільствознавства. Звідси висновок: правознавство є частиною теоретичного суспільствознавства, соціології. Соціологія ж права – це наукове вчення про право. Соціологія права є і методологічною і емпіричною дисципліною [4, с. 109]. Неможливо визначити право, надати опис та об'єктивне пояснення права тільки за допомогою методологічного апарату теорії, тобто приймаючи в якості відправної точки абстрактного, нічим не зв'язаного індивідуума і, не порушуючи питання про визначення якостей та характеристик самої правової системи.

Помилково зводити аналіз права лише до його нормативного, соціального, психологічного чи будь-якого іншого аспекту. Усвідомлюючи це, Є. Ерліх розділяв право, єдине за своєю суттю, на право суспільне, право юристів і державне право. Юристи віднаходять право, держава ж не віднаходить, а лише наказує. Право не примушує, примушує закон. При цьому науковець дотримувався традиційних поглядів на юриспруденцію, як на теоретичне вчення про право (правознавство) і практичне вчення про право (практична юриспруденція).

Дослідження Є. Ерліха у галузі приватного права привели його до висновків про помилковість пануючої думки про те, що право є похідним від держави. Вчений дійшов висновків, що «правові положення ґрунтуються не тільки на правових нормах. Мораль, релігія, звичаї, пристойність, а також добрий тон та мода регулюють не тільки позаправові відносини, вони на кожному кроці проникають і у галузь права ... Лише взаємодія суспільних норм всіх видів надає нам повну картину суспільного механізму» [24, с. 44-45].

Таким чином, право – феномен соціальний, а відтак, кожен тип юриспруденції є частиною суспільствознавства. Разом із тим, правознавство – частина теоретичного суспільствознавства, соціології. Соціологія ж права – це наукове вчення про право, методологічна та емпірична дисципліна. Соціологічний підхід до права Є. Ерліха виявлявся також у розгляді соціології права як емпіричного правознавства. Тому критика науковцем формалістичного підходу до права має надзвичайно важливе значення: щоб повністю розкрити сутність права, правова наука повинна бути не лише історичною, а й соціологічною.

Під правом Є. Ерліх розумів внутрішній порядок людських союзів, але він не вважав його єдиною організаційною формою суспільства. Оскільки, на думку вченого, суспільний союз складався із певного числа людей, для яких в їхній повсякденній діяльності стають загальноновизнаними різні правила поведінки, то, очевидно, що право виступає лише як один із об'єднуючих порядків. Не менш важливими у діяльності людей, відзначав Є. Ерліх, є й інші правила, які діють, але не наділені нормативною силою закону.

Всі ці правила за своїм змістом і формою – є ніщо інше, як абстрактні накази або заборони, які є формами регулювання спільного життя у союзі. Науковець доводив, що правові та позаправові норми за своїм характером є однорідними, тому що вони є правилами людських дій (вчинків) і тому мають організаційні функції. Норми права дійсно не є єдиними правилами поведінки у будь-якому суспільстві і перебувають у тісному зв'язку із нормами моралі, звичаями, з елементарними правилами людського співіснування та іншими соціальними нормами неправового характеру.

Так, зокрема, суспільна мораль є таким феноменом вищого порядку, якому притаманне визнання усім суспільством або його переважною більшістю відповідної системи цінностей та правил поведінки, які склалися внаслідок загальносуспільного мовчазного консенсусу [39, с. 8; 40, с. 16]. Усі соціальні норми – це правила людської поведінки. Однак право серед них відіграє особливу роль.

Щоб виявити витоки, розвиток і сутність права, слід, насамперед, виявити вади, існуючі у суспільних союзах: у сім'ї, громадах та державі. Як і у далекому минулому, так і у сучасному суспільстві, право являє собою порядок, існуючий у родах, сім'ях, а також у нормах та приписах різних асоціацій. Ці норми й факти і є «живим правом». На

переконав Є. Ерліха, кожне право є правом соціальним. Окрема людина є ланкою багатьох союзів і її місце та роль всередині такого союзу визначається правом. Як наголошував дослідник, правом є норми, які самі по собі утворюються у суспільстві і впливають із безпосереднього спостереження життя, торгівлі, звичаїв, статутних положень різних союзів. Такому соціологічному розумінню права вчений відводить головну роль. Право створюється не лише законом, а й суспільною самодіяльністю.

Визначивши сутність права, як порядок союзу, джерелом права, Є. Ерліх вважав, правові факти. Вирішення цієї проблеми він бачив у правильному розумінні подвійної природи права. На думку науковця, суспільне право виникає, перш за все, не з правових положень, а із фактів права. «Право і правові відносини – це абстрактна річ, яка живе у головах людей, а не в реальності, що свідомо сприймається. Не було б ніякого права, якби не було людей. Але як прийнято скрізь, наше уявлення формується з матеріалу, який ми відчуваємо, свідомо запозичуємо із відчутної реальності. В основі її завжди лежать факти, які ми спостерігаємо. Вони завжди повинні бути наявними, перш ніж людський розум взагалі почне розуміти думки про право і правовідносини. Отже, тут знаходиться майстерня права». Як підкреслював Є. Ерліх, правом є норми, які самі по собі утворюються у суспільстві і факти, з якими людський розум пов'язує право. Саме право поділяється для дослідника на декілька різних комплексів норм. По-перше, це «живе право» («lebendes Recht»), яке складається із «самостійно виниклих у суспільстві правових норм, що регулюють діяльність людських союзів» [24, с. 47, 68]. На думку Є. Ерліха, саме суспільство – це множинність людей, які у стосунках між собою визнають певні правила поведінки як обов'язкові, і, принаймні, загалом, регулюють свою поведінку відповідно до них. Ці правила походять із вищезгаданих фактів права. Люди будують свою поведінку відповідно до цих правил, маючи відповідне внутрішнє переконання, виходячи з почуття *opinion ecessitatis*. У цьому почутті, яке пробуджується завдяки правопорушенню, полягає критерій, за яким норми «живого права» відрізняються від інших суспільних норм.

«Живе право» має свого антипода – державні «норми-рішення», або «норми для прийняття рішень» (*Entscheidungs normen*). Так Є. Ерліх називав рішення судів та законодавство, які вказують суддям та державним посадовцям, як слід виконувати свої завдання. Потреба у «нормах-рішеннях», вважав дослідник, виникає лише у конфліктних ситуаціях, тоді як за звичайних обставин превалює «живе право». Інші, визначені Є. Ерліхом, комплекси норм – це так зване «право юристів» (*Juristen recht*), куди входять переважно «норми-рішення» судів, які можна узагальнити до рівня правових положень, та «державне право» (*staatliches Recht*), норми якого призначені для організації діяльності держави [9, с. 158].

Розуміючи право як соціокультурне, духовне за суттю явище, створене спільними зусиллями соціуму, Є. Ерліх доводив, і в цьому головна заслуга його теорії, що ми нічого не дізнаємося про право, вивчаючи тільки законодавство. Насправді, з формулювань «Основ соціології права» можна зрозуміти, що науковець віддавав безумовну перевагу соціальному праву перед правом офіційним, заперечуючи дійсність останнього у випадках колізії з живим правом, а стосовно правознавства, – ставлячи під сумнів необхідність догматичних досліджень, правових концепцій та схем. Заявити про це означало посягнути на стовпи європейської юридичної науки, яка саме і виросла на культивуванні офіційного права для подолання «варварського», звичаєвого права. Цього сучасна європейська теорія права Є. Ерліху пробачити не могла – його ідеї, після нетривалого жвавого обговорення, на багато десятиліть канули у забуття.

Сьогодні ми можемо констатувати, що Є. Ерліх мислив про право, як соціокультурне, духовне за суттю явище, створене спільними зусиллями соціуму, на протизагальну нормативістсько-позитивістському підходу, який зумовлює ототожнення права та закону. Це стосується його ідей про природу права, його витоки, сутність, взаємозв'язку права і культури, зокрема права і моралі, унікальності форм права у різних народів тощо.

Таке складне явище, як право, неможливо об'єктивно проаналізувати з позиції одного лише формального, догматичного підходу. Тому, науковець закликав юристів відтворювати повну картину правового життя, обов'язково досліджувати духовні процеси, які зумовлюють творення і динаміку права. Є. Ерліх був одним із тих мислителів, які в епоху засилля юридично-позитивістської методології відстоювали принцип плюралізму в поглядах на витоки права, істину у праві, методологію його дослідження тощо.

Неможливо переоцінити вклад Є. Ерліха у розвиток суспільства та взагалі правової думки. Ця людина мала нове, сучасне для того часу мислення, погляди на саме юридичне мислення. Вчений відстоював ідею органічного правового мислення. Щоб запобігти частковому, однобокому, поверхневому трактуванню права, мислитель пропонував шлях пізнання права від індукції до дедукції, від одиничного до загального, а не навпаки. На сучасному етапі цінність ідей, спостережень, міркувань та думок Є. Ерліха для українського правознавства полягає у їхній здатності сприяти плюралізації праворозуміння, критично-конструктивному підходу до вирішення актуальних проблем державотворення та правотворення в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонов М. В. Интеграция знания о праве и обществе в творчестве Ойгена Эрлиха / М. В. Антонов // Государство и право. — 2011. — № 1. — С. 79-87.
2. Антонов М. В. Ойген Эрлих: живое право против правового плюрализма? / М. В. Антонов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. — 2013. — № 1 (306). — С. 157-181.
3. Antonov M. History of Schism: the Debates between Hans Kelsen and Eugen Ehrlich / M. Antonov // International Constitutional Law. — 2011. — № 5. — P. 5-21.
4. Бігун В. С. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис) / В. С. Бігун // Проблеми філософії права. — 2005. — Т. III. — № 1-2. — С. 105-126.
5. Бігун В. С. Соціологія права / В. С. Бігун // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. — К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2003. — Т. 5 : П-С. — С. 561-563.
6. Бурдяк В. І. Становлення і розвиток соціологічних концепцій права : навчальний посібник / В. І. Бурдяк. — Чернівці : Рута, 2001. — 84 с.
7. Георгіца А. З. Соціологія права Євгена Ерліха: на шляху до інтеграційного праворозуміння / А. З. Георгіца // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. — 2012. — Вип. 618. — С. 7-12.
8. Hertogh M. Rescuing Living Law From Jurisprudence / M. Hertogh // Jurisprudence. An International Journal of Legal and Political Thought. — 2012. — № 1. — P. 135-152.
9. Дорош Д. С. Розуміючи Ерліха сьогодні / Д. С. Дорош // Проблеми філософії права. — 2005. — Т. III. — С. 157-159.
10. Копейчиков В. В. Живе право / В. В. Копейчиков // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. — К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. — Т. 2 : Д-Й. — С. 429-430.
11. Кудрявцев В. Н. Современная социология права : учебник / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. — М. : Юристь, 1995. — 297 с.
12. Марчук В. П. Євген Ерліх / В. П. Марчук, В. П. Скоткіна // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. — К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. — Т. 2 : Д-Й. — С. 364-365.
13. Румянцева В. Г. Социологическая интерпретация права в учение Е. Эрлиха / В. Г. Румянцева // История государства и права. — 2005. — № 1. — С. 12-14.
14. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет і місце в системі юридичних наук / С. В. Савчук. — Чернівці : Рута, 2003. — 240 с.
15. Teubner G. Global Bukowina: Legal Pluralism in the World Society / G. Teubner // Global Law Without a State. — Dartmouth : Aldershot, 1997. — P. 3-28.
16. Ehrlich E. Über Lücken im Rechte / E. Ehrlich // Juristische Blätter. — 1888. — S. 447-630.
17. Ehrlich E. Die stillschweigende Willenserklärung / E. Ehrlich. — Berlin, 1893. — 296 s.
18. Ehrlich E. Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft / E. Ehrlich. — Leipzig, 1903.
19. Ehrlich E. Soziologie und Jurisprudenz / E. Ehrlich // Österreichische Richter-Zeitung. — 1906. — III. — S. 57-72.
20. Ehrlich E. Ein Institut für lebendes Recht / E. Ehrlich // Juristische Blätter. — 1911. — S. 229-231, 241-244.
21. Ehrlich E. Die juristische Logik / E. Ehrlich. — Tübingen, 1918. — 40 s.
22. Ehrlich E. Die richterliche Rechtsfindung auf Grund des Rechtssatzes. Vier Stücke aus dem in Vorbereitung begriffenen Werke: Theorie der richterlichen Rechtsfindung / E. Ehrlich // Jherings Jahrbücher für die Dogmatik des bürgerlichen Rechts. — 1917. — 67. — S. 1-80.
23. Ehrlich E. Die Soziologie des Rechts / E. Ehrlich // Hogaku Kyokai Zasshi. — 1922. — 40 s.
24. Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts / E. Ehrlich. — München/Leipzig, 1913. — 409 s.
25. Ehrlich E. Zur Frage des Frauenstudiums / E. Ehrlich // Deutsche Worte. — 1895. — XV. — S. 703-712.
26. Ehrlich E. Internationales Privatrecht / E. Ehrlich // Deutsche Rundschau. — 1906. — № 126. — S. 419-433.
27. Ehrlich E. The National Problems in Austria / E. Ehrlich. — The Hague, 1917.
28. Ehrlich E. Bismarck und der Weltkrieg / E. Ehrlich. — Zürich, 1920.
29. Recht und Leben Gesammelte Schriften zur Rechtstatsachenforschung und zur Freirechtslehre, ausgewählt und eingeleitet von Manfred Rehbinder / Recht und Leben. — Berlin, 1967. — 252 s.
30. Gesetz und lebendes Recht: vermischte kleinere Schriften, hrsg. von Manfred Rehbinder / Gesetz und lebendes. — Berlin : Duncker und Humblot, 1986. — 259 s.
31. Соціологія права [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціологія_права.
32. Социология права [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://mirslivarej.com/content_soc/sociologija-prava-2704.html.

33. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби ; пер. с англ. под ред. С. А. Ерофеева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Экономика, 2004. — 620 с.
34. Большой толковый социологический словарь [Электронный ресурс] / Д. Джери, Д. Джери. — Режим доступа : http://explanatory_sociological.academic.ru/1930/СОЦИОЛОГИЯ_ПРАВА.
35. Эрлих О. Основоположение социологии права / О. Эрлих ; пер. с нем. М. В. Антонова ; под ред. В. Г. Графского, Ю. И. Гревцова. — СПб. : Университетский издательский консорциум, 2011. — 704 с.
36. Мейхью Л. Социология права / Л. Мейхью // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. — М. : Прогресс, 1972. — 392 с.
37. Марчук В. П. «Свободное право» в буржуазной юриспруденции. Критика концепции Е. Эрлиха / В. П. Марчук. — К. : Изд-во Киевского ун-та, 1977. — 167 с.
38. Антонов М. В. Правовая коммуникация и современное государство / М. В. Антонов, А. В. Поляков // Известия высших учебных заведений. Правоведение. — 2011. — № 6. — С. 214-220.
39. Костицкий В. В. Захист суспільної моралі як нова функція демократичної держави / В. В. Костицкий // Малий і середній бізнес (право, держава, економіка). — 2010. — № 3-4. — С. 3-12.
40. Костицкий В. В. Захист суспільної моралі як функція сучасної держави. / В. В. Костицкий // Монографія. — Дрогобич: Коло, 2013. — 172 с.

УДК 340.13:342.4

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ

Недюха М.П.

(доктор філософських наук, професор, завідувач сектору методології Інституту законодавства Верховної Ради України, заслужений діяч науки і техніки України)

Анотація. У статті досліджується зарубіжний досвід нормативно-правового регулювання інформаційного простору в частині реалізації державної політики захисту прав дітей.

Ключові слова: інформація, захист прав дітей, державна політика.

Аннотация. В статье исследуется зарубежный опыт нормативно-правового регулирования информационного пространства в сфере реализации государственной политики защиты прав детей.

Ключевые слова: информация, защита прав детей, государственная политика.

Annotation. The article examines international experience of the information space normative and legal regulation in the sphere of implementation of the state policy on the children's rights protection.

Keywords: information, protection of children's rights, public policy.

Зарубіжний досвід у частині реалізації державної політики щодо захисту прав дітей в інформаційному просторі ґрунтується, як відомо, на основоположних канонах життєдіяльності сучасного інформаційного суспільства, згідно з якими продукування інформації, її зберігання, поширення, обробка та накопичення є визначальною сферою і, водночас, ознакою рівня розвитку суспільства, якості життя громадян країни. Тому завдання держави полягає в забезпеченні нормативно-правового регулювання вільного функціонування інформації як засобу і ресурсу соціального розвитку при одночасній протидії як внутрішнім, так і зовнішнім негативним інформаційним впливам на свідомість людини, насамперед, дітей, підростаючого покоління.

Критеріальною ознакою правового унормування інформаційного простору як ЄС, так і національних держав, є захист прав і свобод людини, забезпечення її розвитку, охорони фізичного, розумового та психічного здоров'я. При цьому виклики, ризики та небезпеки глобального інформаційного простору, окремих держав не можуть сприйматися як перешкода об'єктивному інформуванню, вільному обміну інформацією, її продукуванню та поширенню. Як відомо, саме такі принципи міжнародного співробітництва в інформаційній сфері були закріплені у 2000 році Окінавською хартією глобального інформаційного суспільства.

Дбати про інформаційну безпеку дітей зобов'язує і ст. 22 Директиви Європейського Союзу «Телебачення без кордонів», нормами якої передбачено створення національного органу, покликаного гарантувати захист дітей від зловживання свободою ЗМІ, електронними та паперовими носіями інформації.

Міжнародно-правові норми допускають обмеження прав друкованих чи електронних ЗМІ щодо захисту дітей і підлітків від негативного впливу. Так, зокрема, ухваленою Європейським Співтовариством директивою (1988) дозволяється припинити

трансляції програм іншої держави у разі, якщо вони можуть завдати шкоди розвитку дитини [1; 2, с.428-429].

Негативний вплив екранного насильства на дітей неодноразово поставав предметом розгляду ООН, ЮНЕСКО, Інформаційного центру країн північної Європи з питань ЗМІ, де створена Міжнародна рада (1997), яка обіймається питаннями громадського та правового забезпечення інформаційної безпеки.

Показовим є відношення Європейського Суду з прав людини до моральних засад функціонування суспільства, визнання важливості захисту моралі як легітимної соціальної справи. Наголошується, зокрема, на важливості захисту моральних інтересів, благополуччя окремих осіб чи категорій осіб з таких причин, як недостатня зрілість, психічна нездатність, стан залежності, які віднесені до захисту моральності [3, с.149].

Відповідно, прийнято вважати негативними щодо впливу на дитину, її фізичний, розумовий чи морально-психологічний розвиток, друковані та електронні ЗМІ, які пропагують ціннісні установки, світоглядні стереотипи та моделі поведінки, що спроможні: а) формувати почуття допустимості протиправної поведінки чи безкарності за скоєння правопорушення або злочину; б) конфліктності, агресивної поведінки як допустимості заподіяння шкоди іншим людям, їхній власності; в) негативного ставлення до органів охорони правопорядку та їх діяльності.

Аналізуючи під вищезазначеним кутом зору національний правовий простір різних країн світу, необхідно зазначити, що найліберальнішим можна вважати законодавство США, де засоби протидії негативному впливу на дитину істотно не обмежують діяльність інформаційних джерел, в основному є профілактичним. То ж не дивно, що США є країною з дуже високим рівнем правопорушень, вчинених дітьми.

Федеральна програма оздоровлення американського суспільства, яка була ухвалена ще за Адміністрації президента Б. Клінтона, передбачає:

1) розробку та надання рекомендацій засобам масової інформації про обов'язковий перегляд програм передач телебачення, електронних джерел, змісту друкованих видань щодо недопущення пропаганди насильства;

2) залучення ЗМІ до проведення кампаній зі сприяння скороченню пропаганди насильства [4, с.5].

Телебачення США, відповідно до федеральної програми, має велику кількість програм і серіалів для дітей, що містять соціально значимі заклики, сутність яких зводиться до необхідності законслухняної поведінки [5, с.240].

Єдина норма, яка згідно з федеральним законом «Про засоби зв'язку» пов'язується із заборонаю, хоча за характером своєї дії має переважно профілактичний характер, забороняє продавати телевізори без спеціального кодуючого засобу, що дозволяє батькам програмувати телевізор на перегляд дітьми програм відповідно до їхнього віку [6, с.106].

У цілому законодавство США, як уже наголошувалося, істотно не обмежує діяльність інформаційних джерел, спрямовуючи свої основні зусилля на захист дітей від демонстрації сцен протиправної поведінки, передусім, порнографії, чим сприяє зміцненню морального здоров'я підростаючого покоління.

Натомість у Великобританії інформаційний простір є достатньо контрольованим як з точки зору його перебігу, так і застосування санкцій: в частині правового захисту дітей від шкідливого впливу ЗМІ реалізується система заходів відповідно до національних законів «Про непристойні публікації» (1959) та «Про віщання» (1990). Система норм має як профілактичний, так і санкціонований характер, передбачає заходи громадської, адміністративної та кримінальної протидії, реалізується на декількома напрямками водночас.

Так, згідно із Законом «Про непристойні публікації» злочином вважається обнародування інформаційного матеріалу з метою отримання вигоди.

Електронна продукція, кіно- та відеофільми класифікуються відповідно до віку аудиторії.

Ознакою непристойності є кваліфікація змісту матеріалу як такого, що сприяє розпусті і розбещенню громадян, котрі ймовірно читали, бачили чи чули твердження, що містяться в інформаційному контенті [7, с.44]. Зазначена робота покладається відповідно до закону «Про відеозаписи» (1984) на спеціальний орган - Британський комітет класифікації фільмів.

Особлива увага в частині ідентифікації інформаційних джерел, продуктів їхньої діяльності звертається на можливість перегляду продукції в домашніх умовах. Враховується також можлива шкода, яка може бути заподіяна суспільству поведінкою глядачів після такого перегляду. При цьому законодавство розрізняє зміст інформаційного продукту (контент), час його показу чи користування, а також наслідки можливого негативного інформаційного впливу на дітей.

Законодавство Великобританії про телерадіомовлення встановлює «водорозділ» між денним і вечірнім мовленням. Передбачено, що до 21 години програми мають відповідати вимогам загальної аудиторії, що включає дітей, тоді як після 9 години вечора контроль за перегляд телепередач дітьми покладається винятково на батьків.

Порушення встановлених правил трансляції може призвести до серйозних санкцій щодо порушників, до яких віднесено: офіційне попередження, вимога публічного вибачення, штраф, скорочення строку віщання, позбавлення ліцензії [8, с.15].

Засобами ідентифікації можливої шкоди після перегляду продукції маленькими дітьми чи підлітками вищезазначеним законом розглядаються: злочинна (кримінальна поведінка); жорстока поведінка чи випадок; небезпечна поведінка чи випадок; сексуальні дії.

Термін «розбещення» має визначений зміст, що дозволяє його відрізнити від матеріалу, який є, скажімо, „шокуючим” або “таким, що викликає образу”.

Цікавим досвідом є та обставина, що відмова Комісії від проведення класифікації відеопродукту розглядається як заборона до його опублічнення.

Достатньо впливовою є роль громадськості, дії якої, так само як і вимоги спеціального органу - Британського комітету класифікації фільмів суттєво обмежують демонстрацію сцен протиправної поведінки, користування електронним контентом. У випадку, коли негативних сцен не уявляється можливим уникнути, спрацьовує сценарій т. зв. «прийняттого насильства» - негативний герой гине не від куль позитивного героя, а стає „жертвою” власних дій, скажімо, зриваючись у провалля.

Етичні і правові стандарти Австралії вважаються зразковими, насамперед, за ознаками протидії негативному інформаційному впливу, де «непристойність» як дія вважається правопорушенням. Критерієм, що визначає непристойність, є «можливість матеріалу, якому інкримінується непристойний зміст, розбестити тих, чия свідомість відкрита аморальному впливу й у чії руки може потрапити публікація подібного роду» (закони «Про віщальні служби» (1992), «Про свободу інформації» (1982); «Про злочини » (1914), Кримінальний Кодекс (1899) та ін.

Судова практика виходить з правової ідентифікації інформаційного продукту як „образливого” чи „непристойного”, наявності в його змісті виклику суспільній моралі, можливості нанесення можливої образи соціальним стандартам. Важливим є і соціальне середовище та масштаби поширення матеріалу.

Австралійським законодавством передбачено притягнення до відповідальності за образу громадської моралі: правові норми містять класифікаційні схеми в частині їх застосування як засобів заборони, обмеження доступу, поширення чи реклами: вся потенційно непристойна продукція має класифікуватися, відповідно до якої накладаються певні обмеження (санкції) аж до кримінальної відповідальності [9, с.78].

У Франції передбачена кримінальна відповідальність за дії, пов'язані з демонстрацією сцен насильства. Згідно з Кримінальним кодексом Франції виготовлення, перевезення, поширення у будь-який спосіб повідомлення, що має насильницький або порнографічний характер, або здатного привести до серйозних зазіхань на людську

гідність у тих випадках, коли це може побачити дитина, карається трьома роками в'язниці або значним штрафом. Відповідальність настає й у випадку здійснення такого діяння ЗМІ чи аудіовізуальними засобами поширення інформації [10, с. 203; 11].

Заходи протидії негативному впливу електронного контенту, так само як і ЗМІ, мають громадський, адміністративний і кримінально-правовий характер. Хоча останні практично не застосовуються.

Конституція Федеративної Республіки Німеччини (1949) стверджує, що свобода думки, інформації та друку «може бути обмежена... законодавчими актами про захист молоді». Відповідно, будь-які інформаційні джерела, які порушують «благополуччя» дітей і підлітків, не можуть бути суспільним надбанням доти, поки не буде забезпечена безпека їх перегляду відповідно до потреб дитячої аудиторії [12, с.580-587].

Законодавство Італії (закон «Про інформацію») не дозволяє використовувати будь-який інформаційний контент, який завдає шкоди психічному або моральному розвитку дітей [13, с.104-107]. .

Вищезазначеним законом передбачено спеціальні ліцензійні органи, які контролюють перебіг інформації [14], санкціонують порушників аж до їхнього закриття [15, с. 34], що здійснюється в основному адміністративно-правовими засобами.

Значущим є внесок російських учених щодо розробки вихідного понятійно-категоріального апарату інформаційного права як порівняно нової галузі права, визначенні, зокрема, інформаційної безпеки суспільства як неможливості нанесення шкоди його духовній сфері, культурним цінностям, соціальним регуляторам поведінки людей, інформаційній інфраструктурі та повідомленням, які здійснюються за її допомогою.

Вартою уваги є дефініція „національні інтереси в інформаційній сфері”, яка інтерпретується як визнана державою збалансована сукупність соціальних інтересів особистості, суспільства і держави, що реалізуються в інформаційній сфері, включно з їхніми інтересами щодо збереження національної ідентичності.

При цьому захист законних інтересів особистості вбачається у підтримці певного правового статусу людини і громадянина в інформаційній сфері.

Інтереси суспільства полягають у використанні інформації та інформаційної інфраструктури для розвитку всіх сфер суспільного життя.

Інтереси держави зводяться до використання інформації й інформаційної інфраструктури шляхом реалізації відповідної державної політики, управління суспільством, захисту його моралі та цінностей, а також забезпечення сталого функціонування інформаційної інфраструктури.

Зазначене дозволило не лише визначити змістовне наповнення поняття „національні інтереси в інформаційній сфері”, його структуру [16], а й започаткувати перехід від класичного в марксистській традиції розуміння суспільства як єдності продуктивних сил і виробничих відносин до суспільства, де предметом праці є інформація, а знаряддям праці – інформаційні технології.

Україні варто враховувати досвід Республіки Молдова, яка відмовилася транслювати програми деяких російських телеканалів, посилаючись на порушення ними ст. 7 Європейської Конвенції про транскордонне телебачення, Рекомендації і Резолюції Ради Європи «Про культурні і освітні засоби щодо обмеження показу насильства», «Про принципи, що стосуються розповсюдження відеозображень, що містять насильство, жорстокість чи порнографію» в частині уникнення негативного впливу на дітей.

Таким чином, аналіз зарубіжного досвіду реалізації державної політики щодо захисту прав дітей в інформаційному просторі дозволяє констатувати:

а) в цілому у більшості країн світу є належне розуміння викликів, ризиків і небезпеки, страхів і жахів, які пов'язуються з продукуванням та поширенням інформації в глобалізованому світі, а також правових наслідків зазначеної соціальної дії.

Таке розуміння ґрунтується, передусім, на тому, що інформація є добром і злом

водночас, до того ж освяченим національними Конституціями, адже, з одного боку, інформація цілком справедливо розглядається як засіб і ресурс соціального розвитку, „локомотив” становлення нової фази постіндустріального суспільства – інформаційного, а з іншого боку, інформація сприяє можливій протиправній поведінці.

Ця обставина, згідно з якою одна і та ж інформація може сприйматися по-різному, законодавцем враховується в частині розуміння того факту, що навіть негативні інформаційні продукти не породжують ефекту однозначної чи „лінійної” протиправної залежності, адже можуть формуватися різні поведінкові стани – девіантні, критичного ставлення до інформаційних повідомлень, а також стани т.зв. „імунітету”.

Водночас європейська практика нормативно-правового врегулювання становлення інформаційного суспільства виходить з того, що міру морально-етичного наповнення інформації в її підпорядкуванні завданням соціального розвитку та відповідальності за можливі деформації цього процесу має визначати, насамперед, громадськість, а також законодавець.

б) значна увага приділяється формуванню інформаційної культури;

в) нормативне врегулювання спрямовано на врахування, передусім, ризикогенних, соціально загрозливих складових інформаційного простору, до яких, як правило, відносяться реклама, художні фільми, електронні ігри, телевізійні програми та публікації на кримінальну тематику.

г) нормативно-правові засоби реагування передбачають як постійний контроль інформаційного простору, так і протидію, нейтралізацію негативних інформаційних впливів.

При цьому засоби протидії зводяться до трьох основних груп: громадські (суспільні), адміністративно-правові та кримінально-правові. Хоча на практиці кримінально-правові засоби є найменш уживаними: законодавець віддає перевагу заходам суспільної протидії та адміністративно-правовому регулюванню.

Зазначене пояснюється тією обставиною, що за умов відсутності цензури, громадський контроль та адміністративно-правове регулювання за інформаційними потоками дозволяють налагодити сталість функціонування та оперативність контролю, а також достатньо швидко притягнути винних до відповідальності.

Вітчизняному законодавцю загрози можливого впливу електронних носіїв інформації, ЗМІ на свідомість дитини уявляється доцільним унормувати шляхом внесення змін до чинного законодавства, зокрема, Закону України «Про охорону дитинства», де, скажімо, окремою статтею викласти «Повноваження органів виконавчої влади щодо захисту дітей від інформаційних впливів, які завдають шкоди їх здоров'ю, процесу соціалізації».

Уявляється також доцільним визначитися з інформаційними потоками, поширення яких забороняється або обмежується відповідно до усталених критеріїв як своєрідних морально-етичних і правових норм.

Очевидною є необхідність застосування нового понятійного апарату, який відповідає інформаційній добі: державна інформаційна політика, інформаційна безпека суспільства, національні інтереси в інформаційній сфері тощо.

Закон України «Про інформацію» також може бути доповнений низкою статей в частині нормативно-правового врегулювання особливостей поширення інформаційної продукції для дітей, вимог до неї, державного та громадського контролю за дотриманням прав дітей у інформаційній сфері та можливих санкцій у разі їх порушення - громадських, адміністративно-правових і кримінально-правових.

Для забезпечення системності та цілеспрямованості, координації дій громадськості та законодавця уявляється доцільним розробити Концепцію державної політики щодо захисту прав дітей в інформаційному просторі, скажімо, на найближчі 10 – 15 років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 40. – Ст. 263.
2. Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 3 / Под общ. ред. и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А. Окунькова. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 792 с.
3. Европейский Суд по правам человека и защита свободы слова в России / [Под ред. Г. В. Винокурова и др.] – М. : Институт проблем информационного права, 2002. – Т. 1 – 324 с.
4. Крылов А. В. Проблемы использования возможностей средств массовой информации при расследовании преступлений / А. В. Крылов // Российский следователь. – 2003. – № 3. – С. 3–6.
5. Галушко Р. И. Телевидение в капиталистических странах / Р. И. Галушко. – М., 1980. – 286 с.
6. Махов Ф. С. США: Молодежь и преступность / Ф. С. Махов. – М., 1972. – 152с.
7. Прокофьев В. Ф. Тайное оружие информационной войны: атака на подсознание / В. Ф. Прокофьев. – М. : Синтег, 2003. – 408 с.
8. Конфліктологія : підруч. для студ. вузів / Л. М. Герасіна та ін. – Харків : Право, 2002. – 256 с.
9. Кузнцова О. Д. Правовий захист малолітніх і дітей від шкідливого впливу ЗМІ в Україні та за кордоном / О. Д. Кузнцова. – Київ : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005. – 136 с.
10. Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 1 / Под общ. ред. и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А. Окунькова. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 824 с.
11. Зарубежный опыт защиты детей и подростков в сфере телевидения и радиовещания. Материалы парламентских слушаний на тему «Защита прав детей и молодежи и средства массовой информации» / [Подг. Ефимовой Л.]. – М., 1999. – 235 с.
12. Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 2 / Под общ. ред. и со вступительной статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А. Окунькова. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 840 с.
13. Зарубежный опыт защиты детей и подростков в сфере телевидения и радиовещания. Материалы парламентских слушаний на тему «Защита прав детей и молодежи и средства массовой информации» / [Подг. Ефимовой Л.]. – М., 1999. – 235 с.
14. Законы и практика средств массовой информации в одиннадцати демократиях мира (сравнительный анализ). – М. : Права человека, 1998. – 230 с.
15. Леоненко В. В. Преступность среди несовершеннолетних и молодежи в капиталистических странах / В. В. Леоненко. – Киев : Наук. думка, 1976. – 115 с.
16. Бачило И.Л. Информационное право. Основы практической информатики. – М.: Юринформцентр, 2001. – 325 с.; Садовничий В. А. Информационная безопасность: новые угрозы мировому сообществу // Глобальная информатизация и безопасность России. Материалы круглого стола «Глобальная информатизация и социально-гуманитарные проблемы человека, культуры, общества». Москва, МГУ, октябрь 2000. – М.: Изд-во Московского университета, 2001. – 386 с.; Стрельцов А.А. Обеспечение информационной безопасности России. Теоретические и методологические основы. – М.: МЦНМО, 2002. – 239 с.

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС І ФУНКЦІЇ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК СУБ'ЄКТІВ ЗАХИСТУ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ

Новицька Н.Б.

(кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, член Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі)

Анотація. Досліджується сучасний стан та перспективи розвитку діяльності громадських організацій у сфері захисту суспільної моралі в Україні та фактори, що впливають на їх діяльність. Здійснено спробу оптимізації правового механізму взаємовідносин держави й громадських організацій як одного з найважливіших суб'єктів захисту суспільної моралі.

Ключові слова: громадські організації, суспільна мораль, інформаційна політика, засоби масової інформації, соціальна реклама, українське суспільство.

Аннотация. Исследуется современное состояние и перспективы развития деятельности общественных организаций в сфере защиты общественной морали в Украине и факторы влияющие на их деятельность. Осуществляется попытка оптимизации правового механизма взаимодействия государства и общественных организаций как одного из самых важных субъектов защиты общественной морали.

Ключевые слова: общественные организации, общественная мораль, информационная политика, средства массовой информации, социальная реклама, украинское общество.

Annotation. It is researched the current situation and perspectives of development of public organization activities in sphere of public moral protection in Ukraine and factors that are influencing their activities. It is made the legal mechanism optimization of interrelation between state and public organizations as one of most important subjects of public moral protection.

Key words: public organizations, public moral, information policy, media, social advertisement, Ukrainian society.

Постановка проблеми. Сьогодні не потребує доведення та обґрунтування твердження що в українському суспільстві наявна криза, насамперед, у суспільно-політичній та духовній сферах. Інформація, що не контролюється, може перетворюватися на надзвичайно ефективну зброю, яка знищує не людину, а механізми взаємодії людини й суспільства, перш за все соціокультурні й моральні[1]. Отже виникає потреба розгляду впливу інформаційних потоків на суспільну мораль та визначення кола суб'єктів, які

можуть протистояти такому негативному впливу. Держава сьогодні повинна чітко усвідомити, що формування духовних основ інформаційного суспільства, захист суспільної моралі неможливо реалізувати повною мірою без активної участі суспільства. Погоджуємося з Сірик Д., що участь громадських об'єднань в управлінні державними справами дає змогу забезпечити такі істотні характеристики органів влади, як публічність, відкритість, взаємодія з громадянським суспільством, орієнтація на суспільну підтримку, запобігання конфліктам тощо. Тому залучення громадськості до процесу державного управління юридична наука завжди розглядала як найважливішу складову правового статусу громадянина, що дає можливість діяти заради суспільного блага [2, с. 48].

Саме громадські організації повинні запобігати моральній деградації українського суспільства. Їх діяльність має бути спрямована на формування національних моральних цінностей. Тому особливої актуальності набуває питання щодо ролі та місця громадських організацій у системі захисту суспільної моралі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядувана проблематика є предметом дослідження вітчизняних і зарубіжних учених. З філософської точки зору мораль в інформаційному суспільстві розглянув Семиколенов В. Н. [3], управлінський вимір генези духовної культури став предметом дослідження Чукут С.А. [4], розвитку державної політики у сфері суспільної моралі присвячено працю Т. Безверхої[1], вивченню ролі громадських організацій в становленні громадянського суспільства приділяв увагу Теслицький А.М. [5], найбільш комплексно досліджував правове забезпечення захисту суспільної моралі В.В. Костицький[6]. Разом з тим дослідженню ролі громадських організацій в захисті суспільної моралі необхідної уваги приділено не було.

Мета статті. Дослідити сучасний стан та перспективи розвитку діяльності громадських організацій у сфері захисту суспільної моралі в Україні та фактори, що впливають на неї.

Виклад основного матеріалу. Базовим принципом демократичного суспільства є принцип свободи слова. І дотримання цього принципу вимагає демократичне суспільство. У статті 34 Конституції України кожному громадянину гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір.

Як член соціуму особа реалізовуючи своє конституційне право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань повинна діяти з урахуванням інтересів інших учасників, які також для задоволення власних інтересів реалізують надані їм права, та не порушувати їх. Тому стаття 34 Конституції України містить обмеження даного права в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Тенденція до зниження загального морального рівня вітчизняного інформаційного продукту очевидна. Безперервний потік насильства, жорстокості, культ сексу та криміналітету, представники злочинного світу вже давно стали національними героями. На ці процеси слід звернути серйозну увагу. Одним з чинників негативного впливу на інформаційно-психологічну безпеку людини, зокрема, дитини також є неетична за змістом реклама. Не меншу загрозу для формування здорового світогляду та життєвих настанов становить Інтернет, з якого кожен громадянин може почерпнути потрібну інформацію, яка його цікавить. Однак, через Інтернет може також безперешкодно поширюватись різноманітні деструктивні ідеї – від неонацизму до сексуальних збочень. Заради справедливості потрібно визнати, що ми в цьому не самотні: те, що відбувається на вітчизняному телебаченні, - частина світового процесу. Однак, це не може

виправдовувати нас. Отже, проблема впливу інформаційного суспільства на мораль складна й неоднозначна.

Вагома роль у соціально-психологічному та громадсько-політичному розвитку суспільства належить громадським організаціям, що виникають на засадах вільного волевиявлення громадян та на підставі спільних інтересів. Вони є основою сучасної моделі громадянського суспільства. У сьогочасній термінології поняття “громадська організація” закріпилося перш за все за непрофесійними організаціями, які ставлять перед собою досить складні професійні завдання. За їх кількістю, структурованістю, змістом роботи, правами й повноваженнями ми можемо судити, головним чином, про наявність та рівень громадянського суспільства та ступінь розвитку його демократичних засад.

Сьогодні в Україні у відповідності з концептуальними положеннями базових міжнародних документів створюються та розвиваються громадські організації, які розглядаються своєрідний інститут громадянського суспільства який може формувати суспільну думку, підтримувати та пропагувати моральні цінності а також засуджувати антиморальні прояви.

Громадська думка – це сукупність поглядів індивідів стосовно проблеми, яка зачіпає інтереси певної групи людей. Вона практично завжди займає конкретну позицію щодо питань, які цікавлять спільноту, і тим самим акумулює в собі «неписані» закони цього суспільства [7, с. 28-29]. Громадська думка функціонує в суспільстві шляхом прищеплювання індивідам норм, цінностей і правил поведінки в суспільстві [7, с. 28-29]. Отже суспільна думка є надзвичайно важливою для кожної людини, можна навіть сказати, що на підсвідомому рівні. Вона постійно спостерігає за людиною, нагадуючи їй про ті санкції, які можуть бути застосовані у випадку порушення вимог суспільства тобто норм моралі. Доволі часто саме фактор суспільної думки зупиняє людину діяти так як вона того хоче, та водночас спонукає до загальноприйнятої діяльності.

Важливою складовою суспільного фактору, що впливає на громадянську позицію людини є громадські організації. У своїй діяльності вони орієнтуються на активних громадян, молодь і залучають їх до своїх проектів. Опосередковано громадські організації також охоплюють пасивну частину суспільства, пропонуючи долучитися до заходів у якості глядачів. Таким чином зіштовхуючи з мертвої точки активність тієї чи іншої особистості, вони здійснюють вагомий вклад у активізацію її громадянської свідомості. Як правильно зазначає А. Русаков, «громадські, некомерційні організації - це найбільш організована частина громадян, яка, використовуючи власні ресурси, зобов'язується розв'язувати найскладніші проблеми добровільно, відповідально та професійно. Явною перевагою виконання соціальних послуг є те, що громадські організації пропонують нові, раціональні і прийнятніші підходи у розв'язанні проблем» [8, с. 87].

Конституцією та Законами України громадянам надано право на громадську діяльність, яка передбачає принципово нові стосунки у суспільстві, відкриті, демократичні, в основі яких лежить реалізація та захист прав людини. У сьогочасній термінології поняття “громадська організація” закріпилося перш за все за непрофесійними організаціями, які ставлять перед собою досить складні професійні завдання. За їх кількістю, структурованістю, змістом роботи, правами й повноваженнями ми можемо судити, головним чином, про наявність та рівень громадянського суспільства та ступінь розвитку його демократичних засад.

Мета і конкретні завдання громадських організацій визначаються з урахуванням таких конституційних принципів: – носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ; – суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; – держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України; – кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; – кожен має право на свободу світогляду на віросповідання; – громадяни України мають право на

свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; – усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Кожна громадська організація виконуючи свої функції має соціальне призначення. Так соціальне призначення громадської організації як суб'єкта захисту суспільної моралі можна також розглядати як сукупність складових її діяльності, спрямованих на:

- самоорганізацію добровільної сумісної взаємодії з іншими;
- перетворення оточуючої дійсності, вирішення різних актуальних проблем;
- рефлексія та самовдосконалення в ситуації публічного представлення результатів;
- засвоєння у соціальній взаємодії суспільно важливих цінностей.

Оскільки кожна громадська організація має свої статутні документи, у яких задекларовані мета, напрями та зміст діяльності організації, застосувавши метод співставлення програмних документів всеукраїнських, регіональних та місцевих громадських організацій, ми провели контент-аналіз їх змісту виокремивши напрями діяльності громадських організацій, які вони реалізують в умовах місцевих громад:

- формування активної життєвої позиції особистості;
- виховання гуманної особистості, свідомого громадянина України;
- забезпечення гармонії фізичного, духовного та інтелектуального розвитку громадян;
- захист прав та свобод людини, створення умов для їх самореалізації;
- організація змістовного дозвілля, формування здорового способу життя;
- пропагування традиційних моральних цінностей;
- профілактика негативних явищ у суспільному житті;
- залучення дітей до суспільно корисних справ.

Отже, можемо зазначити, що громадські організації - один із важливих суб'єктів захисту суспільної моралі. Їхня участь у цьому процесі насамперед консультативна та представницька. Не маючи повноважень ухвалювати остаточні рішення щодо визначення державної політики у сфері захисту суспільної моралі, ці організації вступають у взаємодію з Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі. У процесі такої взаємодії вони впливають, здійснюють тиск, громадський контроль та оцінку.

У демократичному суспільстві має відбуватися повноцінне партнерство держави та недержавного сектора, створюючи сприятливі умови для розкриття громадського потенціалу й спрямування соціальної активності.

Реальні умови, які склались в Україні, доводять, що саме громадські організації сьогодні показують себе найбільш спроможними та дієвими суб'єктами представництва та захисту інтересів громадян. Громадські організації все більше усвідомлюють свою місію здійснення повновладдя українського народу та безумовного забезпечення дотримання та реалізації прав, свобод та інтересів громадян, що свідчить про поступове, але невпинне формування в Україні громадянського суспільства. Умови та ефективність діяльності громадських організацій завжди тісно поєднані з конкретними завданнями, які стоять перед суспільством на певному етапі його розвитку, та можуть виступати індикатором дотримання верховенства права та розбудови громадянського суспільства.

З метою реалізації та додержання вимог чинного законодавства у сфері захисту суспільної моралі, обігу продукції і видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру, продукції, що містить пропаганду культу насильства, жорстокості і порнографії, в Україні створено Національну експертну комісію України з питань захисту суспільної моралі. Вона є відповідальною за утвердження здорового способу життя, належного стану моральності суспільства, контролює обіг продукції і видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру. Діяльність Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі спрямована на піднесення культури та духовності українського народу, утвердження здорового способу життя та належного стану моральності в суспільстві, виховання майбутніх поколінь на основі традиційних

духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість, на засадах етичних норм і правил поведінки, що склалися у суспільстві. Як позитивний елемент необхідно відзначити що, Національна експертна комісія з питань захисту норм суспільної моралі має державно-громадський статус, адже до її складу входять чимало представників інтелігенції, діячів культури і мистецтва, громадські діячів і журналістів, які працюють на громадських засадах і за свою роботу не отримують зарплатні з держбюджету. Діяльність цієї громадської складової НЕК України з питань захисту норм суспільної моралі забезпечує нечисленний апарат державних службовців, які займаються здебільшого технічним забезпеченням функціонування Комісії. Така організація роботи комісії забезпечує демократичний спосіб прийняття нею рішень, дозволяючи збалансувати механізм державного нагляду за обігом інформаційної продукції з демократичними засадами громадянського суспільства.

Разом з тим досягнення поставлених перед НЕК завдань можливе лише за тісної співпраці громадськими організаціями. Саме тому з метою координації зусиль державних органів та громадськості у регіонах, залучення громадських організацій до здійснення заходів, спрямованих на розвиток духовності та утвердження моральних засад співжиття починаючи з 2008 року створені громадські колегії (регіональні комісії) з питань захисту суспільної моралі. Положення про які затверджено рішенням Національної комісії від 15 липня 2008 року № 2. У 2013 року продовжили свою роботу 24 громадські колегії (регіональні комісії) з питань захисту суспільної моралі. Наразі не створені громадські колегії лише у Донецькій, Луганській областях.

До складу Громадських колегій входять як представники місцевих державних органів так і відомі в регіоні діячі культури, мистецтва, науки і освіти, психіатри, сексопатологи, фахівці у галузі інформації та інші.

Основними завданнями Громадської колегії є:

підготовка та внесення до Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової бази у зазначених сферах;

проведення попередньої експертизи продукції, видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру та продукції, що містить елементи або пропаганду культу насильства, жорстокості, порнографії;

проведення аналізу процесів і тенденцій, що відбуваються у сфері захисту суспільної моралі,;

здійснення контролю за дотриманням законодавства у сфері захисту суспільної моралі.

проведення аналізу теле-, радіо- і відеопродукції, репертуару кінотеатрів, кіно- і відеоустановок, відеозалів, продукції друкованих засобів масової інформації, а також видовищних заходів на їх відповідність вимогам законодавства у сфері захисту суспільної моралі;

вжиття заходів до запобігання розповсюдженню та заборони демонстрації фільмів, програм, інформаційних матеріалів, видовищних заходів, які можуть завдати шкоди суспільній моралі;

надання консультаційної допомоги фізичним і юридичним особам з питань державного регулювання і контролю за обігом продукції і видовищними заходами сексуального чи еротичного характеру;

здійснення забезпечення роботи з питань розвитку духовності та зміцнення моральних засад громадян;

проведення роботи із залучення дитячих і молодіжних громадських організацій до здійснення заходів, спрямованих на розвиток духовності та зміцнення моральних засад громадян;

проведення разом з правоохоронними органами перевірок діяльності засобів масової інформації, юридичних осіб усіх форм власності, що займаються організацією

видовищних заходів та діяльністю з обігу продукції сексуального чи еротичного характеру або такої, що містить елементи насильства і жорстокості;

порушення питань про припинення дії ліцензії на провадження діяльності з обігу продукції і проведення видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру за умови виявлення порушень законодавства у сфері захисту суспільної моралі.

Для оперативного, глибокого вивчення питань, які є предметом розгляду на засіданнях Регіональної комісії, створюються постійні і тимчасові робочі групи з числа членів Регіональної комісії із залученням учених та провідних фахівців (за згодою) у відповідних галузях.

Регіональна колегія систематично інформує громадськість через засоби масової інформації про свою діяльність, прийняті рішення та стан їх виконання.

Крім того при НЕК України з питань захисту суспільної моралі створені Науково-консультативні ради.

НКР відповідно до покладених на неї завдань:

здійснює розгляд нових пріоритетних напрямів концепції захисту суспільної моралі та засад державної політики з обігу продукції сексуального характеру, а також регулювання відповідних відносин та надає пропозиції щодо форм і методів їх здійснення та впровадження;

здійснює оцінку перспектив розвитку аналізу процесів і тенденцій, що відбуваються у сфері захисту суспільної моралі, їх актуальність і новизну та вирішує питання їх доцільності для розробки рекомендацій органам державної влади та місцевого самоврядування по правовому регулюванню цих процесів і тенденцій;

розглядає удосконалення контролю за дотриманням чинного законодавства України у сфері захисту суспільної моралі та надає методичну й консультаційну допомогу;

здійснює координацію розробки пріоритетних напрямів міжнародних договорів України з питань захисту суспільної моралі;

сприяє забезпеченню єдиного методологічного підходу у вирішенні питань теорії та практики експертизи продукції і видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру та впровадженню нововведень з підготовки висновків про відповідність такої продукції чинному законодавству про захист суспільної моралі й можливості її обігу на території України;

організовує розгляд спірних питань експертної практики;

здійснює методичну допомогу в організації експертної роботи;

вносить пропозиції керівництву Національної комісії щодо узагальнення експертної практики та вдосконалення цієї форми діяльності;

сприяє встановленню та підтриманню зв'язків, а також організовує обмін інформаційними матеріалами з судово-експертними установами міністерств, інших центральних органів виконавчої влади;

бере участь в організації та підготовці семінарів, науково-практичних конференцій з актуальних проблем захисту суспільної моралі, організовує обмін досвідом;

бере участь у розробці програм підготовки експертних кадрів та розгляді пропозицій до планів стажування відповідних працівників апарату Національної комісії;

здійснює аналіз міжнародного й вітчизняного досвіду в сфері захисту суспільної моралі;

сприяє міжнародному співробітництву в сфері захисту суспільної моралі;

надає за своєю ініціативою, за дорученням Національної комісії консультаційну, інформаційну та іншу допомогу з питань, що належать до її компетенції.

У рамках співпраці з громадськими організаціями Національною комісією організовуються зустрічі з представниками недержавних організацій. За результатами зустрічей з числа її учасників були сформовані робочі групи за різними напрямками подальшої діяльності, серед яких: щодо популяризації здорового способу життя та

проведення антиалкогольної кампанії в Україні, протидії насильству в інформаційному просторі, створення нової редакції Концепції захисту суспільної моралі в Україні та ін.

Тільки тісна співпраця НЕК України та громадських організацій дозволить подолати ті негативні явища в суспільстві, що спрямовані на порушення норм суспільної моралі.

Будь-який перехід до демократії вимагає мобілізації громадської думки. Враховуючи, що громадські організації виробляють надзвичайно важливі громадські блага: довіру, чесність та лояльність, а дані цінності складають частину так званого статутного капіталу суспільства, сприяють його довгостроковому прогресу, вони повинні стати тим інститутом саморегулювання, який дозволить формувати активну громадянську позицію щодо недопущення порушення норм суспільної моралі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безверха Т. Розвиток державної політики у сфері захисту суспільної моралі в Україні / Т. Безверха // Публічне адміністрування: теорія та практика. – №2 (6). – 2011. – Режим доступу: [http://www.drdu.dp.ua/zbirnik/2011-02\(6\)/11btvsmu.pdf](http://www.drdu.dp.ua/zbirnik/2011-02(6)/11btvsmu.pdf)
2. Сірик Д. Організаційно-правові форми участі громадян у діяльності виконавчої влади // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 9. — С. 48—51.
3. Семиколонов В. Н. Мораль в інформаційному суспільстві : автореф. дис.... канд. філос. наук : 09.00.04 / Семиколонов Віктор Миколайович ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімферополь, 2006. — 19 с.
4. Чукут С. А. Генеза духовної культури: (управлінський вимір) / С. А. Чукут // Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. — К. : 1999. — 256 с.
5. Тесліцький А.М. Роль громадських організацій в становленні громадянського суспільства / А.М. Тесліцький. // Науковий вісник Чернівецького університету. — №550. - 2010. — С.38-40.
6. Костицький В.В. Захист суспільної моралі як функція сучасної держави : монографія / В.В. Костицький. — Дрогобич: Коло, 2013. - 172с
7. Безверха, Т. В. Державне управління етнонаціональними відносинами в контексті формування української національної ідеї [Текст] : автореф. дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Т.В.Безверха. — Д. : ДРІДУ, 2008. — 21 с.
8. Русаков А. Ю. Связи с общественностью в органах государственной власти: Учеб. пособ. — СПб: Изд-во Михайлова В. А., 2006. — 238 с.

УДК 347.78(477)

СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ

Новицький А.М.

(д.ю.н., с.н.с., начальник НДЦ ПО Національного університету ДПС України)

Анотація. Статтю присвячено проблемам правового регулювання формування інформаційного суспільства в Україні через призму інституційної теорії.

Ключові слова. Інформація, інформаційне суспільство, інституційна теорія.

Аннотация. Аннотация. Статья посвящена проблемам правового регулирования формирования информационного общества в Украине через призму институциональной теории.

Ключевые слова. Информация, информационное общество, институциональная теория.

Annotation. Article is devoted to problems of legal regulation of information society formation in Ukraine through the prism of institutional theory.

Key words: information, information society, institutional theory.

Світові процеси що супроводжуються зміною суспільних відносин, особливістю яких стало цілий ряд технологічних, наукових, комунікаційних змін, отримали назву формування інформаційного суспільства. Вчені багатьох напрямків наукових досліджень відмічають вплив інформаційних технологій, інформатизації на всі сторони суспільного буття, сучасного життя, розвитку всього людства. Все сильнішим є вплив інформаційних технологій на формування суспільних відносин, все більше різних інформаційних «гаджетів» входить в життя кожної людини на планеті. Сучасні відносини багато в чому вже неможливо собі уявити без основного комунікаційного джерела – Інтернету. Саме ці зміни зумовлюють необхідність правового забезпечення нових особливих відносин, пов'язаних із інформаційними технологіями. Зміни, що проходять у суспільстві завжди відображають настрої людей, їх прагнення до удосконалення. Відповідно, держава, зі своїми інститутами, повинна гарантувати належне інституційне, адміністративне та правове забезпечення таких змін. Тому завданням даного дослідження є вивчення основних тенденцій щодо зміни в баченні правового та інституційного забезпечення формування інформаційного суспільства в Україні.

Україна, як держава, політика якої направлена на євроінтеграцію, не може стояти осторонь процесів пов'язаних із розвитком суспільних відносин притаманних інформаційному суспільству. У 2005 році Президент України визначив, що розвиток в Україні інформаційного суспільства та впровадження новітніх інформаційних технологій в усіх сферах суспільного життя, діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування є одним із пріоритетних напрямів державної політики [1].

Як один із пунктів виконання завдань, поставлених вище зазначеною постановою, було розроблено та прийнято Закон України “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 - 2015 роки”[2]. Даний нормативний документ визначає основні засади, цілі, напрямки та пріоритети розвитку інформаційного суспільства в Україні, встановлює завдання для органів влади.

Зокрема даним Законом закріплена норма, якою розвиток інформаційного суспільства в Україні та впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в усі сфери суспільного життя і в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування визначається одним з пріоритетних напрямів державної політики.

Серед основних напрямів розвитку інформаційного суспільства в Україні Законом визначено формування та впровадження правових, організаційних, науково-технічних, економічних, фінансових, технологічних, методичних умов розвитку інформаційного суспільства в Україні з урахуванням світових тенденцій; забезпечення вільного доступу населення до телекомунікаційних послуг, зокрема до мережі Інтернет та інформаційних ресурсів; збільшення різноманітності та кількості послуг населенню та бізнесу, що надаються за допомогою ІКТ; створення умов для забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності усіх верств населення, створення системи мотивацій щодо впровадження і використання ІКТ для формування широкого попиту на такі технології в усіх сферах життя суспільства; забезпечення участі громадськості в побудові інформаційного суспільства, забезпечення конституційних прав людини, суспільства та держави в інформаційній сфері; розробку та впровадження системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства в Україні з внесенням відповідних змін у систему державних статистичних спостережень з узгодженням їх з міжнародними стандартами і методологією та щорічним їх оприлюдненням.

Законом України “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 - 2015 роки” затверджується національна політика розвитку інформаційного суспільства в Україні, яка ґрунтується на засадах: пріоритетності науково-технічного та інноваційного розвитку держави; формування необхідних для цього законодавчих і сприятливих економічних умов; всебічного розвитку загальнодоступної інформаційної інфраструктури, інформаційних ресурсів та забезпечення повсюдного доступу до телекомунікаційних послуг та ІКТ; сприяння збільшенню різноманітності та кількості електронних послуг, забезпеченню створення загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів; поліпшення кадрового потенціалу; посилення мотивації щодо використання ІКТ; широкого впровадження ІКТ в науку, освіту, культуру, охорону здоров'я, охорону навколишнього середовища; забезпечення інформаційної безпеки[2].

Крім цього, для реалізації державної політики щодо становлення інформаційного суспільства визначено цілий ряд завдань, які ставляться перед правовою системою держави. Зокрема в Законі зазначено, що з метою підвищення ефективності розвитку інформаційного суспільства необхідно створити цілісну систему законодавства, гармонізовану з нормами міжнародного права з питань розвитку інформаційного суспільства, зокрема здійснити кодифікацію інформаційного законодавства. Підготовка законопроектів повинна відбуватися з проведенням їх громадських обговорень.

Вказується на те, що при створенні інформаційного законодавства слід керуватися загальними принципами Конституції України, а також базуватися на принципах свободи

створення, отримання, використання та розповсюдження інформації; об'єктивності, достовірності, повноти і точності інформації; гармонізації інтересів людини, суспільства та держави в інформаційній діяльності; обов'язковості публікації інформації, яка має важливе суспільне значення; обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону; мінімізації негативного інформаційного впливу та негативних наслідків функціонування ІКТ; недопущення незаконного розповсюдження, використання і порушення цілісності інформації; гармонізації інформаційного законодавства та всієї системи вітчизняного законодавства.

З метою реалізації зазначених принципів передбачається підготувати проект та прийняти Інформаційний кодекс України. В законі визначено також і окремі напрямки та перспективи нормотворення щодо включення до Інформаційного кодексу України елементів правового регулювання окремих інститутів суспільного життя притаманних інформаційному суспільству. Зокрема питання правового регулювання електронної торгівлі, правову охорону прав на зміст комп'ютерних програм, удосконалення захисту прав інтелектуальної власності, в тому числі авторського права при розміщенні та використанні творів у мережі Інтернет, про охорону баз даних, дистанційне навчання, телемедицину, надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним та фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет, комерційну таємницю тощо.

Серед завдань, визначених законом є підготовка та внесення змін до законодавства з питань запровадження електронного документообігу та електронного цифрового підпису, дистанційного навчання, телемедицини, електронних платіжних систем, електронного бізнесу, електронних бірж, аукціонів і депозитаріїв інформатизації, надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним та фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет.

Для реалізації положень закону, передбачається вирішення питань адміністративно-організаційного впливу держави на всі процеси, які впливають на розвиток та формування суспільних відносин в інформаційному суспільстві, роль та значення громадських організацій, їх можливості та права в зазначеній сфері правового регулювання, міжнародна інтеграція України, шляхом запровадження основних принципів побудови інформаційного суспільства провідними країнами світу.

Організаційно-правові основи розвитку інформаційного суспільства в Україні включають: інституційне, організаційне та ресурсне забезпечення; відповідні об'єднання громадян; механізми інтеграції України у світовий інформаційний простір та механізми реалізації Основних засад розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 - 2015 роки.

Основні напрями розвитку та формування інформаційного суспільства в Україні визначено спеціальним законом. Проте, багато із завдань, що ставились зазначеним нормативним актом фактично не досягнуті. Досліджуючи характерні особливості виконання завдань зазначеного нормативного акту, можна констатувати ряд позитивних моментів. Так, в Україні розвивається досить потужно електронний документообіг та інститут електронного цифрового підпису, розвивається система електронного урядування, надання окремих адміністративних послуг засобами комунікаційного зв'язку. Проте, недостатньо, а в деяких випадках практично не розвиваються інститути дистанційного електронного навчання, телемедицини, недостатньо врегульовано питання функціонування електронних грошей, тільки в 2014 році прийнято закон України, що регламентує положення функціонування електронної комерції.

Однією із визначених проблем формування інформаційного суспільства в Україні є розвиток інститутів, притаманних саме інформаційному суспільству. Зокрема, серед таких інститутів можна назвати: електронний документообіг, електронну торгівлю, інститут електронних грошей, електронне урядування, електронні вибори, електронне оподаткування, електронну митницю та інші.

Особливістю формування зазначених інститутів є те, що поєднання існуючих із можливостями сучасних інформаційних технологій створюють нові особливості, які не могли бути навіть передбачені в минулому. Тому процедурні положення, вписані у нормативних документах, притаманних індустріальному суспільству, із обов'язковим переміщенням документу, товарно-матеріальних цінностей, тощо замінюються іншими електронними, цифровими формами. Відповідно, існує потреба щодо забезпечення врегулювання зазначених змін.

Чому інституційне забезпечення? Тому що саме такий підхід до вирішення проблеми формування інформаційного суспільства дає можливість комплексного вирішення проблеми: правове забезпечення, адміністративне супроводження відповідним органом управління, задоволення потреб відповідної суспільної категорії осіб.

Наприклад, прийняття ЗУ «Про електронний документообіг» та «Про електронний цифровий підпис» не знайшли свого належного застосування відразу. Лише із часом, коли були впроваджені нові імперативні форми подачі податкової звітності в електронному вигляді, та відповідне супроводження податковими органами порядку видачі ЕЦП, в Україні досить різко та якісно було розвинуто запропоновані послуги.

Це підтверджує тезу про необхідність комплексного підходу до вирішення питань формування інститутів інформаційного суспільства.

Якщо аналізувати кількісні показники нормативного забезпечення діяльності в інформаційній сфері, то можна констатувати їх велику кількість. Проте, значна частина питань функціонування інформаційної сфери в Україні залишається досі недостатньо врегульованою – це стосується нормативно-правового забезпечення Інтернет, функціонування суспільних інститутів в Інтернет, пов'язаної із мережею діяльності ЗМІ, інформаційно-аналітичних установ. Нова редакція ЗУ «Про інформацію» має положення, які регулюють виключно діяльність ЗМІ, хоча такі положення повинні бути визначені у спеціальних нормативних актах. В той же час, не визначено правовий статус електронних засобів масової інформації. Поряд із значною кількістю нормативних документів в сфері інформаційних відносин, існує багато проблем щодо відповідного правового забезпечення відносин у зазначеній сфері.

Пилипчук В.Г. відзначає, що нині у правовому регулюванні інформаційних відносин в Україні існує низка організаційних, нормативних, процесуальних та інших проблем, які потребують комплексного опрацювання, зокрема:

1) нормотворча діяльність в інформаційній сфері нерідко здійснюється за відсутності загальнодержавної системності, шляхом фрагментарного вирішення наявних проблем в окремих законах та інших правових актах;

2) різні правові акти, що регулюють інформаційні відносини, приймалися впродовж 20 років без достатньої узгодженості понятійно-категоріального апарату і застосовують ряд термінів, які є недостатньо коректними та неоднозначно сприймаються учасниками інформаційної діяльності;

3) відсутнє спеціальне законодавче регулювання діяльності, пов'язаної з використанням глобальних інформаційних мереж і наданням відповідних послуг в економічній та фінансовій сферах, що призводить до правопорушень та соціальних конфліктів у вказаних інформаційних відносинах;

4) нормотворчий процес в інформаційній сфері нерідко здійснюється без належного узгодження з нормами міжнародного інформаційного права і положеннями правових актів Європейського Союзу;

5) норми законодавства щодо захисту персональних даних потребують гармонізації з положеннями відповідних стандартів країн ЄС, розробки і введення правових механізмів реалізації людиною права власності на її персональні дані;

6) недостатньо врегульованими є проблеми забезпечення інформаційної безпеки, протидії правопорушенням та юридичної відповідальності в інформаційній сфері [3].

Крім правового забезпечення залишається проблема адміністративного забезпечення державних повноважень в інформаційній сфері. Кількісно в Україні багато органів державного управління, які безпосередньо здійснюють свої повноваження в інформаційній сфері. Проте, ці функції досить часто дублюються, не чітко визначені або не відповідають вимогам сучасності.

Вирішення проблем повинно носити також комплексний характер. Впродовж більше ніж десяти років не виконано визначене Законом завдання щодо розробки та прийняття Інформаційного кодексу України. Тому, як один із варіантів, можливим вирішенням окремих проблем стала б розробка та впровадження єдиного кодифікованого нормативного акту, де були б визначені основні державні пріоритети інформаційної політики держави і можливо інституційне забезпечення формування основ інформаційного суспільства.

Щодо управлінського державного апарату в інформаційній сфері, то вочевидь, повинно бути сформовано єдиний державний орган, який би координував та забезпечував державну політику в інформаційній сфері, ввібравши в себе цілий ряд нині існуючих державних органів зі спеціальним статусом та в певній сфері суспільних відносин. Це, безперечно, досить відповідальний крок, в частині реформатування державного впливу на інформаційну сферу, адже повноваження окремих органів визначено навіть Конституцією України.

Також хочеться відзначити, що в нинішніх умовах, мабуть немає громадян України що стоять осторонь інформаційних відносин, не є споживачами інформаційних послуг, не зацікавлені в розвитку зазначених проблем. Тому у вирішенні завдань щодо формування інформаційного суспільства на практиці, що були визначені у теорії, зацікавлені всі громадяни нашої держави.

18 червня 2014 року відбулися парламентські слухання на тему «Законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні», що засвідчує про зацікавленість держави щодо вирішення проблем та належного правового забезпечення подальшого розвитку інформаційного суспільства в нашій державі. Зокрема в інформаційних матеріалах до парламентських слухань зазначено, що становлення інформаційного суспільства змусило переглянути пріоритети державної інформаційної політики провідних країн світу, розробляти та впроваджувати державні стратегії та програми розвитку інформаційного суспільства, основне спрямування яких зосереджено на:

- створенні глобального інформаційного простору, здатного забезпечити нову якість життя;
- збільшенні питомої ваги інформаційно-комунікаційних технологій, продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті країни;
- появі якісно нових електронних комунікацій та ефективної інформаційної взаємодії людей на засадах зростаючого доступу до національних і світових інформаційних ресурсів, подолання інформаційної нерівності, прогресуюче задоволення людських потреб в інформаційних продуктах і послугах [4].

Відповідно, аналогічні завдання стоять і перед Україною. Для вирішення проблеми становлення та розвитку інформаційного суспільства найбільш вдалим варіантом вбачається застосування інституційного підходу, що забезпечується комплексним вирішення поставлених завдань та включає в себе створення належної правової бази, адміністративне супроводження через відповідні державні інституції, належна зацікавленість та активність учасників певних суспільних відносин.

Досягнення найбільшого позитивного ефекту можливе при реалізації наступних великих державницьких проектів:

- кодифікація інформаційного законодавства, через яку повинно бути досягнуто гармонізації інформаційного законодавства, визначення загальних підходів у інформаційній політиці держави, забезпеченні рівності всіх суб'єктів інформаційних

відносин, створенні чіткої і зрозумілої практики застосування норм законодавства в визначеній сфері;

- реформування адміністративного апарату в інформаційній сфері, через ліквідацію дублюючих структур, ліквідації конкуренції між державними органами, забезпеченні єдиного державного підходу в інформаційній політиці держави;

- забезпечення належної державної участі в «віртуальних суспільних відносинах», шляхом розвитку електронного урядування, електронного парламентаризму, доступу громадян до інформації, захисту персональних даних тощо;

- подолання інформаційної нерівності, шляхом реформування освітньої галузі, забезпеченні належної державної підтримки економіки інформаційної галузі, через надання тимчасових преференцій у податковій сфері, постійна увага щодо відповідного наукового супроводження процесів становлення інформаційного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій [Текст] : [Указ Президента України : офіц. текст : за станом на 20 жовтня 2005 року № 1497/2005] — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>
2. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 - 2015 роки [Текст] : [Закон України : офіц. текст : за станом на 9 січня 2007 року № 537-V] — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>
3. Пилипчук В.Г. Системні правові проблеми формування інформаційного суспільства /В.Г. Пилипчук // Інформаційне суспільство і держава: проблеми взаємодії на сучасному етапі : зб. наук. ст. та тез наук. повід. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. м. Харків, 26 жовтн. 2012 р. / редкол.: С.Г. Серьогіна, В.Г. Пилипчук, І.В. Яковюк. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2012. – 214 с. [С. 3-7].
4. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань 18 червня 2014 року на тему: «Законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні», - Київ. – 2014. – С. 5.

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ПРАВОСУДДЯ У КОНТЕКСТІ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Обрізко І.М.

(суддя)

Анотація: Автор розглядає теоретичні аспекти реалізації конституційного принципу спеціалізації судів та його взаємодію із іншими конституційними принципами правосуддя в Україні.

Ключові слова: адміністративні суди; юрисдикція судів; принцип спеціалізації у судовій системі України, принципи організації судової влади.

Аннотация: Автор рассматривает теоретические аспекты реализации конституционного принципа специализации судов и его взаимосвязь с другими конституционными принципами правосудия в Украине.

Ключевые слова: административные суды, юрисдикция судов; принцип специализации судов, принципы организации судебной власти.

Annotation: The research of courts' specialization as a part of the administrative court system of Ukraine, defined by the Constitution of Ukraine, axiomatically must be accompanied by a comparative study of sociology and legal principles of the judicial system. Despite the diversity of ideas and positions in the scientific and academic literature, the key role of the constitutional principle of courts' specialization in the system of principles governing the organizational aspects of the judicial system is obvious. This principle has received straight "constitutionalization" in the text of the Constitution of Ukraine, as well as the indirect disclosure of its legal content via a reference to the specific (higher, in particular) specialized courts in the relevant articles of the Constitution of Ukraine. However, this principle is legally separated from the constitutional principles of justice that are relatively independent and have legal significance in the context of the Article 129 of the Constitution of Ukraine. Here one should mention the principle the courts' monopoly on carrying out justice, which is directly related to the principle of judicial specialization, since specialization is carried out in a single, coherent and law-based court system, which includes relatively independent judicial institutions.

The principle of specialization is reflected in the structure of the general jurisdiction courts and is combined with the principle of territoriality, because specialized courts operate on the basis of existing administrative-territorial division of the country. The constitutional principle of courts' specialization is the leading organizational principle, which is a requirement of the state judicial system and is directly related to the goals of justice. The implementation of this principle into the judicial system provides guarantees for achieving these goals and for proper legal procedural activities by objective and subjective criteria, but directly at the level of the Constitution of Ukraine does not outline exhaustively the subject of the reconsideration. In a legislative sense, the principle is stated in terms of both constitutional and legal confirmation as the rate-fixing principle in its form (directly observed in constitutional norms, rather than indirectly derived from their content).

This principle is enshrined on the constitutional level and has very general nature, common to all procedural areas and the substantive areas of law relating to the definition of the features of the Ukraine's judicial system. This principle in "concentrated" form reflects the trend towards specialization of judicial activities in the state.

Specification of the relevant constitutional provisions is manifested in some parts of substantive and procedural law, which contain detailed properties of the legal nature concerning the principles of administrative courts, the principles of their establishment and operation, and especially in administrative proceedings which are heard by the specialized administrative courts.

Дослідження спеціалізації судів як складової формування системи адміністративних судів в Україні аксіоматично має супроводжуватися порівняльним соціолого-правовим дослідженням принципів судоустрою. Закономірним є твердження,

що дійсно глибоке пізнання правової природи цих принципів неможливе без аналізу системного взаємозв'язку побудови судової системи України.

Ми виходимо з системної єдності означених принципів, отже із взаємозалежності та взаємозумовленості принципу спеціалізації судоустрою іншими конституційними принципами. Адже, як вірно зауважував І.В. Назаров, “така складна структура, як судова система, вимагає наукового аналізу усіх пов'язаних з нею понять, розмежування подібних явищ, встановлення взаємозв'язку”[1].

Практична потреба такого аналізу зумовлена також тим, що і досі, з огляду на стислість формулювання приписів щодо принципу спеціалізації у побудові системи судів загальної юрисдикції не знята та не вирішена остаточно проблема поєднання існування системи загальних судів із запровадженням принципу їх спеціалізації[2; 3; 4]. Не припиняються і дискусії довкола питання реформування самих конституційних засад судової системи[5].

Стосовно Української Конституції ми дійсно, на підставі докладного аналізу її норм, маємо всі підстави твердити про стислість, лаконічність конституційних формул, в яких відбивається змістовна сторона закріплення принципу спеціалізації побудови судової системи[6]. Проте це зовсім не зменшує значення цих формул, оскільки до завдань Конституції не належить та й не може належати докладне врегулювання всіх аспектів, сторін, проявів закріплення, а тим більше реалізації даного принципу судоустрою, всього розмаїття його зв'язків з іншими конституційно-правовими принципами[7]. Як відзначав Б.О. Страшун, “скупі рядки конституцій містять часто величезний зміст, який не лежить на поверхні тексту і до якого слід додумуватися шляхом докладного аналізу конституційних правоположень, спонукаючи тим самим до вдумливого засвоєння матеріалу, до відповідального та конструктивного підходу”[8].

До того ж, Конституційний Суд України, наприклад, неодноразово звертався до порушеної проблеми, зокрема найбільш щільно підійшов до неї у своєму Рішенні у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів “найвищий судовий орган”, “вищий судовий орган”, “касаційне оскарження”, які містяться у статтях 125, 129 Конституції України від 11.03.2010 р. [9]

Вищезазначені міркування повною мірою стосуються конституційної моделі закріплення принципу спеціалізації судів. Така модель вказує на те, що зазначений принцип, безпосередньо зафіксований у Конституції України, має характер конституційного.

Відомо, що конституційний принцип нині тлумачиться в юридичній літературі як основа чогось; вихідне, головне положення, принцип[10], який стосується конституції або ґрунтується на конституції[11].

Юридична наука розуміє під конституційними принципами також і закріплені в конституції загальні основоположні засади, відповідно до яких вона виступає як система правових норм і здійснює регулювання суспільних відносин[12].

Отже, конституційними засадами (принципами) можуть вважатися лише ті, які безпосередньо закріплені в Конституції України. Конституційні принципи регулюють суспільні відносини не безпосередньо, а через конкретні конституційно-правові норми і втілюються в цих нормах та у правозастосовній діяльності органів влади[12].

В юридичній літературі місце конституційного принципу спеціалізації судів у системі відповідних принципів судоустрою інтерпретується по-різному.

В.І. Анішина вважає конституційні принципи основою організації та діяльності органів судової влади. Вона визначає їх як об'єктивні, засадничі начала, що відбивають природу судової влади як самостійної гілки державної влади, ідейні основи її організації та діяльності, прямо закріплені в конституційних або інших нормативно-правових актах, або ж такі, що випливають з їх змісту і правової природи самої судової влади[13].

Так, В.Є. Скомороха відніс до конституційних принципів організації системи судів загальної юрисдикції такі, як: єдність, внутрісистемна і територіальна

розгалуженість, певна автономність спеціалізованих судів, очолюваних вищими судами, моноцентризм судової системи через проголошення Верховного Суду України найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції[14].

Козлова Є.І., аналізуючи конституційні принципи, що регулюють судову систему, вирізняє 3 їх групи. Це принципи, що визначають взаємовідносини особи й судової влади; організації судової системи (здійснення правосуддя тільки судом відповідно до закону; єдність судової системи; поєднання професійних і непрофесійних засад у здійсненні правосуддя); функціонування судової системи (незалежність, незмінюваність і недоторканність суддів; гласність судочинства; змагальність і рівноправність сторін у процесі) [15].

З цього приводу О.М. Пасенюк виокремив такі принципи спеціалізації судової системи, як здійснення правосуддя виключно судами (стаття 124); територіальності і спеціалізації побудови системи судів загальної юрисдикції (стаття 125); участі народу безпосередньо у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних (стаття 124); виборності і призначуваності суддів (стаття 128); незалежності суддів і підкорення їх тільки закону (стаття 129); здійснення правосуддя професійними суддями та у визначених законом випадках народними засідателями і присяжними (стаття 127); законності (пункт 1 статті 129); доступності і гарантованості судового захисту прав і свобод людини і громадянина (частина 3 статті 8, частина 4 статті 32, частина 1, 2 статті 55, частина 1 статті 59, пункт 9 статті 129); участі громадськості для захисту прав і свобод людини і громадянина (стаття 36) [16].

О.Д. Святоцький виокремив, поряд з конституційним принципом спеціалізації суду, такі принципи побудови судової системи України, як принципи територіальності, інстанційності, доступності правосуддя, незалежності суддів[17].

На думку В.В. Сердюка, спеціалізованим судом слід вважати створену в системі судів загальної юрисдикції, як самостійну, судову структуру (самостійний вид судів), повноваження якої визначаються законом за принципом спеціалізованої компетенції з розгляду певної категорії справ, виокремлених за галузевою чи суб'єктною ознакою, а правосуддя здійснюється за нормами відповідних галузей процесуального законодавства[18].

Деякі вчені все ж окремо не виділяють конституційний принцип спеціалізації суду.

Так, В.Д. Бринцев назвав принцип структурної самостійності судової системи[19], тоді як, наприклад, О.С. Захарова, В.В. Молдован та О.Г. Жуковський узагалі не включили принцип спеціалізації до числа принципів побудови судової системи[20; 21; 22].

На думку М.І. Сірого, принцип спеціалізації узагалі не може бути ідентифікований як окремий конституційний принцип побудови судової системи. Аргументуючи свою думку, вчений зробив наголос на тому, що відрізняють спеціалізацію суддів в межах судової ланки чи судової інстанції і спеціалізацію судів як форму утворення відмінних від загальних, тобто особливих, а саме спеціалізованих судів. У цьому контексті обґрунтованою є заборона на створення надзвичайних судів, але незрозумілою – заборона на створення особливих судів. Через те, що спеціалізація як категорія не відповідає характеристикам правового принципу і не має однозначної визначеності, він, на думку цього автора, і не знайшов свого відображення у конституційній практиці, зокрема, європейських країн. З огляду на вимоги, що диктуються правилами підсудності, судові системи, які поряд з загальними судами включають також і суди спеціалізовані, не можуть вибудовуватись у формі симетричної структури. Навпаки, всі сучасні розвинені судові системи є асиметричними[23].

Якщо проаналізувати наведену позицію М.І. Сірого, то можна помітити, що вчений ігнорує конституційне формулювання про те, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації. Тобто

спеціалізація у тексті Основного Закону однозначно ідентифікована як принцип побудови судової системи України. Що ж до того, що означений принцип не відповідає критеріям правового принципу, то, будучи закріпленим у тексті Конституції цей принцип є не просто правовим, він є правовим принципом причому найвищого – конституційного – рівня. Що стосується практики закріплення такого принципу в європейських конституціях, а точніше, його відсутності, то тут можна зауважити, що всі без винятку принципи побудови судової системи є передусім історично сформованими теорією і практикою діяльності судів, обумовлені економічним та ідейно-політичним рівнем розвитку суспільства положеннями, що фіксують найважливіші вимоги й відображають закономірності побудови судової системи конкретної країни, виражають її зміст і специфіку та визначають тенденції розвитку[1].

Отже, з нашої точки зору, попри всю різноманітність виловлених у науковій та в навчальній літературі думок і позицій, є всі підстави для віднесення конституційного принципу спеціалізації судів до ключових у системі принципів, що регулюють організаційні аспекти формування судової системи в державі. Цей принцип одержав пряму “конституціоналізацію” в тексті Основного Закону України і водночас – непряме розкриття свого правового наповнення через вказівку на існування конкретних (вищих, зокрема) спеціалізованих судів у відповідних статтях Конституції України. Водночас цей принцип юридично відмежований від конституційних засад судочинства, що мають відносно автономне правове значення у контексті змісту статті 129 Конституції України[24].

Водночас терас мати на увазі, що необхідність спеціалізації евентуально (тобто у непрямий спосіб) передбачається і іншими положеннями Конституції України, а саме приписом про те, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ч. 2 ст. 124 Конституції України[24]). Це означає, що, з одного боку, судова влада реалізується тільки спеціально уповноваженими державними установами – судами (в тому числі і спеціалізованими), а, з другого боку, відповідні судові органи, з огляду на різноманітність правовідносин, що виникають у державі, повинні мати тільки їм притаманні можливості вирішення певних категорій спорів (зокрема, господарських, адміністративних тощо).

При цьому ми приєднуємося до думки М.А. Маркуш, що принцип спеціалізації судів взагалі є одним із ключових у системі конституційних засад правосуддя і полягає у виокремленні в системі судів загальної юрисдикції спеціалізованих судових установ, певних підсистем судових органів, завданням яких є вирішення судових справ певної категорії застосування права саме до специфічних правовідносин[25].

Зрозуміло, що рівень “специфічності” таких правовідносин не може бути прямо виведений лише з критерію розподілу галузей права чи законодавства, а має значно складнішу кореляцію. Він, зокрема, повинен враховувати специфіку розвитку судової системи держави, умови для запровадження тих чи інших спеціалізованих судових підсистем, їх співвідношення із загальними судами тощо.

Так, вирішуючи справу за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб), Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 7.05.2002 р. зазначив, що “Конституція України гарантує кожному судовий захист його прав у межах конституційного, цивільного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства України”[26]. Таким чином, у сформульованій Конституційним Судом України правовій позиції містилася непряма вказівка на види відповідного судочинства, що ґрунтувалися на приписах Конституції України.

Близькою є позиція авторів Науково-практичного коментарю до Конституції України, що саме використання переваг «зовнішньої» спеціалізації у розбудові судів загальної юрисдикції передбачає утворення згідно з Конституцією України судових гілок

зі спеціалізованою компетенцією з окремих галузей законодавства. Крім господарських і адміністративних можливо створення й інших окремих судових гілок відповідно до критерію спеціалізованої юрисдикції. Отже, принцип спеціалізації має ємкий, багатоаспектний характер і містить певні вимоги щодо розбудови і функціонування судів загальної юрисдикції. Визначальною з цих вимог при застосуванні «зовнішньої» спеціалізації є необхідність чіткого розмежування компетенції кожної гілки судів загальної юрисдикції. Принципи територіальності і спеціалізації поєднані ідеєю єдності і цілісності судової влади. Згідно з Конституцією України жодний з загальних чи спеціалізованих судів не наділяється особливим статусом, вони відрізняються між собою лише предметом компетенції, колом та обсягом повноважень[27].

На думку О.В. Бурак, правове значення конституційного принципу судової спеціалізації полягає в тому, що саме положення відповідної статті Конституції України (статті 125) є базисним “для становлення та подальшого розвитку систем спеціалізованих судів України і законодавства з питань організації та діяльності зазначених судових установ”[28]. Вона вважає, що конституційний принцип спеціалізації судової системи України означає, що в системі судів загальної юрисдикції діють певні підсистеми судових органів, уповноважені вирішувати справи тільки певної категорії, здійснюючи правосуддя за нормами спеціальних процесуальних кодексів, уніфікованих і максимально пристосованих до розгляду категорій справ, віднесених до їх компетенції[28].

Близькою є позиція В.В. Сердюка. Він вважає, що “спеціалізовані суди можуть створюватися у випадках, коли це викликано специфікою судових справ залежно від характеру правовідносин і особливостей правового статусу суб’єктів судочинства”[18].

Автори Науково-практичного коментарю до Конституції України зауважують, що “Конституція текстуально не закріплює перелік усіх судів, що діють на території України, прямо вказуючи на те, що це є предметом змісту відповідних законів. Але вона визначає принципові положення побудови судової системи, які мають бути враховані при визначенні гілок і рівнів судової системи та повноважень її складових елементів (судів)” [27].

Таким чином, принцип спеціалізації судів у контексті Конституції України повинен розглядатися як у статичному, так і в динамічному вимірах.

Статичний вимір означає, що принцип спеціалізації, будучи віднесений до рангу конституційних, не підлягає перегляду чи скасуванню актами поточного законодавства України. Навпаки, він повинен знаходити в останніх свою конкретизацію.

Динамічний бік полягає в тому, що Конституція України прямо не вказала (не перерахувала, не визначила) підсистем спеціалізованих судових органів, окрім існування Вищого господарського суду і створення системи господарських судів, що передбачено пунктом 12 Перехідних положень Конституції України, де безпосередньо згадується Вищий господарський (там – Вищий арбітражний) суд України[24].

Закріплення на конституційному рівні принципу спеціалізації судів означає, по-перше, його формально-юридичне визнання на найвищому юридичному рівні. Тобто даному принципу надано конституційного “забарвлення” і він повинен отримати належне легальне розкриття в законодавчих актах матеріального та процесуального характеру, присвячених організації судової влади в державі.

Визначення принципу спеціалізації судів у Конституції України означає також і те, що це один з найважливіших принципів організації та діяльності органів судової влади. Адже в конституціях, зазвичай, закріплюються лише найважливіші з точки зору суб’єкта реалізації установчої влади принципи та основи судоустрою та судочинства[29]. Зокрема, це питання формування і діяльності судових установ, основи організаційно-правового порядку реалізації повноважень і гарантій здійснення судової влади тощо. Саме на конституційному рівні проголошуються найважливіші гарантії самостійності

останньої й незалежності судової влади, які зведені в ранг конституційних принципів і характеризують державу як демократичну.

3-поміж усіх принципів організації судової системи саме конституційним притаманна особлива, підвищена стабільність. Деякі з таких принципів залишаються незмінними навіть у випадках зміни конституцій залежно від певних історичних періодів[1].

Водночас визначення саме на конституційному рівні принципу спеціалізації суду, який був відсутній у попередній Конституції України 1978 р., вказав на принципово новий підхід законодавця до організації судової влади в державі: на конституційному рівні положення Концепції судово-правової реформи 1992 р. у частині фіксації принципу спеціалізації судів отримали своє послідовне втілення і закріплення, позначивши незворотність законодавчих зусиль щодо реформування судової системи на засадах спеціалізації. Характерно, що у цьому контексті конституційна реформа 2004-2020 рр. не зачепила конституційного принципу спеціалізації судів, не порушила його та не призвела до його обмеження чи скасування.

Формулювання принципу спеціалізації судів на конституційному рівні поряд з іншими суто правовими принципами вказало і на об'єктивну сучасну тенденцію до повною деідеологізації системи принципів побудови судової системи з акцентуванням уваги на їх правовому змісті й визнанням їх формально-юридичної рівності[1].

Конституційні положення, які стосуються питань системи судів загальної юрисдикції, а також принципів і видів провадження в них, містяться у Розділі VIII “Правосуддя” Конституції України[24].

За змістом положень частин 2-4 статті 125 Конституції України визначена система судів загальної юрисдикції, названі всі її ланки: Верховний Суд України, інші види судів – вищі спеціалізовані, апеляційні, місцеві. Згідно з частиною першою зазначеної статті ця система судів будується за принципами територіальності і спеціалізації. У пункті 12 розділу XV “Перехідні положення” Конституції України було також передбачено сформування системи судів загальної юрисдикції в Україні відповідно до статті 125 цієї Конституції[24].

Зокрема, принцип спеціалізації прямо закріплений у ст. 125 Конституції України як принцип побудови саме судової системи: система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації[24]. Тобто даному принципіві надано значення системотвірної конституційної засади, на якій ґрунтується розбудова судової системи в державі загалом.

Як впливає зі змісту цієї ж статті Конституції України, принцип спеціалізації названий поряд з принципом територіальності, що вказує на їх тісний взаємозв'язок.

На думку В. Сердюка, “системне і текстуальне тлумачення частини 3 статті 124 Конституції України - “Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції” - свідчить про те, що спеціалізовані суди є невід'ємною частиною системи судів загальної юрисдикції і входять до її складу як самостійна структура”[18]. При цьому створення судових органів зі спеціалізованою юрисдикцією (ланок відповідних судів) закріплено на конституційному рівні (стаття 125 Конституції України[18].

Водночас, у літературі висловлювалася думка про те, що, оскільки Конституція України передбачає спеціалізацію як принцип побудови усієї системи судів загальної юрисдикції, то й поділ судів загальної юрисдикції на загальні та спеціалізовані навряд чи можна вважати таким, що відповідає Конституції України. Крім того, співзвучність термінів “суди загальної юрисдикції” та “загальні суди” нерідко дає підстави для змішування та сприйняття їх як тотожних, адже різницю між поняттями, що позначені цими термінами, за самими термінами зрозуміти неможливо[28].

Розмірковуючи далі, О.В. Бурак вважає, що “втілення принципу спеціалізації у системі судів загальної юрисдикції вимагає утворення судів за видами судової

юрисдикції, які відповідають основним галузям матеріального права та видам судового процесу. Галузевий критерій для розподілу судової юрисдикції дає можливість виділити у системі загальної юрисдикції цивільну, адміністративну і кримінальну юрисдикції. Відтак реалізація принципу спеціалізації вимагає, щоб кожний різновид судової юрисдикції здійснювали відповідні суди – цивільні, адміністративні, кримінальні, у яких на підставі суб'єктного критерію також існувала б спеціалізація судів[28].

На думку О.І. Ющика, аналіз статті 125 Конституції України свідчить про її суттєві юридико-технічні вади. До їх числа науковець відніс те, що зміст принципу спеціалізації, зокрема, розкривається безсистемне і суперечливо. «Встановивши, що вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди, Конституція України не визначає критеріїв, за якими в системі судів загальної юрисдикції виділяються підсистеми спеціалізованих судів, не називає навіть тих «окремих судових юрисдикцій», на основі яких необхідно утворювати спеціалізовані суди»[30].

У Конституції України (стаття 124) зазначено також, що вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди[24], тобто зазначена найвища судова інстанція у відповідних підсистемах спеціалізованих судів без вказівки на їх власні назви (вищого господарського чи вищого адміністративного, наприклад). При цьому вичерпного переліку як спеціалізованих судів загалом, так і вищих спеціалізованих судів зокрема не наведено, що вказує на «відкритий» характер відповідної конституційної формули і можливість створення такої кількості ланок спеціалізованих судів, які будуть вважатися за потрібне законодавцем[31]. Тобто в цьому плані Конституція України дала достатньо простору для вибору суб'єкту здійснення законодавчої влади в державі.

Водночас слід приєднатися до думки О.М. Пасенюка, що наявність своїх вищих судових органів є ознакою спеціалізованих судів[16].

М.А. Маркуш цілком справедливо своєрідною особливістю конституційного закріплення принципу спеціалізації судів в Україні вважає те, що, хоча Конституцією передбачено існування в системі судів загальної юрисдикції спеціалізованих судів, підсистеми яких мають свої власні вищі органи - вищі суди, однак Конституція України не регламентує кількість таких підсистем, категорії справ, що є предметом розгляду спеціалізованих судів, повноваження вищих судів, зокрема інстанційність розгляду ними справ, покладаючи врегулювання цих питань на законодавця[25].

Характерно також, що непрямо Конституцією закріплено і принцип інстанційності: поряд з Верховним та вищими спеціалізованими судами закріплено існування апеляційних та місцевих судів. При цьому на питання проте, як співвідносяться між собою принципи спеціалізації та інстанційності Конституція України не дає вичерпної відповіді, залишаючи достатньо простору для відповідного вибору законодавця і в цьому питанні.

Системний аналіз Розділу VIII «Правосуддя» Конституції України свідчить, що Конституція визначила не всю судову систему, а закріпила тільки основні її положення – принципи побудови. До їх числа належить і принцип спеціалізації судів. Водночас можна погодитися з думкою О.В. Бурак, що, оскільки Конституція України має найвищу юридичну силу і відповідно закони приймаються на її основі і повинні їй відповідати, то законодавець, вдосконалюючи законодавство про судоустрій, обмежений положеннями Основного Закону[28]. Проте така думка не повинна тлумачитися як визнання негнучкості конституційного закріплення принципу спеціалізації судів. Навпаки, наведені вище конституційні формулювання дають достатньо підстав для протилежного за змістом висновку: конституційна модель закріплення принципу спеціалізації судів в Україні є достатньо гнучкою і може реалізовуватися в поточному законодавстві у різних варіантах. Власне, сама багатоваріантність моделей втілення означеного принципу у тканину законодавства про судоустрій протягом 1996-2010 рр. і вказує на достатньо високий ступінь гнучкості відповідної конституційної моделі.

Ми не вважаємо можливим погодитися з думкою В.В. Сердюка, який вважає, що в статтях 124-125 Конституції України необґрунтовано з точки зору вимог законодавчої техніки розділені питання структури судової системи, а також прямо не передбачено існування спеціалізованих судів[18]. Те, що Конституція України вичерпно не визначила побудову судової системи та своєрідність спеціалізованих судових ланок зовсім не применшує її значення та не є свідченням недосконалості юридичної техніки при формулюванні відповідних положень. Швидше навпаки, суб'єкт здійснення установчої влади не зробив відповідні конституційні приписи занадто громіздкими та не переобтяжив конституційну матерію деталізацією окремих спеціалізованих судових юрисдикцій[18].

Відтак, не виглядає обґрунтованою і думка цього автора щодо необхідності внесення змін до відповідних статей Конституції України, зокрема виключення із статті 124 частини третьої, а в статті 125 вичерпного описування всіх спеціалізованих судів[18].

Очевидно, що, в умовах незавершеної судово-правової реформи, надмірна деталізація таких питань на рівні Конституції України була б, по-перше, зайвою, оскільки на момент прийняття Конституції України просто не існувало єдиного узгодженого компромісного підходу щодо закріплення деталізованого регулювання підсистем спеціалізованих судів у Конституції України, а, по-друге, така деталізація гальмувала б судово-правову реформу та сковувала б законотворчі зусилля в цьому напрямі.

У цьому контексті важливо забезпечити взаємозалежність та взаємодію принципу спеціалізації з іншими конституційними принципами судоустрою в Україні.

Так, принцип здійснення правосуддя виключно судами прямо пов'язаний з принципом судової спеціалізації, оскільки спеціалізація має проводитися в єдиній, цілісній, ґрунтованій на законодавстві судовій системі, яка включає в себе відносно атомні судові установи.

Принцип спеціалізації побудови системи судів загальної юрисдикції неодмінно поєднується з принципом територіальності, оскільки спеціалізовані суди так чи інакше створюються і функціонують з урахуванням існуючого адміністративно-територіального поділу держави. Водночас такий поділ не слід перебільшувати і створювати спеціалізовані суди так, щоб вони, своєю чергою забезпечували доступність правосуддя кожному[32], надійно гарантували захист його прав та свобод[33].

Спеціалізація судів неодмінно передбачає і додержання принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону. При цьому має бути створене спеціалізоване законодавство для кожного виду спеціалізованих судових підсистем. Воно має вчасно оновлюватися з урахуванням змін соціально-економічного стану країни, особливостей розвитку правової системи та законодавства тощо. Водночас судді повинні мати достатньо високий фах для опанування спеціалізованого законодавства і втілення його положень у практику своєї діяльності.

Спеціалізовані суди, у тому числі адміністративні, створені на основі конституційних приписів спеціалізації побудови судової системи України і стали автономною і водночас невід'ємною частиною державного механізму України[31]. Із нею вони взаємодіють як із зовнішнім по відношенню до себе середовищем. Водночас їх роль як автономних судів у судовій системі не слід абсолютизувати. Адже визнання Верховного Суду України найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції (частина 2 статті 125 Конституції України) означає, що ця система судів будується не лише за принципом спеціалізації, але також за принципом єдності, уособленням якої, по суті, виступає Верховний Суд України, що певним чином діалектично "знімає" спеціалізацію в останній інстанції даної системи судів[30].

Таким чином, конституційні принципи судоустрою утворюють цілісну самостійну систему. Кожен з її елементів, зокрема принцип спеціалізації взаємодіє з іншими. Рівень та специфіка такої взаємодії закладені приписами Конституції України, хоч і непрямо.

Водночас вони знаходять своє системне розкриття в конкретизуючих актах про судоустрій і судочинство, що здійснюється спеціалізованими судовими органами в Україні.

Слушною, на наш погляд, є думка О. Заржицького про те, що необхідною є внутрішньосудова взаємодія у межах спеціалізованих підсистем судової системи. Натомість “відсутність такої взаємодії неминуче призведе до порушення єдності в діяльності судових органів, що призведе до зниження рівня судового захисту в Україні”[34].

Дія кожного з конституційних судоустрійних принципів створює умови для функціонування принципу спеціалізації судів, обумовлює його тією чи іншою мірою, унеможлиблює їх самостійне функціонування[1; 35], та гарантує досягнення кумулятивного ефекту – реалізацію цілей, функцій і завдань судової влади в демократичній правовій державі, забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина[36].

Отже, за своєю правовою природою конституційна засада спеціалізації судів – це провідна організаційна (судоустрійна) засада (принцип), яка є вимогою організації судової системи держави та безпосередньо зв'язана з цілями судочинства, реалізація якої забезпечує гарантії їх досягнення. Зазначена засада забезпечує гарантії відповідної судово-процесуальної діяльності за предметними та суб'єктними критеріями, однак безпосередньо на рівні Конституції України вичерпно не визначає (окреслює) суб'єктів такого перегляду.

У нормативно-правову сенсі даний принцип зафіксований як конституційний за рівнем юридичного закріплення та як норма-принцип за формою закріплення (тобто прямо зафіксований у конституційних нормах, а не виводиться опосередковано з їх змісту).

Будучи зафіксованим на конституційному рівні, цей принцип за своїм змістом являє собою правило гранично загального характеру, спільне для всіх процесуальних галузей та тих матеріальних галузей права, які стосуються визначення особливостей побудови судової системи України. Цей принцип у “концентрованому” вигляді відбиває тенденцію до спеціалізації (диференціації) судової діяльності в державі.

Він також взаємодіє з іншими конституційними принципами побудови судової системи на основі цілісності, структурності, автономності, інтегративності, взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, динамічності, гетерономності та функціональності.

Конституція України відобразила необхідність підвищення ролі принципу спеціалізації судів, віднісши згаданий принцип до рангу конституційних.

Вона також зробила істотний внесок у конкретизацію згаданого принципу з точки зору забезпечення його реалізації конституційними нормами та механізмами, уміщеними в ній.

Конституція України закріпила спеціалізацію як важливий принцип побудови системи судів загальної юрисдикції та водночас – накреслила вектор створення підсистем спеціалізованих судів. У цьому контексті варто зазначити, що підсистема адміністративних судів як відносно автономна структура у судовій системі безпосередньо Конституцією України не визначена. Проте брак такого визначення на конституційному рівні не можна інтерпретувати як обмеженість чи юридико-технічний недолік у підході суб'єкта здійснення установчої влади до формулювання норм щодо функціонування системи адміністративного судочинства і відповідної підсистеми спеціалізованих судів.

Формулювання відповідних законодавчих норм має проводитися законодавцем у повній відповідності з приписами Конституції України, відповідно до якої і адміністративне судочинство слід визначити важливою формою здійснення влади народом через систему професійних суддів.

Частина третя статті 129 Конституції України закріпила основні засади судочинства. Водночас відповідно до частини четвертої статті 129 Конституції України закон може визначати також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій[24].

Відтак і конкретизація відповідних конституційних положень знаходить свій вияв у блоках матеріального та процесуального права, в яких містяться розгорнуті юридичні характеристики правової природи, принципів, системи адміністративних судів, засад їх створення і функціонування, а також особливості провадження в адміністративних справах спеціалізованими адміністративними судами.

Слід констатувати також, що Конституція України далеко не вичерпала свого творчого потенціалу для реалізації принципу спеціалізації побудови судової системи і продовжує здійснювати суттєвий вплив на вдосконалення процесу впровадження згаданого принципу як у законотворчий процес, так і в практику діяльності судових органів, удосконалюючи судову інфраструктуру в державі в цілому, свідченням чого є практика діяльності Конституційного Суду України у сфері інтерпретації положень Основного Закону України щодо розуміння принципу спеціалізації судової системи та його конкретних проявів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Назаров І.В. Принципи побудови судової системи. – Х.: ФІНН, 2009. – С. 32.
2. Палій В.М. Поняття та місце спеціалізованих судів у судовій системі України // Державно-правова реформа в Україні. Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. - С. 332-335;
3. Пахолок Л.І. Проблеми формування спеціалізованих (господарських) судів // Державно-правова реформа в Україні. Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. - С. 335-337;
4. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика / Відп. ред.: В.Ф. Погорілко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 430-440.
5. Москвич Л. На шляху до реформування конституційних засад судової системи // Право України. - 2009. - №10. - С. 96-101.
6. Овчаренко О.М. Щодо конституційної регламентації принципу спеціалізації побудови судової системи // Конституційні аспекти судової реформи: Матеріали наук.-практ. конф., 26-27 червня 2008 р. / Ред. кол.: В.І. Борисов (голов. ред.), Н.В. Сібілова (наук. ред.). – Х.: Право, 2008. – С. 63-67.
7. Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е. Теория современной конституции. – М.: НОРМА, 2005. - . 40-59.
8. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник: В 4-х т. / Под ред. Б.А. Страшуна.– М.: Изд-во БЕК, 1996. – Т.2. – С. 402.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів "найвищий судовий орган", "вищий судовий орган", "касаційне оскарження", які містяться у статтях 125, 129 Конституції України від 11.03.2010 р. // Вісник Конституційного Суду України. - 2010 р., № 3, стор. 7.
10. Новый тлумачний словник української мови в 4 томах/ Укл. В. Яременко, О. Сліпущко. - Т. 2. - К.: Видавництво "Аконіт", 1998. - С. 95.
11. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. - Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2005. - С. 379; Словник української мови, том IV / За ред. М.Л. Мандрик. - К.: Видавництво "Наукова думка", 1973. - С. 266
12. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. - К.: Либідь, 2005. - С. 211-212.
13. Анишина В.И. Конституционные принципы как основа самостоятельности судебной власти. Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. – М.: Российская академия правосудия, 2006. - С. 13.
14. Окрема думка судді Конституційного Суду України Скоморохи В.С. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів "найвищий судовий орган", "вищий судовий орган", "касаційне оскарження", які містяться у статтях 125, 129 Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. - 2010 р., № 3, стор. 7.
15. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. – М., 2002. – С. 346-357.
16. Адміністративне судочинство України: Підручник / за заг. ред. О.М. Пасенюка. – К.: Юрінком Інтер, 2009. - С. 47.
17. Святоцький О.Д. Судова влада в Україні: актуальні питання реформування // Право України. – 2010. – №5. - 31-33.
18. Сердюк В.В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Київський національний університет імені Т.Шевченка, 2003. – С. 4.
19. Брынцев В.Д. Судебная власть (Правосудие). Итоги реформ 1992-2003 гг. на Украине. – Х., 2004. – С. 50-51.
20. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України: Навч. посіб. / В.С. Ковальський, В.Т. Білоус, С.Е. Демський та ін.; відп. ред. Я. Кондратьєв. – К.: Юрінком Інтер, 2002. - С. 62-77;
21. Молдован В.В. Судострой: Украина, Велика Британія, Російська Федерація, США, ФРН, Франція. Судові органи ООН: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2009. – 29-44;
22. Жуковский А.Г. Судостройство Украины: История, теория и практика. Учеб. пос. – Х.: Бурун Книга. 2010. – С. 182-193.
23. Сірий М.І. Судова влада та основи її організації в демократичному суспільстві / Конференція "Стан та перспективи розвитку правосуддя в Україні" // Вісник Центру суддівських студій. - 2009. - №12. - С. 8.
24. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
25. Окрема думка судді Конституційного Суду України Маркуш М.А. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів "найвищий судовий орган", "вищий судовий орган", "касаційне оскарження", які містяться у статтях 125, 129 Конституції України // Вісник Конституційного суду України. - 2010 р., № 3, стор. 7.
26. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 р. // Вісник Конституційного суду України - 2002 р., № 2, стор. 29.
27. Науково-практичний коментар до Конституції України / відп. ред. В.Я. Тацій. – К.: Ін Юре; Х: Право, 2003. – С. 615-616.

28. Бурак О.В. Організація системи спеціалізованих судів України в контексті конституційних приписів // Вісник Академії адвокатури України. - №3 (16). - 2009. - С. 84.
29. Енгибарян Р.В. Конституционно-развитие в современном мире. Основные тенденции. – М.: НОРМА, 2007. - С. 423.
30. Ющик О. Про юридичну техніку конституційного визначення судоустрою України // Право України. – 2001. - №3. - С. 90.
31. Притика Д. Вищі спеціалізовані суди як конституційна гарантія демократизації судової влади // Право України.–1999.-№12. - С. 11.
32. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації. Монографія. – Х.: Право, 2008. – 304 с.
33. Аверченко Д.Г. Специализированные суды в системе органов судебной власти : Теоретико-правовое исследование. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. -М., 2002. – С. 2.
34. Заржицький О. Про необхідність створення спеціалізованих трудових судів в Україні. // Право України. – 2009. – №12. – С. 227.
35. Кузнецова Е.А. Нормы-принципыроссийскогогражданского права. – М.: Статут, 2006. – С. 51-84.
36. Серета О. Адміністративне і господарське судочинство: значення і доцільність спеціалізованих судів у порівняльно-історичному аспекті // Право України. – 2009. – №6. – С. 83.

СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ ПРАВА ВЛАСНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Перчеклій І.

(юрист)

Анотація: У статті досліджено інститут права власності Українського народу на природні ресурси, його соціальна значимість та особливості конституційного закріплення цього інституту.

Ключові слова: право власності Українського народу на природні ресурси, реалізація права власності Українського народу на природні ресурси, соціальне значення права власності Українського народу на природні ресурси.

Аннотация: В статье исследован институт права собственности Украинского народа на природные ресурсы, его социальная значимость и особенности конституционного закрепления.

Ключевые слова: право собственности Украинского народа на природные ресурсы, реализация права собственности Украинского народа на природные ресурсы, социальная значимость права собственности Украинского народа на природные ресурсы.

Annotation: Axiological approach to understanding the ownership rights of the Ukrainian people gives the ability to trace the role of this legal phenomenon in society more clearly. However, this aspect of research study has not received enough attention in national jurisprudence. At the constitutional level, the ownership of the Ukrainian people is fundamentally separated from types of ownership. This appears to be an essential element of the people's capacity as of an independent subject in public relations. Furthermore, as follows from the constitutional values, it can be understood as: 1) the subject of ownership, the most common subject of a public nature; 2) a list of the property of the Ukrainian people, despite the fact that this list has an inherent open nature ("and other natural resources"); 3) the exercise of ownership rights by the state and the local authorities within the limits set by the Constitution on behalf of the Ukrainian people. The exercise of constituent power of the Ukrainian people as a part of the implementation of public power generally implies the need of providing certain public functions of the property, without which the implementation of such functions is not possible.

Ownership of the Ukrainian people on natural resources, in our view, is an important tool for: 1) management to ensure the integrity and stability of the country; 2) sustainable environmental and economic development of certain regions and administrative units; 3) management in order to meet environmental and economic needs in natural resources of local communities and citizens of Ukraine; 4) ensure equal rights of access to natural resources as national property of Ukraine.

Direct fixing of the ownership of the Ukrainian people on natural resources in the Constitution of Ukraine in objective and subjective meanings indicates that this category is not a conceptual (doctrinal) category only, but that it also has the value of the self-regulatory legal phenomenon, which can be compared with many other constitutional categories.

Key words: ownership of the Ukrainian people on natural resources, the realization of the rights of the Ukrainian people on natural resources, social value of the ownership of the Ukrainian people on natural resources.

Бурхливі суспільно-політичні події в Україні кінця 2013 – початку 2014 р. показали вразливість та негарантованість багатьох важливих суспільних інтересів і цінностей, їх недостатню захищеність, а часом – пряме порушення з боку держави та її органів. Однею з суттєвих ознак такого стану речей в Україні стало неналежне, часом своєкорисливе використання вищими посадовими особами державної влади об'єктів права публічної власності на шкоду загальносуспільним інтересам, всупереч приписам чинного законодавства та вимогам суспільної моралі. За таких обставин, зокрема, вкотре актуалізується питання належного осмислення конституційної категорії права власності Українського народу на природні ресурси з метою наповнення її реальним змістом, оцінки її суспільної важливості та з'ясування шляхів забезпечення повноцінного розвитку цього суспільного і правового інституту.

Важливим напрямком такого осмислення в сучасній юридичній науці дедалі більше вважається аксіологічний (аксіолого-правовий) підхід, притаманний, зокрема, загальноправовим дослідженням С.С. Алексеєва[1], В.В. Костицького[2], С.І. Максимова[3], Н. Неновські[4], В.С. Нерсисянца[5; 6], П.М. Рабіновича[7], та ін., що ґрунтуються на осмисленні ціннісної складової того чи іншого правового феномену. При цьому аксіологічний підхід нещодавно почав застосовуватися і в дослідженнях конституційно-правових явищ та процесів.

Конституційне закріплення права власності на природні ресурси було предметом досліджень, з-поміж яких найбільш істотними є наукові розробки, що належать насамперед М.М. Брінчуку[8; 9], І.І. Каракашу[10; 11], В.В. Костицькому[12; 13; 14], В.В. Носіку[15], О.О. Погрібному[16], В.Д. Сидор[17; 18; 19], та ін.

Водночас для таких досліджень нехарактерно розуміння проблематики права власності загалом та права власності Українського народу на природні ресурси як соціальної та правової цінності. Аксіологічний підхід до розуміння права власності Українського народу дає змогу більш чітко та ґрунтовно простежити роль цього правового феномену в житті суспільства[20; 21]. Разом з тим, цей бік досліджень у вітчизняній юридичній науці ґрунтовного опрацювання не одержав. Тут можна хіба що згадати дослідження соціальної цінності права державної власності на природні ресурси, здійснене ще за радянських часів О.А. Рябовим[22], близьке до порушеної нами проблематики дослідження М.І. Васильєвою сфери публічних екологічних інтересів як особливих правових цінностей[23] та розвідку І.В. Озімок щодо цінності конституційного права власності на землю[24].

Цілком очевидно, що такий стан дослідженості відповідного кола питань не можна вважати задовільним. Це зумовлює необхідність застосування аксіологічного підходу до дослідження згаданого конституційно-правового явища.

Нагадаємо, що відповідно до частини першої статті 13 Конституції України “земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об’єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією”[25]. Із змісту цієї статті випливає, що на конституційному рівні принципово відокремлено власність Українського народу від власності інших суб’єктів права. Вважаємо, що це є суттєвим елементом забезпечення його правоздатності як самостійного суб’єкта публічно-правових відносин. Крім того, як випливає з наведеного конституційного формулювання, конституційного значення в ньому надано визначенню: 1) суб’єкта права власності, яким визнано Український народ як найбільш загальний суб’єкт публічного характеру; 2) перелік об’єктів прав власності Українського народу, при тому, що цьому перелікові властивий відкритий характер (“та інші природні ресурси”); 3) можливості здійснення права власника від імені Українського народу органами державної влади та органами місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

У системному зв’язку з наведеним конституційним формулюванням перебувають конституційні приписи, за якими: 1) власність зобов’язує; вона не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству; 2) держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки; 3) всі суб’єкти права власності рівні перед законом. У сфері реалізації конституційної моделі права власності Українського народу на природні ресурси зазначені норми визначають та обумовлюють соціальну функцію згаданого права власності як провідної її функції, що вказує на публічно-правову природу цього правового інституту.

Право власності Українського народу повинно як “абсолютне, незмінне, постійне, визначальне для встановлення правового режиму інших природних ресурсів”[26] право захищатися державою в особі її органів та посадових осіб відповідно до конституційно визначеного порядку їх формування та функціонування. Водночас належність певного кола об’єктів на праві власності Українському народові конституційно не вивисує згаданого суб’єкта права перед іншими суб’єктами права власності, які покликані взаємодіяти на засадах правової рівності перед законом. Так, В.В. Носік зауважив, що “природне і юридичне право Українського народу не може бути обмежене законами, однак воно може мати межі здійснення, які передбачені Конституцією України і міжнародно-правовими актами”[27].

Отже, в якості основних ознак права власності Українського народу на природні ресурси можна виокремити, на наш погляд, такі: 1) спеціальна, соціально орієнтована мета існування такої власності полягає в реалізації публічних екологічних інтересів, зокрема використання та охорони природних ресурсів як основи життя та діяльності теперішніх та майбутніх поколінь людей – насамперед громадян України[28]; 2) здійснення права цієї власності обмежене ознакою територіальності – переважно межами Української держави (окрім природних ресурсів її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, як це впливає зі статті 13 Конституції України); 3) особливість суб'єкта права власності – Український народ як джерело влади в державі, який здійснює повноваження власника у повному обсязі безпосередньо, а окремі повноваження власника – постійно через органи державної влади та місцевого самоврядування, причому останні виступають довірчими управителями (але не власниками) природних ресурсів[29], належних на праві власності виключно Українському народові; 4) особливість об'єктів даного права власності, що полягає в тому, що це конституційно визначені найбільш значущі, унікальні ресурси, необхідні для існування належних умов Українського народу, його нинішнього та майбутніх поколінь, економічної основи розвитку держави та суспільства, забезпечення влади Українського народу, її еколого-економічної основи, суверенності і самостійності влади держави тощо; 5) існує органічний взаємозв'язок прав власності Українського народу на природні ресурси з функціонуванням системи відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування, які забезпечують здійснення даного права власності.

У суб'єктивному сенсі право власності Українського народу на природні ресурси – це сукупність правомочностей Українського народу самостійно, постійно, незмінно, відповідно до Конституції та законів України володіти, користуватися та розпоряджатися природними ресурсами в цілях задоволення публічних екологічних інтересів нинішнього та майбутніх поколінь Українського народу. При цьому, очевидно, враховуючи специфіку природних ресурсів, зокрема необхідність їх раціонального використання та охорони, до згаданих правомочностей слід додати і як обов'язкові елементи обов'язки раціонального використання та охорони згаданих природних ресурсів як народом безпосередньо, так і за допомогою спеціально уповноважених органів публічної влади.

В об'єктивному сенсі право власності Українського народу на природні ресурси – це сукупність різногалузевих правових норм, що регулюють суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження природними ресурсами як об'єктами виключної власності Українського народу як титульного власника цих ресурсів. При цьому зазначені норми тісно пов'язані з нормами, що регулюють відносини щодо раціонального природокористування та охорони довкілля (у тому числі і відповідних природних ресурсів).

Реалізація правомочностей права власника Українського народу, як видається, відбувається у двох площинах: 1) здійснення народом своїх власницьких повноважень щодо природних ресурсів самостійно; 2) здійснення окремих повноважень власника органами державної влади та місцевого самоврядування від імені Українського народу. У другому випадку управління згаданими органами об'єктами права власності Українського народу слід відмежовувати від управління об'єктами права державної власності: суб'єкти управління збігаються, тоді як об'єкти управлінського впливу є різними. Очевидно, такі розбіжності слід зафіксувати законодавчо у спеціальному законодавстві.

При цьому ми вважаємо за можливе погодитися з позицією В.В. Носіка в тому, що згідно з Конституцією України органи державної влади та місцевого самоврядування мають здійснювати від імені Українського народу не право власності на природні ресурси, а забезпечувати реалізацію конституційних положень щодо здійснення прав власника від імені Українського народу. Закріплюючи поняття “права власника”, Конституція України тим самим допускає можливість реалізації органами законодавчої, виконавчої і судової влади у визначених межах саме окремих повноважень щодо володіння, користування і

розпорядження землею та іншими природними ресурсами від імені Українського народу[15].

З даних визначень випливають такі особливості: публічно-правова природа цієї категорії; неможливість нівелювання чи применшення ролі та місця права власності Українського народу на природні ресурси серед інших форм та видів права власності на природні ресурси; тісний зв'язок права власності Українського народу на природні ресурси з цілями раціонального природокористування та охорони довкілля. Вона посідає особливе, унікальне місце, зумовлене конкретно-історичними, політико-правовими, соціально-політичними, екологічними та іншими чинниками, що безпосередньо впливали та впливають на конструювання права власності Українського народу на природні ресурси в об'єктивному та в суб'єктивному сенсах. Це відносно самостійна правова категорія, що відображає єдність публічних екологічних інтересів та їх втілення у сфері власності на природні ресурси.

Право власності Українського народу на природні ресурси більш складно організоване та змістовне юридичне поняття, ніж право державної та комунальної власності на природні ресурси. Воно відбиває насамперед ставлення народу як титульного власника в цілях реалізації публічних екологічних інтересів шляхом безпосереднього волевиявлення народу. Інституціалізація даного права та його нормативне закріплення і деталізація є проявом дієвості та реальності народовладдя[29].

Право власності Українського народу на природні ресурси становить незаперечну та самостійну конституційну цінність у системі інших правових цінностей. Його реалізація є елементом аксіологічно-правового боку системної дії юридичних норм щодо регулювання права власності в цілому.

Аксіологічно-правовий підхід до аналізу права власності Українського народу на природні ресурси покликаний збалансувати, невинуватий ухил вбік проголошення пріоритетності та "священності й недоторканності" приватних різновидів власності, що домінували до останнього часу в юридичній (переважно цивілістичній) науковій літературі[30; 31].

Наявність права власності Українського народу на природні ресурси сама по собі є суттєвою правовою цінністю, оскільки вона несе в собі значний загальнодемократичний потенціал. У деталізації цього права засобами закону закріплюється найвищий ступінь доступності народові та кожному громадянину України кожного виду природних ресурсів, тоді як рівні можливості щодо їх використання відбивають стан соціальної справедливості в суспільстві.

Втілена на конституційному рівні модель права власності Українського народу на природні ресурси відбиває діалектику інтересів особистості, суспільства та держави[32], адже вона надає можливості користування відповідними природними об'єктами кожному громадянину України (стаття 13 Конституції України[25]).

Питання полягає в тому, наскільки така власність дійсно спроможна відбивати та втілювати суспільне благо, суспільні цінності, а не їх ілюзію. У цьому виявляється соціально-політична природа права власності Українського народу як особливого правового інституту, покликаного виражати зміст суспільного блага як такого[29]. Отже, особливо цінною така власність стає тоді, коли правові приписи, що регулюють відповідні відносини, втілюються у життя, реалізуються на практиці. На жаль, сьогодні діє безліч негативних, внутрішніх і зовнішніх, правових і політичних, організаційних і функціональних, об'єктивних і суб'єктивних чинників, які не дають можливість повноцінно реалізувати право власності Українського народу на природні ресурси, убезпечити від порушень право титульного власника та єдиного джерела влади в Україні, права якого повсякчас порушуються. Це, на нашу думку, складає істотну загрозу не лише реалізації права власності народу, але і народному суверенітету загалом.

Головним призначенням цієї власності і незаперечною суспільною цінністю є забезпечення належності природних ресурсів як загальнонародного надбання всьому

народові, а не державно-бюрократичному апарату. Вважаємо, що комплексне та неухильне забезпечення реальності такого права, його дієвості та ефективності його реалізації складає важливе соціально-політичне і правове завдання, реалізація якого покладається на механізм правового регулювання та на практичну діяльність органів публічної влади, покликаних застосовувати у своїй діяльності відповідні регулятори. Адже дане право значною мірою обумовлює та визначає специфіку екологічної та економічної основ чинного конституційного ладу. Відповідна форма власності також перебуває у складних діалектичних взаємозв'язках з державною та приватною власністю на природні ресурси, зумовлюючи багато в чому і специфіку останніх.

На підставі вищевикладеного можна зробити такі **висновки**.

Соціальна цінність власності Українського народу на природні ресурси полягає у своєрідності правового регулювання та закріплення відповідного комплексу правовідносин; у цілях такого регулювання; у взаємозв'язку цієї власності та суверенних прав народу, суверенітету держави; у відображенні у відносинах з приводу цієї власності суспільних екологічних інтересів, а також у відносній самостійності цієї власності, якій надано конституційного значення, тощо.

Саме існування такої власності в умовах України відбиває настійливе прагнення орієнтувати інших власників на екологічне праворозуміння, що впливає з екологічної детермінованості всієї сукупності відносин власності на природні ресурси безвідносно до їх суб'єктного складу.

Вважаємо слушною думку О.А. Рябова щодо необхідності відходу від суто економічного підходу до оцінки соціальної цінності власності народу на природні ресурси і наголосити на важливості оцінки цього правового інституту з ширших, а саме – з еколого-економічних позицій, які рівною мірою відбивають інтереси розвитку економіки країни, раціонального природокористування та охорони довкілля[22]. Саме з урахуванням економічного, екологічного, соціального, політичного та юридичного значення права власності Українського народу на природні ресурси можна дійти висновку щодо вагомості соціальної цінності цієї конституційної та еколого-правової категорії.

Здійснення установчої влади Українського народу як елемента здійснення публічної влади загалом передбачає необхідність забезпечення даної публічної функції певною власністю, без якої реалізація такої функції не видається можливою.

Право власності Українського народу на природні ресурси, на наш погляд, постає вагомими інструментом: 1) управлінського забезпечення цілісності та стабільності держави; 2) збалансованого еколого-економічного розвитку окремих регіонів та адміністративно-територіальних одиниць; 3) раціонального задоволення екологічних та економічних потреб територіальних громад та громадян України у природних ресурсах; 4) гарантування рівності прав у доступі до природних ресурсів як національного надбання України.

Безпосереднє закріплення в Конституції України права власності Українського народу на природні ресурси в об'єктивному та в суб'єктивному значенні вказує на те, що дана категорія є не лише концептуальною (доктринальною) категорією, але і поняттям, що має значення самостійного регулятивного правового феномену, поставленого в ряд з іншими найважливішими конституційними категоріями.

Головним призначенням цієї власності і незаперечною суспільною цінністю є забезпечення належності природних ресурсів як загальнонародного надбання всьому народові. Комплексне та неухильне забезпечення реальності такого права, його дієвості та ефективності його реалізації складає важливе соціально-політичне і правове завдання, реалізація якого покладається на механізм правового регулювання та на практичну діяльність органів публічної влади, покликаних застосовувати у своїй діяльності відповідні регулятори. Відповідна форма власності також перебуває у складних діалектичних взаємозв'язках з державною та приватною власністю на природні ресурси, зумовлюючи багато в чому і специфіку останніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе. – М.: Юрид. лит., 1971. – 223 с.
2. Костицкий В.В. Право як цілісність: теолого-соціологічний підхід// Соціологія права. – 2012. - №1(3). – С. 3-9.
3. Максимов С. Правова доктрина: філософсько-правовий підхід // Право України. – 2013. - №9. – С. 34-54.
4. Неновски Н. Право и ценности: пер. с болг. / под ред. В. Д. Зорькина. — М.: Прогресс, 1987. — 248 с.
5. Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление / Редкол.: Графский В.Г., Мамут Л.С., Нерсесянц В.С. (Отв. ред.) - М.: Изд-во ИГиП РАН, 1996. - 89 с.;
6. Политико-правовые ценности: история и современность / Графский В.Г., Дождев Д.В., Ефремова Н.Н., Козлова Н.Ю., и др.; Под ред.: Нерсесянц В.С.; Редкол.: Графский В.Г., Лаптева Л.Е., Мамут Л.С. - М.: Эдиториал УРСС, 2000. - 256 с.
7. Рабинович П. Социалистическое право как ценность – Изд 2-е, стереотипное. – О.: Юрид. лит.-ра, 2006. – 166 с.
8. Бринчук М.М. Эколого-правовые аспекты собственности на природные ресурсы в контексте публичного и частного права. Актуальные проблемы теории права и государства и экологического права. Сб. научных статей / Под редакцией Бобылева А.И., Духно Н.А. – Вып. 1. – М.: Юридический институт Московского государственного университета путей сообщения, 2000. – С. 51
9. Бринчук М.М. Экологическое право: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2005. – 670 с.
10. Каракаш І. І. Актуальні питання реформування конституційного права власності на природні об'єкти та їх ресурси // Реформування правової системи України: проблеми та перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів : Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–29 квітня 2004 р.). Збірник наукових праць. В 2 ч. / Редкол.: С. А. Єрохін, В. Ф. Погорілко, Я. М. Шевченко та ін. – К.: Національна академія управління, 2004. – Ч. 2. – 458 с.;
11. Каракаш І.І. Право поділеної власності на природні ресурси у законодавстві України // Право України. – 2001. - №3. – С. 83-85.
12. Костицкий В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка. (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). – К.: Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. – 772 с.;
13. Костицкий В. Конституційне регулювання охорони довкілля: український та світовий досвід; Право України, № 10, 2003; Київ, 2003;
14. Костицкий В. Екологічна функція держави та економіко-правовий механізм охорони довкілля; Право України, № 1, 2004; Київ, 2004;
15. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: [монографія]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
16. Погрібний О.О. Конституційні основи земельного права і їх значення для розвитку земельного законодавства // Земельне право України: Підручник / за ред. О.О. Погрібного та І.І. Каракаша. – Вид. 2-ге, переробл. і допов. – К.: Істина, 2009. – 600 с.
17. Сидор В.Д. Загальна характеристика конституційних основ земельного права України // Юрист України. – 2011. - №1 (14). – С. 45-50;
18. Сидор В. Земельно-правова основа конституційного ладу України // Право України. – 2011. - №5. – С. 242-247;
19. Сидор В.Д. Земельне законодавство України: сучасний стан та перспективи розвитку: Монографія. – К.: Юрид. думка, 2011. – 312 с.
20. Тодика Ю.М. Конституція України як соціальна цінність // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. – Т. 2.
21. Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / За заг. ред. Ю.П. Битяка. – С. 11.
22. Рябов А.А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР. Дисс. ... докт. юрид. наук. – Казань, 1984. – С. 99-121.
23. Васильева М.И. Публичные интересы в экологическом праве (Теория и практика правового регулирования). Дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 2003. – С. 143-154.
24. Озімок І.В. Цінність конституційного права власності на землю для вітчизняного суспільства // Митна справа. – 2013. - №4 (88). – Ч. 2. – Книга 2. – С. 361-368.
25. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
26. Носік В.В. Проблеми здійснення права власності на землю Українського народу. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – К., 2006. – С. 8.
27. Носік В.В. Проблеми реалізації конституційної гарантії непорушності суб'єктивного права власності на землю в Україні // Ученые записки Таврического национального ун-та им. В.И. Вернадского. Серия "Юридические науки". – 2010. – Т. 23 (962). - №1. – С. 219.
28. Грузин С.В. Конституционно-правовое регулирование отношений публичной собственности на природные ресурсы в Российской Федерации. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. - СПб., 2007. – 190 с.
29. Мазаев В.Д. Публичная собственность в России. Конституционные основы. – М.: Городец, 2004. – С. 155-156.
30. Андреева Г.Н. Институт собственности в конституциях зарубежных стран и Конституции Российской Федерации. – М.: НОРМА, 2009. – С. 52-56;
31. Кузнецова Н. Власність як основа громадянського суспільства і демократичної держави // Право України. – 2011. - №5. – С. 4-12.
32. Субочев В.В. Законные интересы. – М.: НОРМА, 2008. – С. 7-22.
33. Костицкий В.В. Екологічне право України. Книга перша [Текст]: Підручник, – Дрогобич: Коло, 2012. – С.256-261.

ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ: АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Романко С.М.

(кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового, екологічного та аграрного права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника)

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню механізму реалізації та відображенню у чинному екологічному законодавстві екологічної політики України та Польщі, а також основних аспектів еколого-правового співробітництва цих держав. В результаті аналізу основних аспектів формування екологічної політики України та Польщі на даному етапі – зокрема, основних нормативних документів, базових для співпраці, обміну досвідом з питань європейської інтеграції, історико-правовими аспектами розвитку та управління довкіллям, етапів інтеграції України до ЄС, дотримання принципу сталого розвитку, втілення економіко-правових механізмів реалізації екологічної політики, пошук нових технологій та джерел енергії на прикладі сланцевого газу – зроблено висновок, що екологічна політика України та Польщі має спільні напрямки розвитку, проте має також і відмінності у внутрішніх інструментах та результатах.*

***Ключові слова:** екологічна політика, національне законодавство, інтеграція, співробітництво.*

***Annotation.** The article is devoted to research the mechanism of realization and reflection of the current environmental legislation environmental policy in Ukraine and Poland, as well as key aspects of environmental legal cooperation of these countries. An analysis of the main aspects of environmental policy in Ukraine and Poland at this stage - in particular, the basic regulations base for cooperation and exchange of experience on European integration, historical and legal aspects of development and environmental management, stages of Ukraine's integration into the EU, the principle of sustainable developing, implementing economic and legal mechanisms for the implementation of environmental policies, the search for new technologies and energy sources for example shale gas - concluded that the environmental Policy of Ukraine and Poland shares common areas of development, but also has differences in internal tools and results.*

***Keywords:** environmental policy, national legislation, integration and cooperation.*

Міжнародне екологічне співробітництво України здійснюється в рамках укладених відповідних міжнародних договорів - міждержавних, міжурядових і міжвідомчих, регульованих нормами міжнародного права. Враховуючи, що у сучасному світі на фоні глобальної екологічної кризи надзвичайно активно відбувається інтеграція господарських, технологічних та інформаційних структур, які все більше стають транснаціональними, міжнародне екологічне співробітництво набуває надзвичайно важливого значення. Тому на сьогодні існує нагальна потреба розробки сучасної стратегії зовнішньої екологічної політики України, яка б відповідала реаліям сьогодення, забезпечувала національні інтереси і сприяла б реалізації цілей збалансованого розвитку. Польща є стратегічним партнером України у формуванні транскордонної та регіональної екологічної політики та певним чином впливає на її реалізацію у спільних природоохоронних проектах.

Актуальність. Проблеми транскордонних забруднень природних ресурсів та нерационального природокористування – одні із найбільш нагальних і гострих проблем сучасності та вимагають участі усіх держав як на національному, так і на транснаціональному рівнях, особливо держав-сусідів. Науковці справедливо стверджують, що екологічні проблеми не обмежені національними кордонами, вони мають загальнопланетарний характер [1]. Особливої актуальності проблема охорони довкілля та раціонального природокористування набула в останні роки поглиблення екологічної кризи, перевиробництва та екстенсивного використання природних ресурсів, ризиків екологічної безпеки - глобального потепління, зміни клімату, загрози біорізноманіттю тощо.

Аналіз міжнародної екологічної політики отримав закріплення та аналіз у наукових працях А.П. Гетьмана [1], В.В.Костицького [2], Н.Р. Малишевої [3], С.М. Кравченко [4] та інших відомих українських вчених. На даному етапі проблема екологічної співпраці між сусідніми державами Польщею та Україною досліджується недостатньо. Вивчення певних аспектів польсько-українського екологічного співробітництва проводили такі науковці як Б. Андрушків [5], М. Зюльковські [6], В.Помикало [7] та інші. Проте відсутні комплексні дослідження в області екологічної співпраці між Польщею та Україною, проблем її реалізації та особливостей проведення. Здебільшого досліджувалися певні аспекти двосторонньої співпраці в межах політичної чи економічної взаємодії сусідніх країн, проте не було проведено комплексного дослідження екологічної складової польсько-українського співробітництва.

Мета даної статті полягає у дослідженні поняття та аспектів співвідношення екологічної політики України та Польщі, її змісту, механізмів забезпечення та відображення у чинному українському та польському екологічному законодавстві, а також у формулюванні висновків на підставі проведеного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вирішувати спільні екологічні проблеми сучасності покликана екологічна політика. Вона може бути глобальною, національною, регіональною. В цілому, «глобальний» у характеристиці політики у більшості наукової літератури позначає її рівень, а не якісну характеристику окремого явища. Можна визначити глобальну екологічну політику як розв'язання екологічних питань планетарного масштабу – потепління клімату внаслідок забруднення, руйнування озонового екрану, створення еталонних біосферних резерватів, планетарного моніторингу та багато інших; вироблення міжнародних угод і конвенцій, що є обов'язковими до виконання і – регулюють міжнародні відносини у сфері використання світових ресурсів, у сфері зменшення загальних рівнів забруднення та інші. І Україна, і Польща є суб'єктами

глобальної екологічної політики, оскільки беруть участь у роботі ООН та її організацій від часу їх створення, але як країни-сусіди, реалізують також власні пріоритети екологічної політики, які виражаються у прийнятті та виконанні спільних нормативно-правових документів, наприклад, Угоди між Урядом України, Урядом Республіки Білорусь та Урядом Республіки Польща про створення транскордонного біосферного резервату "Західне Полісся", затвердженої Постановою КМУ від 11.07.2012 № 621. Як передбачено цією Угодою, співробітництво здійснюється на принципах рівності, територіальної цілісності Сторін, взаємної вигоди та добросусідства [8].

Загалом рамковими, важливими документом для співпраці Польщі та України в екологічній сфері є Декларація про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин від 13 жовтня 1990 року та Угода між Міністерством охорони навколишнього природного середовища України та Міністерством охорони навколишнього середовища, природних ресурсів і лісового господарства Республіки Польщі про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища від 18 травня 1992 року [9], яка визначає наступні напрямки співпраці України та Польщі у екологічній сфері: охорона атмосферного повітря від забруднення, включаючи транскордонні переноси; охорона вод від забруднення, особливо басейнів прикордонних річок; спільна екологічна експертиза господарської діяльності, яка проектується у прикордонній зоні; правові, а також економічні аспекти екологічної політики, моніторинг навколишнього середовища; охорона флори і фауни, розвиток національних парків, заповідників та інших територій, які особливо охороняються; переробка, утилізація і використання промислових і побутових відходів; взаємне оперативне інформування про ситуації, що створюють загрозу забруднення навколишнього середовища однієї з Сторін; обмін природоохоронною інформацією. Дана Угода також визначає основні шляхи такого співробітництва: здійснення спільних програм і проектів та засідань робочих груп; проведення семінарів і симпозіумів; підготовка і обмін спеціалістами; організація спільного інспектування стану навколишнього середовища; обмін науково-технічною, практичною, нормативно-методичною та іншою інформацією.

Основними питаннями що вирішуються в межах двосторонньої співпраці сусідніх країн є наступні: моніторинг (радіологічний, транскордонних вод, атмосфери); розроблення принципів і процедур проведення екологічних експертиз господарської діяльності, зниження транскордонного перенесення речовин, що забруднюють атмосферу, здійснення інвентаризації джерел забруднення, проведення серії консультацій з питань попередження надзвичайних забруднень і загрози навколишньому середовищу внаслідок аварійних ситуацій та ін. Велика увага в польсько-українських відносинах приділяється контролю та попередженню нелегального переміщення відходів через території договірних Сторін [10].

У сфері поводження з відходами, яка на даний час дуже актуальна для України зокрема (оскільки є прогалини у чинному законодавстві щодо, наприклад, переробки відходів, що є пріоритетною у ЄС), в рамках програми польської співпраці для розвитку Міністерства закордонних справ РП в 2011р. було підготовлено Висновки і рекомендації у сфері правового регулювання і програм залучення МСП до покращення енергоефективності з врахуванням технологій використання біомаси і відходів [11].

Крім того реалізуються і інші проекти, в тому числі і в межах регіонального співробітництва, зокрема в рамках реалізації Угоди між Урядами України та Польщі про співпрацю в галузі водного господарства на транскордонних водах у с. Будзінь Ярославського повіту Підкарпатського воєводства 22 вересня 2006 року відбулися спільні українсько-польські навчання з питань ліквідації транскордонного забруднення нафтопродуктами ріки Шкло, яка бере початок на території Яворівського району на підставі Угоди між Львівською областю та підкарпатським воєводством про міжрегіональне співробітництво від 30 березня 2000 року, Угоди про співпрацю між Підкарпатським воєводським інспекторатом охорони довкілля в Жешові та державним

управління екології та природних ресурсів в Львівській області від 24 червня 2004 року, Угоди між Урядом України та Урядом РП про співробітництво в галузі водного господарства на прикордонних водах від 10 жовтня 1996 року та інших .

Обмін досвідом з питань європейської інтеграції, що триває між Варшавою і Києвом, допомагає країнам визначити своє місце в об'єднаній Європі і вказує напрям необхідних для пристосування до вимог ЄС дій. Як приклад цієї сторони стратегічного партнерства можна згадати скликання польсько-української Європейської конференції як форуму для обміну досвідом щодо європейської інтеграції. Вимоги ЄС передбачають прийняття та адаптацію близько 200 законів, які охоплюють широке коло питань, в тому числі боротьбу з забрудненням води та повітря, утилізацію побутових та хімічних відходів, біотехнології, захист від радіації та збереження природи та інші. Тому спочатку були гармонізовані Водний закон і закон про Захист довкілля. Зміни екологічного закону, який стався в Польщі за минулі п'ять років, були пов'язані передусім з новим законом про збереження Природи. Також виправлений були деякі із законів, що регулюють управління природи (Геологічний і Добувний закон 1994 року, закон про Лісівництво 1991 року, закон, пов'язаний із Захистом Сільського господарства і Лісових ресурсів 1995). Остання така зміна була внесена до Мисливського закону [12].

Історико-правові передумови та управління довкіллям. Екологічна ситуація в Польщі була загрозливою, особливо у вугільних районах, але у напрямку боротьби із забрудненням навколишнього середовища країна досягла значних успіхів у період реструктуризації економіки.

З 1989 року Польща доклала значних зусиль та використала великі ресурси для вирішення питання забруднення навколишнього середовища. Польща була першою країною в Східній Європі, яка прийняла Національну екологічну політику. У листопаді 1996 року було прийнято Закон про охорону навколишнього середовища. На початку 1990-х років було оновлено управління екологією. За станом екології на місцях сліdkують екологічні інспекції, як і в Україні. І хоча досягнення стандартів по обмеженню забруднення навколишнього середовища, встановлені в Польщі у 1991 році, були визнані Європейською Комісією нереальними і які були вищими ніж в ЄС, вони встановили дуже корисну основу для проведення моніторингу та контролю за забрудненням навколишнього середовища. Україна також оновила вектори національної екологічної політики із прийняттям Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 року [13], який визначив довгострокові пріоритети екологічної політики України щодо окремих природних об'єктів, а також інструменти реалізації такої політики. У згаданому документі закріплено такі принципи глобальної екологічної політики: пріоритетність вимоги "забруднювач навколишнього природного середовища та користувач природних ресурсів платять повну ціну"; відповідальність органів виконавчої влади за доступність, своєчасність і достовірність екологічної інформації; доступність, достовірність та своєчасність отримання екологічної інформації; а також принцип сталого розвитку, для досягнення цілей якого Україна вважає за доцільне: заснування на базі ЮНЕП Світової Екологічної Організації; запровадження процесу екологізації освіти у всіх навчальних закладах з метою підготовки фахівців для збалансованого розвитку, підвищення рівня екологічної освіти населення; ухвалення 10-річних рамок політики збалансованого споживання та виробництва.

Крім того, варто зазначити, що Україна частково реформувала своє екологічне законодавство у відповідності до міжнародно-правових вимог та права ЄС у Законах України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про відходи», «Про пестициди та агрохімікати», «Про доступ до публічної інформації», «Про альтернативні джерела енергії» та окремих підзаконних нормативно-правових актах, наприклад, Постанові Кабінету Міністрів України «Про порядок координації заходів щодо виконання зобов'язань України за Рамковою конвенцією Організації Об'єднаних Націй про зміну

клімату та Кіотським протоколом до зазначеної Конвенції», Наказі Державного агентства екологічних інвестицій «Про затвердження Порядку проведення національної інвентаризації антропогенних викидів із джерел та поглинання поглиначами парникових газів» та інших. Проте нерозв'язаними на сьогодні залишаються проблеми належної переробки та утилізації побутових відходів, виконання вимог Орхуської конвенції в Україні, дозвільна система та нормативне забезпечення використання окремих альтернативних джерел енергії, а також належне виконання контролюючими органами функції екологічного контролю за природокористуванням. 16 жовтня 2012 р. у другому читанні та в цілому ВРУ затвердила законопроект № 10218 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні) [14]. Передбачені цим законом зміни призведуть до розбалансування основ екологічного законодавства та руйнування системи органів державної влади та контролю у сфері охорони довкілля та природокористування, оскільки даний закон позбавляє місцеві ради екологічних прав, ліквідує територіальні органи Мінприроди України, відбирає у екологічних, лісових і мисливських інспекторів право складати протоколи на браконьєрів і забруднювачів навколишнього середовища, закриває Національну комісію з Червоної книги, залишає ліси поза державним контролем. Інститут контролю за дотриманням вимог природоохоронного законодавства зазнає значної видозміни, оскільки функцію контролю будуть здійснювати працівники у складі апарату місцевих державних адміністрацій.

Інтеграція України до Європейського Союзу. Загалом Інтеграція до ЄС є одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики України, що підтверджується низкою політичних та нормативно-правових документів, зокрема Законом України «Про Концепцію загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», Програмою інтеграції України до ЄС, Стратегією інтеграції України до ЄС, Угодою про партнерство та співробітництво.

Для впровадження Плану дій Україна – ЄС Уряд України щороку приймає відповідні заходи. Наприклад, План першочергових заходів щодо інтеграції України до ЄС на 2013 рік [15] містить 71 захід, 6 із яких уже виконано станом на 1 половину березня 2013 року. Серед виконаного - проект постанови Кабінету Міністрів щодо використання у 2013 році коштів, що надійшли від ЄС в рамках виконання Угоди про фінансування програми «Підтримка впровадження Енергетичної стратегії України» та проект постанови Кабінету Міністрів щодо використання у 2013 році коштів, що надходять від ЄС в рамках виконання Угоди про фінансування програми «Підтримка виконання Енергетичної стратегії України в галузі енергоефективності та відновлювальних джерел енергії». За даними Мінприроди, Україні залишилося адаптувати до міжнародних екологічних норм близько 150 стандартів. У 2013-му році планується адаптувати 20 стандартів якості, спрямованих, насамперед, на унормування концентрації шкідливих речовин в навколишньому середовищі: воді, повітрі, землі. Також будуть впроваджені стандарти Кіотського протоколу [16].

Сталий розвиток. Принцип сталого розвитку є основним принципом, якого повинні дотримуватись держави для ефективного еколого-правового співробітництва та охорони природи в цілому. Варто сказати, що минулого року відбувся світовий Самміт «Ріо+20», на якому була представлена і офіційна делегація України. 22 червня 2012 року главами держав і урядів був ухвалений підсумковий документ Конференції ООН Ріо+20: «Майбутнє, якого ми прагнемо». В документі підтверджується необхідність подальшого просування ідеї збалансованого розвитку на всіх рівнях та інтеграції його економічної, соціальної та екологічної складових і врахування їх взаємозв'язку. Польща як член ЄС, нормативно закріпила та виконує принцип сталого розвитку довкілля. Крім того, Польща дотримується основного пріоритету екологічної політики, загально визнаного для всіх країн ЄС - недопущення забруднення природного середовища шляхом екологічної передбачливості та розважливості. Втілюється це застосуванням так званих «найкращих

доступних технологій» (Best Available Technology – BAT – застосування тих методів виробництва, які на сучасному рівні науково-технічних знань надають можливість гарантувати якомога вищу екологічну безпеку). BAT був запроваджений в 1984 р. директивою 84/360 ЄЕС для боротьби з промисловими забрудненнями атмосферного повітря. В Україні цей принцип поки не до кінця впроваджений у національне законодавство, використовується нечасто і не системно.

Економіко-правові фактори реалізації екологічної політики. Так само незавершене в Україні і формування дієвого економіко-правового механізму охорони довкілля. Відповідно до ст.42 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища” [17] цей механізм включає взаємозв'язок усієї управлінської, науково-технічної та господарської діяльності підприємств, установ та організацій з раціональним використанням природних ресурсів та ефективністю заходів по охороні навколишнього природного середовища на основі економічних важелів; визначення джерел фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; встановлення лімітів використання природних ресурсів, скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та на утворення і розміщення відходів; встановлення ставок екологічного податку; надання підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам податкових, кредитних та інших пільг при впровадженні ними маловідхідних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій та нетрадиційних видів енергії, здійсненні інших ефективних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища. В той же час не всі ринкові механізми регулювання природокористування та охорони довкілля в Україні використовуються на даний час. Тільки в 2010 році із прийняттям Податкового кодексу України введено екологічний податок, не діє податок на екологічно небезпечну продукцію, пільгове оподаткування та кредитування екологічно безпечної діяльності, екологічне страхування тощо. Таким чином, підприємства ще не несуть повного спектру витрат на відшкодування шкоди довкіллю. До ринкових регуляторів природокористування, які використовуються в Польщі належать, в першу чергу екологічний податок у вигляді диференційованого оподаткування залежно від «екологічної сприятливості» продукції. У цьому випадку концепцію оподаткування розробляють з таким розрахунком, щоб окремі підприємства, виробництво яких є екологічно безпечним, не опинилися у не вигідному становищі порівняно з конкурентами внаслідок здорожчання продукції. Також до елементів економічного стимулювання охорони природокористування і охорони довкілля в Польщі є податкові пільги і субсидії, пільгові позики. Втрати бюджетних коштів внаслідок впровадження податкових пільг компенсують надходженнями від оподаткування підприємств, що використовують екологічно небезпечну технологію або виготовляють екологічно шкідливу продукцію. Пільгові позики слугують для фінансової підтримки суб'єктів господарювання, які запроваджують ресурсозберігальні та природоохоронні технології, які у сучасному світі є дорогавартісними. Як засвідчує досвід Польщі, завдяки диференціації цін на екологічно забруднену та екологічно чисту продукцію можна досягти позитивних результатів у зменшенні забруднення довкілля. Ефективним перспективним стимулом природоохоронної діяльності можна вважати і ринкову реалізацію права на забруднення. В Україні його дія на даний час призупинена. Мається на увазі торгівля квотами на забруднення відповідно до вимог Кіотського протоколу. Цей механізм є частиною плану заохочення бізнесу до безвідходних технологій та використання вискоелективних очисних систем. Загалом, економічні інструменти, що спрямовані на використання фінансових важелів, й переваг, які виникають з альтернативної господарської поведінки, визнаються за найважливішу групу інструментів екологічної політики

Можна констатувати, що у Польщі сформувалася ефективна система економічних інструментів екополітики, яка вже стала надійним фундаментом раціонального

природокористування. Економічні інструменти екополітики забезпечують трансформацію зовнішніх негативних екологічних ефектів у внутрішні екологічні витрати господарства і зворотне стимулювання зовнішніх позитивних екологічних ефектів [18].

Нетрадиційні джерела енергії. Правове регулювання видобування сланцевого газу має велику значення для України та Польщі. І Польща, і Україна намагаються знизити свою енергетичну залежність від Росії, а їх запаси сланцевого газу оцінюються як перспективні. В Україні протягом останніх півтора років активно реформується надрове законодавство з метою спрощення процедури отримання дозволу на розвідку та видобування сланцевого газу, проте окремого закону чи принаймні законопроекту у цій сфері на даний час немає. Польща ж планує ухвалити закон для регулювання видобутку сланцевого газу у 2013 року, відкриваючи шлях до початку функціонування потенційно прибуткового сектору. Попередній проект нового закону, який вимагав ЄС,

передбачає введення комбінації податків, що в сумі складають близько 40% від доходів, отриманих видобувачами сланцевого газу. Проте компанії кажуть, що саме деталі в новому законі мають значення. «Компанії пригальмовують роботу і чекають для того, щоб побачити, чи новий закон, особливо новий податок, залишить достатньо комерційного простору», заявив Павел Поправа, експерт з питань сланцевого газу Інституту енергетичних досліджень у Варшаві [19]. Уряд країни сподівається, що сланцевий газ підштовхне розвиток економіки, скоротить залежність від імпорту російського газу та знизить ціни на енергію. Перший комерційний видобуток сланцевого газу в Польщі очікується в невеликому обсязі на початку 2015 року. Сланцевий газ, ймовірно, стане суттєвим джерелом енергії для Польщі до 2020 року, проте вугілля, на яке багата країна, залишатиметься основним джерелом енергії ще впродовж 50 років, тоді як технологічні зусилля будуть зосереджені на скороченні викидів вуглекислого газу. На даний час у країні пробурено близько 35 (всього слід пробурити 100 для оцінки запасів) дослідницьких свердловин на сланцевий газ, проте результати буріння не завжди оптимістичні. В Україні натомість спостерігаються активні громадські протести щодо видобування сланцевого газу. Найбільше побоювання викликають істотні екологічні ризики, що супроводжують цю діяльність. Мною ця проблематика розкрита у ряді наукових праць [20-21]. Схожі проблеми мають місце і в Польщі. На противагу інформації ЗМІ та соціологічних досліджень, опублікованих в Україні, громадяни Польщі не виявляють великої підтримки діяльності по видобуванню сланцевого газу і також висловлюють побоювання щодо екологічної безпеки такої діяльності. Особливо, коли вчені доводять ризик від такої діяльності, як то, що технологія видобування сланцевого газу провокує землетруси, які діляться на дві групи: викликані технологією гідравлічного розриву пласту (фрекінгу) й обумовлені закачуванням в пласти відпрацьованої води. Якщо перші не є небезпечними через малу магнітуду, то другі представляють велику загрозу, оскільки можуть провокувати землетруси, подібні до того, що стався в Оклахомі (США) [22]. В Україні на даний час місцеві громади були фактично усунутими від процесу прийняття рішення про видобування сланцевого газу на їх території, оскільки погодження угоди про розподіл продукції було визначено законодавством як можливість участі громад у процесі передачі прав на надрокористування. Основною проблемою у цій сфері залишається фактична недієвість чинного надрового законодавства, неврахування інтересів місцевих громад при укладенні угод про розподіл продукції, відсутність повної та достовірної інформації про можливі екологічні ризики та особливості технологічного процесу видобування сланцевого газу, а також відсутність чітких зобов'язань інвесторів по охороні довкілля у регіоні видобутку.

Висновки. В результаті аналізу основних аспектів формування екологічної політики України та Польщі на даному етапі – зокрема, основних нормативних документів, базових для співпраці, обміну досвідом з питань європейської інтеграції, історико-правовими аспектами розвитку та управління довкіллям, етапів інтеграції України до ЄС, дотримання принципу сталого розвитку, втілення економіко-правових

механізмів реалізації екологічної політики, пошук нових технологій та джерел енергії на прикладі сланцевого газу – зроблено висновок, що екологічна політика України та Польщі має спільні напрямки розвитку, проте має також і відмінності у внутрішніх інструментах та результатах.

Важливим напрямком вдосконалення екологічної політики України є курс на адаптацію вимог екологічного законодавства відповідно до права ЄС.

Варто відзначити, що Україна демонструє позитивні зміни у напрямку адаптації міжнародного законодавства та права ЄС до українського законодавства. Проте є і недоліки, зумовлені загальною екологічною кризою в Україні, нераціональним природокористуванням, відсутністю ефективного економіко-правового механізму охорони довкілля, відсутності підґрунтя для впровадження світових та європейських природоохоронних практик та імплементацією європейського законодавства у вигляді транспонування, але шляхом простого перекладу норм ЄС без врахування екологічних, політичних, економічних та інших реалій України. Поліпшення екологічної ситуації й підвищення рівня екологічної безпеки атмосферного повітря визнані першочерговими завданнями екологічної політики України. Її реалізація потребує ефективного функціонування системи законодавства у сфері охорони довкілля, спрямованого на досягнення національних пріоритетів [23].

З огляду на це Україні слід вжити таких заходів:

- активізація діяльності відповідних органів державної та виконавчої влади щодо законодавчого, інформаційного та технічного забезпечення інтеграції екологічної складової в галузеві політики;

- активізація діяльності неурядових громадських організацій шляхом впровадження екологічної освіти та просвіти;

- забезпечення на практиці реальних механізмів інформування населення й впровадження принципів і положень Директив ЄС та Орхуської конвенції;

- створення умов для політичної пріоритетності вирішення екологічних проблем, економічної відповідальності бізнесу і промисловості за задану екологічну шкоду;

- в залежності від виду діяльності, що призводить до забруднення навколишнього середовища передбачити вжиття відповідних заходів для запобігання, обмеження або ліквідування таких наслідків;

- забезпечення своєчасного та повного виконання заходів, передбачених у Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року» у сфері посилення дієвості економічних інструментів екологічної політики та Національному плані дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 рр.;

- при розробці проектів концепцій, програм, законодавчих актів з формування і удосконалення екологічної політики використовувати позитивний досвід країн світу та ЄС, положення міжнародних стратегій та підходів у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Экологическое право Украины : учебное пособие / [А. В. Анисимова, А. П. Гетьман, В. И. Гордеев и др.]; под ред. проф. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. – Х. : ООО „Одиссей”, 2009. – 464 с.
2. Костицький В.В. Екологічне право України [Текст] : Підручник, - Дрогобич: Коло, 2012. – 360с.
3. Національна політика України в сфері збереження та збалансованого використання біорізноманіття [Текст] : научное издание / Н.Р. Малишева // Правові засади впровадження в Україні конвенції про біорізноманіття : Навч. пос. / Н.Р. Малишев, В.І. Олещенко, С.В. Кузнєцова, Н.Д. Красіліч та ін. - К. : Хімджест, 2003
4. Кравченко СМ., Андрусевич А.О., Бонайн Дж. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища. Підручник/Під заг. ред. проф. СМ. Кравченко -Львів: Вид. центр ЛНУ, 2002. - 336 с
5. Андрушків Б. Україна і Польща – економічні аспекти співпраці // Економіка України. – 2006. – № 1–2. – С. 143–150.
6. Зюлковскі М. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи // Віче. – 2008. – № 6. – С. 72–74.
7. Помикало В. Картина перспективного польсько-українського співробітництва// Персонал. – 2009. – № 7. – С. 52–59.
8. Угода між Урядом України, Урядом Республіки Білорусь та Урядом Республіки Польща про створення транскордонного біосферного резервату "Західне Полісся", затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 11.07.2012 № 621// Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_534
9. Угода між Міністерством охорони навколишнього природного середовища України та Міністерством охорони навколишнього середовища, природних ресурсів і лісового господарства Республіки Польщі про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища від 18 травня 1992 року // Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_015
10. Коцан Р.І., Копачинська Г. В. Особливості транскордонного польсько-українського співробітництва в екологічній сфері // Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи // Режим доступу: <http://ukrpolnauka.wordpress.com/2011/10/25/63>

11. З. Парчевський і Я. Карчевський. Висновки і рекомендації у сфері правового регулювання і програм залучення МСП до покращення енергоефективності з врахуванням технологій використання біомаси і відходів. – Варшава, 2011. – Режим доступу: http://ua-energy.org/upload/files/UKR_WIR.pdf
12. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища. Кравченко С.М., Андрусевич А.О., Бонайн Дж.Е. - Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 336с.
13. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21 грудня 2012 року.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні: Закон України від 16 жовтня 2012 року.
15. План першочергових заходів щодо інтеграції України до ЄС на 2013 рік: Розпорядження Кабінету Міністрів від 13 лютого 2013 р. № 73.
16. Міністерство екології та природних ресурсів України: офіційний веб-сайт. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/article/12299>
17. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 26 червня 1991 року // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>
18. Якубенко Л. "Аналіз досвіду Європейського співробітництва щодо формування і втілення інституцій та інструментів екологічної політики". Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/840/>
19. Закон щодо сланцевого газу можуть прийняти в Польщі цього року // Українська енергетика. – 14.01.2013 р. – Режим доступу: <http://ua-energy.org/post/28303>
20. Romanko S.M. Shale gas development in Ukraine: global context of problem and prospect of regulation // 10th Annual Colloquium of the IUCN Academy of environmental law «Global Environmental Law at a Crossroad» (July 1-5, 2012 - 500 West Baltimore street Baltimore MD, USA – 2012. - p.136-137.
21. Романко С.М. Економіко-правові проблеми використання сланцевого газу в Україні та світі // Доповіді І-ої Міжнародної науково-практичної конференції «Екологічна безпека та збалансоване природокористування» у м. Івано-Франківську, 20-22 вересня 2012 р. Збірник матеріалів конференції – доповідей (статей) і тез. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2012. – С. 99-100.
22. Науковці знайшли взаємозв'язок між промисловим видобутком корисних копалин і землетрусами // Режим доступу: http://www.newsru.ua/world/13jul2013/extract_quake.html.
23. Анісімова Г.В. Атмосферо-повітряні відносини : конституційно-правові аспекти //Режим доступу: http://www.rusnauka.com/20_DNII_2012/Pravo/7_113985.doc.html

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ ПРАВОМІРНОЇ ТА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Теремцова Н.В.

(кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

***Анотація:** У статті розглядаються особливості юридичної відповідальності, що зазначено у контексті правомірної та протиправної поведінки. Автором зроблено соціальний аналіз.*

***Ключові слова:** відповідальність, протиправна поведінка, правомірна поведінка, обов'язок відповідати.*

***Аннотация:** В статье рассматриваются особенности юридической ответственности, что отмечено в контексте правомерного и протиправного поведения. Автором сделан социальный анализ.*

***Ключевые слова:** ответственность, протиправное поведение, правомерное поведение, обязанность нести ответственность.*

***Annotation:** Summary of scientific text Teremtsova NV Features of legal liability in the context legitimate and unlawful behavior the social aspect The features of legal liability, given to notion of legal responsibility in the development of modern state-legal reality that is the object of attention of scientists as lawyers and practices. The law and legal science, the term "responsibility" has long become a very definite, independent content, which is quite different from its philological value. The aim of the paper is to show the importance - to be a prerequisite for the life of society from a legal point of view and show its importance for the Ukrainian state arising from social norms. The basic task of the legal regulation of social relations. Society is a kind of integral social organism, characterized by a certain degree of organization, order, public relations. In a society characterized by a system of subordination of all the people determined the nature of the existing social power and regulate their behavior through a variety of general rules - social norms. specified the nature and essence of social responsibility in the society and the state, including legal (legal) liability of public relations. As a striking example by making the conclusion that the rules of branch legislation, regulating the legal responsibility does not always meet the constitutional and statutory constitutional and regulations. In these cases, a mechanism of judicial constitutional review exercised by means of constitutional and constitutional and statutory proceedings in order to conform the provisions of the branch laws constitutional and constitutional and statutory regulations. Said mechanism became real through the creation of the Constitutional Court of Ukraine.*

***Keywords:** liability, unlawful behavior, lawful behavior, the duty to respond.*

Термін «відповідальність» означає - необхідність, обов'язок подавати звіт будь-кому про свої дії, вчинки, бути відповідальним за них [12, с.218]. Згідно словнику В.І. Даля відповідальність це «обов'язок відповідати за щось, повинність поруки за щось, борг дати в чомусь» [4, с.377]. У Оксфордському тлумачному словнику англійської мови слово «відповідальність» розглядається як «бути відповідальним, зробити щось без чужої підказки або наказу», обов'язок відповідати за щось [18]. Поняття відповідальності в багатьох мовах за своїм змістом співпадає, тобто пов'язано з виконанням обов'язку, (*debt*), за необхідністю відповідати за свою поведінку, визнавати провину, тощо. Тому значення слова «відповідальність» в загальному контексті може бути покладене в основу поняття

відповідальності у будь-якій галузі наукового пізнання (етиці, праві, соціології, психології і ін.).

У юридичній науці поширена і інша думка. Так, професор Р.О. Халфіна вважала, що в праві і правовій науці термін «відповідальність» давно набув цілком певний, самостійний зміст, який відрізняється від його філологічного значення [16, с.23, 316, 317].

За античних часів, в ученні Геракліта зафіксована відповідальність людини за вибір свого варіанту поведінки. У Демокріта і Сократа, а також у софістів зароджується розуміння відповідальності як внутрішньої якості людини і як зовнішнього накладення волі суспільства на волю індивіда, як подяка за окремі заслуги.

Під відповідальністю Т. Гоббс розумів загальну відповідальність співгромадян, об'єднаних суспільним договором, за дії своєї держави. І. Кант ототожнював відповідальність людини з його боргом, Г. Гегель - з розумним усвідомленням особою необхідності певної лінії поведінки. Дж. Мілль використовував поняття відповідальності в сенсі покарання за досконалу поведінку. Таке розуміння юридичної відповідальності отримало відображення в роботах А. Бена, Ф. Бредлі, М. Шліка і багатьох інших вчених і мислителів.

На сьогодні діалектико-матеріалістичний підхід до людської історії, суспільним явищам і процесам дозволяє реалістично розкрити соціальну природу і суть відповідальності в суспільстві і державі, зокрема юридичній (правовій) відповідальності суб'єктів суспільних відносин.

Суспільство є свого роду цілісним соціальним організмом, що відрізняється певним ступенем організованості, впорядкованості, урегульованості суспільних відносин. Для суспільства характерна система підпорядкованості між людьми, що визначена характером існуючої соціальної влади і регулювання їх поведінки за допомогою різноманітних загальних правил - соціальних норм.

Влада є обов'язковим елементом всякої соціальної організації людей. Вона виконує функцію регулювання спільної діяльності людей, добиваючись реалізації соціальних норм, правил поведінки, тим самим забезпечуючи стабільність в системі суспільних відносин, що вже склалися.

Обов'язковою умовою життєдіяльності суспільства є дотримання суб'єктами суспільних відносин права і обов'язків, що випливають із соціальних норм. Таким чином, забезпечення функціонування всього суспільства через можливу і належну поведінку індивідів і інших суб'єктів суспільних відносин є об'єктивною передумовою виникнення феномена і поняття соціальної відповідальності.

Відповідальність як соціальна категорія відображає різноманітний зв'язок суспільства і його суб'єктів, а також індивіда і тієї спільності, членом якої він є, відносно норм (правил, стандартів) поведінки, що склалися. З одного боку, даний зв'язок розкриває вимоги, які пред'являє суспільство (або спільнота) до своїх членів, до їх соціально значимої поведінки. З іншого боку, це відношення самого члена суспільства (спільноти) до вимог, що пред'являються, тобто реакція суб'єкта на вимогу суспільства (спільноти). Але на цьому зв'язок суспільства і його членів не закінчується. Можлива зворотна реакція суспільства на поведінку суб'єктів у вигляді схвалення і заохочення соціально-позитивної поведінки або шляхом негативної дії на них у разі невиконання вимог, встановлених соціальними нормами.

Таким чином, слід погодитись з думкою вчених-юристів, що взаємовідношення між суб'єктами суспільних відносин і суспільством з погляду свідомого здійснення взаємних вимог, що пред'являються до них, через соціальні норми знаходять вираз у категорії соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність виконує важливу функцію регулятора суспільних відносин, контролю поведінки людей.

Соціальна відповідальність дозволяє здійснювати контроль за поведінкою членів суспільства на зовнішньому і внутрішньому рівнях. На зовнішньому рівні такий контроль здійснюється соціумом, його публічним представником - державою, а також іншими

інституційними структурами громадянського суспільства, а на внутрішньому рівні - самою людиною. Відповідальність у всіх її різновидах виступає як цінність, що характеризує соціальну сутність особи. Значення соціальної відповідальності полягає в забезпеченні такої поведінки членів суспільства, яке відповідає інтересам, вираженим у вимогах соціальних норм.

Відособлення видів соціальної відповідальності залежить від сфери соціальної діяльності людини і виду відповідних соціальних норм. Традиційно в державно-організованому суспільстві виділяють моральну, політичну, суспільно-статутну і юридичну відповідальність.

У міру ускладнення суспільних зв'язків, диференціації суспільства на соціальні групи і класи, зокрема з протилежними, непримиренними інтересами, інтенсивно йде подальша диференціація соціальних норм на норми моралі, політичні норми, норми суспільних об'єднань, норми права.

Моральна відповідальність виражає усвідомлення особою і реальне виконання нею вимог моральних норм, а також настання морального засудження в разі ігнорування етичних вимог.

Етичні норми мають велике значення в професійній діяльності. У діяльності юристів дуже велику роль відіграють спеціальні норми етики (через це розрізняють судову, адвокатську, слідчу етику). Порушення етичних норм к професійній діяльності може стати підставою для настання юридичної відповідальності.

Зміст соціальної відповідальності пов'язаний із реалізацією громадського (перш за все етичного) обов'язку як глибоко усвідомленій необхідності запровадження в життя соціальних велінь. Здібність людини до виконання зобов'язань і його діяльність, направлена на виконання свого обов'язку, складають його відповідальність. Відповідальність відображає перш за все масштаб, об'єм, тобто межу обов'язку. У даному аспекті соціальна відповідальність - це індивідуальна форма і міра співвідношення належного і суцього у відносинах особи і суспільства.

Політичні норми регулюють відносини, що складаються між соціальними спільнотами (класами, соціальними групами, націями і так далі) і організаційними формами їх об'єднання з приводу здійснення політичною, зокрема публічною - державною і муніципальною - владою. Політична відповідальність означає усвідомлення необхідності виконання вимог, що впливають із політичних норм, а також засудження за їх невиконання або неналежного виконання через некомпетентність, переслідування корисливих, вузькоegoїстичних інтересів, тощо. Діяльність політичних партій, органів державної влади (законодавчою, виконавчою), місцевого самоврядування, їх посадових осіб припускає їх політичну відповідальність перед соціальним суспільством, інтереси яких вони виражають.

Норми суспільних об'єднань (профспілок, добровільних організацій, об'єднань та ін.) встановлюють в своїх статутах специфічні правила, що притаманні членам об'єднання. Суспільно-статутна відповідальність членів суспільних об'єднань виражається в усвідомленні необхідності виконання корпоративних статутних правил (вимог), в настанні тих негативних наслідків, які передбачені за їх невиконання або неналежного виконання.

У міру суспільного прогресу закономірною стала поява нового соціального регулятора - норм права. Відповідальність, яка нерозривно пов'язана з появою в суспільстві норм права, закріплених в законах, є особливим різновидом соціальної відповідальності, що отримав назву правової (юридичної) відповідальності [1, с.21]. Вона перш за все означає усвідомлення суб'єктом необхідності виконання вимог правових норм, а також настання негативних наслідків за їх невиконання.

Матеріалістичне вчення про свободу людської волі дає основу для достовірно наукового трактування можливості регулювання поведінки людей за допомогою соціальних норм, норм людського співіснування (моралі, права і ін.), а також оцінки дій

людини з боку суспільства, держави, колективу, інших осіб, його відповідальності за свої вчинки [14, с. 43-44].

Правові норми регулюють суспільні відносини шляхом дії на свідомість і волю осіб, їх поведінку. Вони адресуються конкретним суб'єктам суспільних відносин, які усвідомлюють свої дії і керують ними. Значення щодо вільної волі особи (в першу чергу свободи вибору поведінки) правильно кваліфікується як загальна, необхідна і природна передумова правового регулювання, визнання людини суб'єктом права і, отже, його юридичній відповідальності.

У юридичній науці є і думка, згідно якій дієздатність - це визнана законом здатність здійснювати тільки правомірні дії в цілях придбання, здійснення зміни або припинення права або обов'язків. В цьому випадку здатність відповідати за здійснення деліктів (правопорушень) виключається із змісту дієздатності і складає зміст самостійної категорії деліктоспроможності. Деліктоспроможність - це визнана державою здатність особи самостійно обирати варіант протиправної поведінки і відповідати за неправомірну реалізацію права або невиконання обов'язків [2, с.201-209].

Володіючи виборчою активністю, визначаючи характер своєї поведінки, індивід постійно повинен співвідносити його з соціальними вимогами. Не пригнічуючи особу, необхідність ставити її в таке положення, коли вона повинна вибирати, вирішувати самостійно. Необхідність виступає об'єктивною передумовою відповідальності, суб'єктивною ж передумовою служить свобода волі.

Свобода, що розглядається поза рамками необхідності, породжує свавілля, вседозволеність, волюнтаризм. Необхідність, узята поза свободою, породжує повну нездатність індивіда до самостійних рішень, дій, тобто фаталізм. При такому розумінні співвідношення свободи і необхідності неможливо правильно вирішити і проблему відповідальності.

Відповідальність є зворотна сторона свободи. Відповідальність припускає свободу. Свобода є можливість здійснення цілеспрямованої діяльності, здатність діяти із знанням справи заради вибраної мети. Свобода і відповідальність нероздільні як дві сторони соціально-історичної необхідності.

Соціалізація людини полягає у формуванні відповідальності як риси вдачі особи. Поява відповідальності говорить про здатність суб'єкта давати звіт за здійснення своїх прав і обов'язків і передбачати наслідки власної діяльності, тобто відповідальності як за минуле, скоєне, так і за майбутню поведінку.

У особи завжди є декілька варіантів можливої поведінки в певній ситуації. Сюди можуть входити і ті, які протирічать суспільній необхідності і свободі. Якщо людина усвідомлює, що своєю поведінкою вона порушує встановлене суспільством і державою писане або неписане правило, вона протиставляє особисту свободу суспільною, реалізує особисту необхідність, ігноруючи, заперечуючи соціальну необхідність. Людина в цьому випадку не вільна, оскільки вона не діяла відповідно до пізної нею (хоч би частково) суспільною необхідністю. І в той же час вона, реалізуючи особисті цілі, об'єктивно (має в своєму розпорядженні можливість) і суб'єктивно (діяла на власний вибір) вільний.

Умовами формування і функціонування сучасної правової держави слугують громадянському суспільству з соціально орієнтованою ринковою економікою і адекватна політична форма - демократія. Правова держава неможлива без економіки, формою правового виразу якої виступає договір рівноправних учасників, і без «розгорненої» демократії, без функціонування системи справжнього народовладдя, реальної демократії.

Однією з найважливіших характеристик демократії і правової держави є панування права і закону.

Право організує, направляє державну владу, яка формує закон. У нім визначається реальне (природне) право. За допомогою права і закону влада легалізувалася, самостверджується, стабілізується і функціонує, а за допомогою влади право і закон реалізуються, утілюються в життя. Взаємозв'язок, єдність і цілісне функціонування права

і влади утворюють правовий простір свободи, прояву активності осіб, соціальних суспільств, усіх суб'єктів суспільних відносин. Критерієм свободи в правовому просторі виступають права і свободи, обов'язки і відповідальність людини і громадянина. В результаті влада знаходить властивість права, а право стає чинником влади. Саме такими якостями характеризується демократична правова держава.

Владу (панування) права (rule of law) визначає право влади на законотворчість, яка стає пануванням закону при дотриманні обов'язкової умови: закон повинен відповідати праву. У історії людства кожен тип влади знаходив своє обґрунтування у відповідному типі права, а кожен тип права утілювався у властивому йому типі влади (рабовласницький, феодальний, буржуазний, тоталітарно-соціалістичний, постіндустріальний).

Розрізнити право і закон - це давня, висхідна ще до античності прогресивна демократична ідея, одна з найстійкіших традицій в світовій політико-правовій думці [10, с. 46]. Особливо яскраво це виявилось в природно-правовій доктрині, що має тривалу історію розвитку починаючи з античних часів і до теперішнього часу. Згідно цій доктрині незалежно від варіантів її інтерпретації розрізняються природне право як сукупність певних правових ідей, цінностей і ідеалів і позитивне право як система законів держави, між якими може бути як відповідність, так і суперечність. Одна з головних ідей доктрини природного права є ідея природних, природжених і невідчужуваних прав і свобод людини.

Право є закономірність соціального буття в юридичному аспекті, пов'язана із забезпеченням загальнолюдських цінностей, невід'ємних прав і свобод людини в єдності з його обов'язками і відповідальністю в контексті суспільно-історичного прогресу. У цьому полягає суть загальнотеоретичного осмислення права як природно-соціального явища. Право ж в позитивному сенсі є закон держави, система юридичних норм, що визначають реально існуючі межі свободи індивідів у державно організованому суспільстві. Це є юридичне буття, при якому, як справедливо відмітив В. Даль, влада, сила, воля, свобода дії або влада і воля знаходяться в умовних межах [4, с.377].

Закони держави (юридичні норми, позитивне право) є процес пізнання права, процес відходу або наближення до нього. У історичному аспекті закони держави є процесом пізнання права. З цих позицій під істинністю позитивних юридичних норм (законів) слід розуміти ступінь їх правового змісту, тобто відповідності праву.

Обов'язковим засобом державного забезпечення, охорони і захисту нормативно-позитивного права (конституції, законів) слугує правова (юридична) відповідальність в контексті правомірної і неправомірної поведінки суб'єктів суспільних відносин. В результаті встановлюються конституційність, законність і правопорядок, забезпечується стабільність розвитку суспільних відносин.

У контексті відмінності права і закону виникає можливість відомого коригування в розумінні категорії відповідальності, а саме в розрізненні понять правової відповідальності і юридичної відповідальності. .

Правова відповідальність - це відповідальність, що встановлюється відповідно до вимог ідеального (природного) права, його цінностей. Вона найтісніше пов'язана з принципами свободи, справедливості і рівності. Правова відповідальність лежить в основі юридичної відповідальності.

Розрізнення правової і юридичної відповідальності має практичне значення передусім і головним чином для законодавця.

Розмежування правових і юридичних норм пов'язане не з розумінням права в широкому і вузькому сенсі, як вважають Р.Л. Хачатуров і Д.О. Ліпінський [17, с.200], а з визнанням природного і позитивного права (права і закону), в співвідношенні яких первинним, визначальним є природне право. Так само правова відповідальність, будучи передусім категорією суспільної свідомості, передуює юридичній відповідальності, що закріплюється в позитивному праві (законі). Правова відповідальність не замінює юридичну відповідальність, вона лише показує витоки, обумовленість виникнення

юридичної відповідальності, виражає громадську потребу і необхідність в специфічному регулюванні суспільних відносин, в його забезпеченні, охороні і захисті, не нівелює і не «вимиває» з неї юридичного змісту [17, с. 201].

Поняття правової відповідальності в науковій літературі використовується не лише як явище суспільної свідомості, як ідеальне уявлення про справедливу відповідальність за правопорушення, але і як відповідальність в правомірній поведінці, як активна, правомірна поведінка учасників суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бернштейн Д.И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения. –Ташкент, –1989.
2. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. –М., –1979.
3. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. –М., –2008.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. –М., –1982. –Т.Ш.
5. Демидов А.В. Власть в единстве и многообразии ее измерений // Государство и право. –1995. № 11. –С. 3 – 11.
6. Керимов Д.А. Ответственность по советскому законодательству. –М., – 1971.
7. Колдаев В.М. Государственная власть. –М., –1993.
8. Марченко М.Н. Политология / Под ред. М.Н. Марченко. –М., 1999.
9. Мшвениерадзе В.В. Власть: очерки современной политической философии Запада / Под ред. В.В. Мшвениерадзе. –М., –1989.
10. Нерсесян В.С. Право и закон. Из истории правовых учений. –М., –1983.
11. Обычное право и его роль в формировании современной правовой культуры. // Выступления участников Научно-практической конференции на тему "Обычное право и его роль в формировании современной правовой культуры", состоявшейся в г. Майкопе (Республика Адыгея) 19 - 20 апреля 1999 г. (–Северо-Кавказский юридический вестник. –2000. № 1. – С. 146 - 154).
12. Ожегов С.И. Словарь русского языка. –М., –1981.
13. Самощенко И.С., Фарушкин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. –М., –1971.
14. Самощенко И.С. Свобода воли и ее значение для правового регулирования общественных отношений // Советское государство и право. –1963. № 12. – С. 43, 44.
15. Халипов В.Ф. Кратология как система наук о власти. –М., –1999.
16. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. –М., –1974.
17. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности.
18. Oxford English Dictionary, second edition, edited by John Simpson and Edmund Weiner, Clarendon Press, 1989, twenty volumes, hardcover, ISBN 0-19-861186-2

ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОЇ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ

Чеховська І.В.

(головний науковий співробітник відділу вивчення міжнародного досвіду у сфері оподаткування Науково-дослідного центру з проблем оподаткування Національного університету ДПС України, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник)

Анотація. Доведено необхідність застосування концептуального підходу до формування системи принципів державної сімейної політики України. Проаналізовано принципи, закладені в Концепцію державної сімейної політики України, на підставі чого зроблено висновок про доцільність: а) розширення переліку принципів; б) розчленування окремих принципів, зуження і конкретизацію їх змісту. Сформульовано поняття „принципи державної сімейної політики”. Розроблено систему принципів державної сімейної політики, які є базисом формування державної сімейної політики в Україні незалежно від пріоритетів державної діяльності щодо визначення та здійснення вказаної політики.

Принципи державної сімейної політики поділено на загально-правові та особливі. Особливі принципи державної сімейної політики України за критерієм значущості і правового обов'язку поділено на три групи: 1) пріоритетні; 2) взаємні; 3) ціннісні. Наводиться докладна характеристика принципів державної сімейної політики.

Ключові слова: принципи, система принципів, концептуальний підхід, критерії.

Анотація. Доказана необходимость применения концептуального подхода к формированию системы принципов государственной семейной политики Украины. Осуществлен анализ принципов, заложенных в Концепцию государственной семейной политики Украины, на основе чего сделан вывод о целесообразности: а) расширения перечня принципов; б) разделения отдельных принципов, сужение и конкретизации их содержания. Сформулировано понятие «принципы государственной семейной политики». Разработана система принципов государственной семейной политики Украины, которые являются базисом формирования государственной семейной политики в Украине независимо от приоритетов государственной деятельности в отношении определения и осуществления указанной политики.

Принципы государственной семейной политики разделены на общеправовые и особенные. Особенности принципы государственной семейной политики Украины по критерию значимости и правовой обязанности разделены на три группы: 1) приоритетные; 2) взаимные; 3) ценностные. Приведена детальная характеристика принципов государственной семейной политики.

Ключевые слова: принципы, система принципов, концептуальный подход, критерии.

Annotation. It is proved the necessity of conceptual approach implementation to formation of system of principles for state family policy in Ukraine. It is analyzed the principles from Conception of state family policy and on the basis of which it is made the conclusion about the feasibility of: a) expanding the list of principles; b) separation of some principles with specification of their content. It is formulated the term “principles of state family policy”. It is created system of principles of state family policy in Ukraine that are seen as basics for formation of state family policy in Ukraine regardless of state priorities in defining and implementation of stated policy that is based on: supreme rule of law, law and justice, preventing opposition legitimacy and appropriateness, a harmonious blend of human rights and family responsibilities.

Principles of state family policy are divided into general legal and special ones. To general legal principles we can add principles of: sovereignty and autonomy of family; effective work of state institutions that are responsible for formulation and realization of state family policy; differentiation of state family policy; continuity and long-term priority actions; preventative approach; differentiated and targeted approach; full validity and others. Special principles of state family policy in Ukraine are divided on three groups based on significance and legal obligation criteria: 1) priorities; 2) mutual; 3) valuable.

Key words: principles, system of principles, conceptual approach, criteria.

Сьогодні у наукових дискурсах країн ЄС значне місце відводиться необхідності проведення збалансованої сімейної політики. Важливість збалансованої сімейної політики пов'язана з наявністю такої фундаментальної причини: суспільство не може добре функціонувати без здорових і сильних сімей і, відповідно, нівелюється можливість кожної конкретної особи різнобічно реалізувати себе в соціумі.

Прагнення України приєднатися до європейської спільноти потребує відповідної гармонізації законодавства в частині формування нової моделі взаємовідносин держави та інституту сім'ї. Так, уряди, країн-членів ЄС мають дотримуватися загальноєвропейських принципів, серед яких: поліпшення умов для існування сімей, якості життя європейців, створення умов для реалізації своїх уявлень про сім'ю; забезпечення умов для поєднання професії та сім'ї, з тим, щоб досягти рівності можливостей жінок і чоловіків та вищого рівня доходу сім'ї за рахунок трудової діяльності, а не соціальних виплат; максимальне врахування різноманітних форм сімейних союзів при розробці та здійсненні заходів підтримки сім'ї [1].

Водночас зауважимо, що незважаючи на загально визначені принципи сімейної політики в країнах Євросоюзу існують суттєві відмінності щодо їх реалізації в окремих країнах-членах ЄС [2].

Щодо нашої країни, то, доцільно зазначити, що починаючи з 1990-х рр., відбулися суттєві зміни у суспільному розвитку та політиці держави (мається на увазі відхід від попередніх принципів і підходів радянської держави, що визначалися у посиленій регулятивній ролі її щодо сім'ї). У зв'язку з цим вважаємо, що існує нагальна потреба у розробці адекватного політичним, соціально-економічним, правовим, культурологічним умовам підходу до формування системи принципів державної сімейної політики (далі – ДСП) України.

Передумовою формування концептуального підходу до розробки системи принципів ДСП України є результат взаємодії низки факторів, зокрема: політична воля, загальноекономічні та ринкові фактори, демографічна ситуація, екологічне становище, психологічні аспекти зміни відношення до сім'ї, кримінальний стан, політика державного регулювання соціально-економічними процесами тощо.

Наведені вище фактори підтверджують доцільність розробки моделі ДСП України, яка повинна спиратися на відповідні принципи і враховувати не тільки існуючі реалії сьогодення. Метою такої політики повинно стати пропагування ідеалу сім'ї, сімейного способу життя, забезпечення державою необхідних умов для реалізації сім'єю її функцій та підвищення якості життя сім'ї, створення умов для самореалізації та самозабезпечення сімей створення умов для збереження, укріплення і розвитку сімейних відносин в Україні.

Враховуючи вищенаведене, визначимо необхідні для формування ДСП України принципові положення: а) ДСП повинна формуватися як один із самостійних напрямів державної соціальної політики, а інститут сім'ї має входити до системи державної діяльності як цілісний об'єкт; б) держава повинна будувати рівноправні взаємовідносини із сім'єю, забезпечувати збалансованість прав і відповідальності державних інститутів і сім'ї, створювати необхідні умови для активізації потенціалу сім'ї, потрібного для її самозабезпечення; в) держава повинна гарантувати макроекономічні та соціальні стандарти, необхідні для самостійного функціонування сімей у суспільстві; здійснювати цілеспрямований облік і сприяти реалізації інституційних прав і інтересів сімей у процесі їх життєдіяльності; створювати умови для забезпечення незалежності сімей і розвитку їх функцій як агента соціальних відносин.

Ураховуючи наведене вище визначимо принципи та систему принципів ДСП України, в якій будуть враховані права та інтереси сімей в Україні, забезпечені гарантії їх ефективної реалізації та захисту.

Формулюючи принципи, розробка яких є важливим елементом ДСП, пропонуємо виходити з того, що під принципами потрібно розуміти „... першопочаток; те, що лежить в основі певної теорії науки; внутрішнє переконання людини; основне правило поведінки; основну особливість у будові чого-небудь” [3, с. 461]. Поняття „принцип” (від лат.

principium – основа, початок) тлумачиться як: 1) основне, вихідне положення теорії, вчення, керівна ідея, основне правило діяльності; 2) внутрішнє переконання, погляд, що означає норму поведінки; 3) основа устрою, дії будь-якого механізму, прибору [4, с. 409].

Сукупність принципів утворює гносеологічну систему, яка дозволяє досліджувати, вивчати та втілювати у практику визначені принципи.

Отже, принцип є центральним поняттям, основоположною ідеєю, що пронизує систему будь-яких знань і субординує його. У межах теоретичного знання про ДСП принцип визначає вимогу розгортання самого знання в систему, де всі теоретичні положення пов'язані між собою і певним чином впливають одне на одного.

Принципи об'єктивні, не залежать від волевиявлення та побажань окремих особистостей. Основу принципів становить діалектичний закон розвитку.

Розробити систему принципів означає закласти теоретико-методологічні засади забезпечення ДСП в Україні. В основі цієї системи повинні бути: верховенство закону, законність і справедливість, недопущення протиставлення законності і доцільності, гармонійне поєднання прав людини і сімейних обов'язків. Ці принципи можна назвати загальними, враховуючи, що вони є основою формування ДСП незалежно від пріоритетів державної діяльності щодо визначення та реалізації вказаної політики.

Необхідно зазначити, що детальний аналіз принципів, покладених в основу Концепції державної сімейної політики України [5; 6, с. 106-108, 112-113] дозволив нам виділити серед наведених дві тенденції: 1) тенденція, що свідчить про доцільність розширення переліку принципів; 2) тенденція, що доводить доцільність розчленування деяких принципів, звуження і конкретизацію їх змісту.

До того ж вищенаведені принципи розташовані з точки зору їх соціально-економічної об'єктивності. Отже, не політика державної влади, а об'єктивна політична та соціально-економічна дійсність суспільства об'єднала принципи, виписані у Концепції.

Крім того, слід зазначити, що процес виділення принципів ДСП України дуже динамічний, оскільки принципи можуть змінюватися залежно від суспільно-економічних та політичних умов.

Ураховуючи наведене вище, визначимо принципи та систему принципів ДСП України. На нашу думку, під принципами ДСП потрібно розуміти такі основні положення, які є орієнтирами, вимогами формування і здійснення ДСП і відображають її сутність. Система принципів ДСП – певний порядок розташування принципів при дотриманні певного зв'язку.

До загально-правових принципів ДСП України потрібно віднести такі принципи:

Суверенітету і автономії сім'ї – означає, що при здійсненні ДСП необхідно, по можливості, мінімізувати будь-яке втручання у справи сім'ї (за винятком випадків асоціальної поведінки сім'ї, адміністративно або кримінально-каранної поведінки її членів).

Принцип гармонізації прав людини і сімейних обов'язків. Гармонійне поєднання прав людини і сімейних обов'язків.

Принцип ефективної діяльності державних органів – суб'єктів забезпечення ДСП в Україні. Ефективна діяльність органів – суб'єктів забезпечення ДСП реалізується шляхом оптимізації, вдосконалення структури їх системи, що викликає нівелювання негативних процесів усередині системи.

Принцип диференційованості ДСП означає, що при проведенні будь-яких заходів ДСП потрібно враховувати різноманіття існуючих соціально-демографічних ситуацій і моделей сімей.

Принцип бюджетного контролю. Фінансове забезпечення ДСП здійснюється, у тому числі, і за рахунок бюджетних коштів. Тому доцільно, на нашу думку, до принципів цієї політики віднести і принцип бюджетного контролю. Він виступатиме як попередня умова формування ДСП і як засіб її регулювання, контролю, корегування, своєчасного виявлення негативних тенденцій, попередження негативних явищ.

Принцип гласності пов'язаний насамперед із вільним доступом громадян до інформації про діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування – суб'єктів забезпечення ДСП в Україні, що виявляється у можливості здійснювати громадський контроль за їх діяльністю, у тому числі через органи масової інформації.

Іншим дуже важливим принципом ДСП має бути *принцип комплексності*. Охоплення всіх сторін життєдіяльності і всіх функцій сім'ї, всіх її членів, забезпечення первинності вирішення проблем сім'ї як цілого порівняно з вирішенням проблем окремих членів сім'ї. Він означає постановку сім'ї до центру суспільної системи, підвищення її статусу, подолання сприйняття її як такої, що потребує тільки захисту, керування, допомоги.

Принцип рівності і доступності. Неприпустимість будь-яких форм дискримінації сімей, незалежно від їхніх національних, культурних, регіональних відмінностей, у процесі формування і здійснення ДСП.

Принцип суспільного договору передбачає договірну регламентацію взаємин сім'ї як соціального інституту й держави.

Принцип історичності означає дослідження і врахування при розробці ДСП генезису її виникнення, основних стадій та етапів еволюції, законів і закономірностей розвитку та функціонування, кількісно-якісних і сутнісних перетворень.

Принцип полісуб'єктності і єдності цілей. Відмова від монополії державних органів влади у забезпеченні ДСП при дотриманні єдності цілей державної та регіональної СП, спільності зусиль усіх суб'єктів забезпечення ДСП.

Принцип демократизму нормотворчості та реалізації права виявляється в можливості сім'ї як безпосередньо, так і через своїх представників, різні організації брати участь у формуванні та здійсненні ДСП.

Принцип доцільності передбачає обґрунтовану необхідність врегулювати відносини між державою та інститутом сім'ї з метою вирішення існуючих проблеми. Закріплення цього принципу в законодавстві дозволяє розв'язати складну проблему зарегульованості відносин між владою і інститутом сім'ї. Суть його полягає в тому, що органи державної влади, місцевого самоврядування–суб'єкти забезпечення ДСП в Україні, повинні враховувати реальний соціально-економічний стан країни при прийнятті будь-яких управлінських рішень щодо інституту сім'ї.

Принцип адекватності припускає використання з боку суб'єктів забезпечення ДСП в Україні різних альтернативних варіантів рішення, вивчення й узагальнення власного досвіду у вирішенні існуючих проблем сімей, об'єктивну реалістичну оцінку наслідків прийнятих рішень для того, щоб вчасно виявити і застосувати все позитивне, що виправдало себе на практиці, а також творчо використовувати вітчизняний і закордонний досвід з вирішення подібних питань.

Суть *принципу ефективності* полягає в тому, щоб при найменших витратах ресурсів суб'єктів забезпечення ДСП досягти намічених цілей. Реалізація принципу ефективності забезпечить формування та реалізацію ДСП на якісно новому рівні. При цьому головними характеристиками такого процесу стануть передбачуваність, послідовність і відповідальність за остаточні наслідки ухвалених рішень.

Застосування *принципу взаємозв'язку* передбачає формування та реалізацію ДСП у взаємозв'язку з усіма видами державної політики (економічної, в тому числі бюджетної, податкової, житлової та ін.).

Принцип єдності теорії і практики полягає в тому, що напрацювання теоретичних положень повинно базуватися на практичних результатах, а практичні дії – на теоретичних розробках.

Принцип наступності і пріоритетності довгострокових заходів. Реалізація довгострокових програм, спрямованих на стимулювання потенціалу сім'ї при збереженні та вдосконаленні досягнутих соціальних гарантій підтримки сім'ї.

Принцип профілактичної спрямованості. Орієнтація ДСП на попередження негативних явищ, здійснювана на основі аналізу і прогнозу розвитку ситуації.

Принцип диференційованого та адресного підходу. Диференціація допомоги різним групам сімей відповідно до реального стану кожної конкретної сім'ї.

Принцип всебічної обґрунтованості. Правове, економічне, наукове обґрунтування змісту ДСП.

Усі зазначені вище загально-правові принципи ДСП необхідно використовувати при формуванні концептуальних основ ДСП. Крім того, ДСП повинна базуватися не тільки на загально-правових принципах, але й на особливих (доповнюючих) принципах, які підкреслюють особливі ознаки ДСП загалом.

За ступенем значущості і правового обов'язку усі особливі принципи, на нашу думку, доцільно поділити на три групи: 1) пріоритетні; 2) взаємні; 3) ціннісні.

До першої групи відносимо принципи, що відображають і забезпечують якість життя сімей через систему різних соціально-економічних показників.

Принцип укріплення, розвитку і підтримки сім'ї означає забезпечення правових, економічних і соціальних умов для функціонування і зміцнення сім'ї та визначення пріоритетних напрямів забезпечення ДСП на підставі всебічного моніторингу й аналізу ситуації стану сім'ї, наукових досліджень СП. Основою перерахованих заходів ДСП України має бути спрямованість на підвищення престижу сім'ї і сімейного способу життя. Він повинний знайти своє відображення в діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування – суб'єктів забезпечення ДСП, зокрема в організаційно-ідеологічній сфері, в галузі інформаційної політики і ЗМІ, в галузі житлової і містобудівної політики, в заходах економічної підтримки сімей; в галузі охорони здоров'я, покращання соціально-економічних умов і підвищення рівня життя сімей.

Принцип соціальної захищеності сім'ї. Тут мається на увазі забезпечення всім сім'ям гарантованого, стандартного для кожної типової сімейної ситуації мінімального рівня доходу, житлових умов, соціальних послуг, правового захисту, інших видів суспільної підтримки. Водночас механізми надання послуг повинні набути проблемно-цільового спрямування, адресності та пріоритетності. Однак потрібні досить жорсткі критерії відбору одержувачів всіх видів соціальної допомоги, але ті, кому вона дійсно потрібна повинні отримувати її повною мірою. Йдеться про оптимізацію системи соціального захисту та надання допомоги тим категоріям сімей, які цього потребують, і соціального стимулювання сімей, які спроможні у повному обсязі виконувати економічну функцію.

Принцип урахування фактичної здатності сім'ї до сплати податків (домірності). У статті 23 Загальної декларації прав людини і громадянина зазначено, що достатній життєвий рівень сім'ї досягається насамперед за рахунок достатнього рівня зарплати її членів. Тому, якщо частини зарплати, що залишається після сплати податків, не вистачає для підтримки достатнього життєвого рівня, регулювання повинно здійснюватись обмеженням податків або звільненням від них і лише потім їх розподілу у формі соціальних виплат. Але спочатку потрібно визначити реальний неоподаткований мінімум доходів, фактичний розмір споживчого кошика, встановити реальну мінімальну заробітну плату.

Принцип доступності та розвитку системи соціальних послуг передбачає запровадження комплексу правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги (наприклад стали жертвами сімейного насилля або ж є безпритульними, соціальними сиротами тощо), здійснення соціального супроводу, соціальної профілактики та реабілітації. Забезпечення доступності та якості соціальних послуг для сімей, дітей та молоді.

Принцип доступності та розвитку системи сервісних послуг, орієнтованих на різні категорії та потреби сімей передбачає забезпечення доступності та якості сервісних послуг, орієнтованих на різні категорії та потреби сімей. Створення інфраструктури

надання сім'ям послуг, пов'язаних з доглядом за дітьми, немічними тощо, консультацій з питань шлюбу та сім'ї, культурних центрів організації дозвілля і відпочинку.

Принцип спирання на власні сили. У нормальних умовах сім'я сама повинна нести відповідальність за власний добробут, за утримання і виховання дітей, підтримку літніх людей – тільки тоді вона зможе приймати вільні і незалежні рішення. Завдання ж держави полягає у створенні умов для реалізації економічного і духовного потенціалу сім'ї і кожного її члена. Повинні бути створені сприятливі умови для використання трудового потенціалу родини, підтримка активності працездатних членів родини, допомога в адаптації до ринкових відносин шляхом економічного стимулювання сімей, зокрема за допомогою кредитних і податкових інструментів, державної підтримки сімейного підприємництва, фермерства, розвитку житлового кредитування, іпотеки, активізації участі у пайовому будівництві і житлово-накопичувальних програмах, законодавчого забезпечення формування фондів соціального житла, створення умов для розвитку духовного потенціалу сім'ї тощо.

Принцип регіоналізації пов'язаний із принципом диференціації, оскільки повинний враховувати при проведенні будь-яких заходів ДСП регіональні особливості, етнічні та культурологічні, що властиві конкретним регіонам.

Принцип створення сприятливих умов для благодійної діяльності у сфері соціальної підтримки сім'ї. Важливість благодійної діяльності значно зростає під час фінансово-економічної кризи та скорочення доходів державного бюджету, призначених для соціальної підтримки сім'ї. Через зниження зайнятості та доходів більшості громадян система державного соціального забезпечення в Україні перенапружена. Ускладнилося забезпечення належного державного фінансування соціальних послуг для сімей, гарантованих Конституцією і законами України. Водночас чинне законодавство не стимулює благодійників до добровільної підтримки такої суспільно-корисної діяльності в прозорий і зручний для них спосіб. Навпаки, численні прогалини і колізії актів законодавства створюють перешкоди для надання благодійної допомоги тим, хто її терміново потребує. З іншого боку, чинний Закон України „Про благодійну діяльність та благодійні організації” [7] не забезпечує ефективного контролю за цільовим використанням благодійної допомоги та захисту прав благодійників. Це сприяє таким небезпечним явищам, як використання благодійних внесків не за призначенням.

За таких умов розвиток благодійної діяльності у сфері соціальної підтримки сім'ї потребує активної державної підтримки, в тому числі шляхом вдосконалення актів законодавства про благодійну діяльність і благодійні організації.

Принципи забезпечення охорони здоров'я та екологічної безпеки передбачають запровадження комплексу заходів, спрямованих на зменшення негативного впливу навколишнього природного середовища, профілактику захворюваності та забезпечення найбільш досконалими видами медичної допомоги, здійснення заходів щодо профілактики наркоманії, алкоголізму і куріння, поліпшення репродуктивного здоров'я населення, удосконалення системи інформації населення щодо забезпечення здорового розвитку дитини, поліпшення санітарно-епідемічної та екологічної ситуації.

Друга група принципів будується на взаємообумовленні прав та обов'язків сім'ї та держави. До неї належать такі принципи:

Принцип взаємної відповідальності держави і сім'ї означає, що держава і особа пов'язані взаємно кореспондуючими правами і обов'язками. Порушення однією зі сторін своїх обов'язків тягне за собою юридичну відповідальність.

Важливим принципом є *принцип законності*. Дія цього принципу є основою правової держави і означає, що ДСП в Україні повинна базуватися на законі та складатися з практичної його реалізації.

Застосування *принципу соціального партнерства* означає вирішення актуальних проблем української родини на засадах соціального партнерства сім'ї та держави, коли держава надає всебічну підтримку сім'ї, а сім'я несе відповідальність за виховання дітей

перед державою та передбачає активну співпрацю і підтримку створення та діяльності будь-яких суспільних організацій і рухів, що спрямовані на вирішення сімейних проблем.

Принцип соціальної участі. Соціальна участь – це форма реалізації прав і свобод особи та сім'ї, вона дає право та можливість кожній особі та кожній сім'ї безпосередньо впливати на рішення, що пов'язані із найважливішими потребами і інтересами, забезпечує поліпшення якості рішень і програм, що стосується сім'ї. ДСП перестає бути чимось нав'язаним зверху, вона стає загальним надбанням усіх учасників, які ідентифікують себе з нею, мінімізує соціальну напруженість і зменшує ймовірність соціальних конфліктів, конфронтації між громадянами й державою, сприяє розвитку почуття відповідальності за власну долю та долю сім'ї, допомагає подолати утриманські настрої стосовно держави тощо.

Принцип добровільності. Прийняття сім'єю допомоги з боку державних та інших органів, які є суб'єктами забезпечення ДСП, тільки на добровільних засадах.

Принцип зворотного зв'язку. Наявність і розвиток прямого і зворотного зв'язку між сім'єю та органами державної влади, місцевого самоврядування – суб'єктами забезпечення ДСП, суспільними інституціями, що беруть участь у процесі формування та здійснення ДСП.

До третьої групи належать такі принципи:

Принцип пріоритету сімейного виховання означає формування нових засад соціального і правового захисту сімей з дітьми, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-інвалідів; удосконалення законодавства з питань усиновлення, зокрема дітей, позбавлених батьківського піклування; формування у підлітків і молоді розуміння пріоритету виховання дітей у сім'ї та гуманних взаємин між членами кожної родини та в суспільстві. Розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, розроблення заходів та механізму розв'язання проблеми соціального сирітства.

Принцип забезпечення пріоритетності захисту прав та інтересів неповнолітніх передбачає створення сприятливих умов для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дітей, забезпечення їх правового та соціального захисту.

Принцип піклування про благополуччя і розвиток дітей передбачає створення умов для забезпечення виживання і захисту дитини, її повноцінного, фізичного, психічного, інтелектуального та соціального розвитку. Йдеться про удосконалення законодавства, регулювання суспільних відносин, пов'язаних із правами, обов'язками та відповідальністю батьків за виховання та розвиток дитини. Вони повинні здійснюватися в таких напрямках: державна підтримка сімей у сфері матеріального забезпечення процесу виховання дітей; підтримка сімей у сфері освіти, оздоровлення, формування здорового способу життя та культурного розвитку дітей; підтримка сімей у підвищенні педагогічної культури батьків, вирішення питань про підтримку та захист дітей із сімей трудових мігрантів.

Принцип профілактики сімейного неблагополуччя передбачає удосконалення нормативно-правової бази запобігання бездоглядності та правопорушенням серед дітей, приведення її у відповідність з сучасними умовами і міжнародними нормами; створення системи соціальних, правових та інших заходів, які спрямовані на виявлення та ліквідацію причин та умов, що сприяють безпритульності, соціальному сирітству, скоєнню неповнолітніми правопорушень і проведення індивідуальної профілактичної роботи з неповнолітніми і сім'ями, що перебувають у соціально загрозливому становищі; удосконалення системи запобігання насильству в сім'ї та створення дієвої системи надання допомоги жертвам насильства; створення умов для підтримки і реабілітації дітей з девіантною поведінкою; підготовку і підвищення кваліфікації фахівців, які займаються профілактикою бездоглядності та правопорушень серед дітей.

Принцип справедливого розподілу сімейних обов'язків між чоловіком і дружиною передбачає надання жінкам і чоловікам рівних можливостей для повної реалізації у трудовій та суспільній діяльності, виявлення здібностей і талантів, виховання дітей і

вільний та справедливий розподіл сімейних обов'язків. Створення сприятливих умов для поєднання сімейних та професійних обов'язків.

Принцип наступності поколінь забезпечується передачею нащадкам кращих сімейних, національних і культурних здобутків, традицій, звичаїв. Формування духовних основ особистості, становлення національної і громадянської свідомості та самосвідомості, створення мережі культурно-освітніх закладів, шкіл, гуртків для виховання дітей. Запровадження просвітницьких програм формування у дітей цінності сімейних стосунків (навчальні програми в дитячих садках, школах, клубах за місцем проживання та ін.).

Принципи ДСП взаємопов'язані між собою і тому надзвичайно важливе їх комплексне, системне застосування у взаємозв'язку та взаємозалежності одне від одного.

Урахування цих концептуальних підходів до трактування принципів ДСП і розуміння їх сутності дозволить сформулювати ефективну ДСП в Україні.

Наведений перелік принципів ДСП не претендує на вичерпність і довершеність. Ця проблема вимагає подальших наукових досліджень, які вдосконалюватимуть обраний нами напрям дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Nichtehelich Lebendgeborene [Internet Resource] / Nichtehelich Lebendgeborene. – Mode to access: // <http://epp.eurostat.es.europa.eu>
2. Чеховська І.В. Світовий досвід сімейної політики / І.В. Чеховська // Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). – 2010. - № 2 (49). – 2010. – С.161–170 с.
3. Словник іншомовних слів / [укл. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 451 – (Серія „Словники України”).
4. Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М. : Русск. язык, 1989. – 624 с.
5. Концепція державної сімейної політики : Закон України : від 17.09.1999 р. № 1063-XIV // Законодавство України про сім'ю. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 143-150.
6. Чеховська І. В. Державна сімейна політика в Україні: теорія та практика реалізації : [монографія] / Ірина Василівна Чеховська. – Кам'янець-Подільський, ТОВ „Друкарня „Рута”, 2013. – 736 с.
7. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05.07.2012 р. № 5073-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5073-17>.

**Матеріали IV Всеукраїнської правової науково-практичної конференції
«Соціологічні проблеми права очима молодих науковців та практиків»
20 березня 2014р.**

ЗМІСТ

Костицький В.В. Соціальна обумовленість права як основа теолого-соціологічного праворозуміння	126
Беляєва М.В. Інститут лобіювання як одна з форм взаємодії владних структур демократичної держави та інститутів громадянського суспільства.....	127
Васін М. Проблеми правового регулювання взаємовідносин держави і церкви в демократичному суспільстві	128
Вітвіцький С.С. Медіаконтроль як форма громадського контролю.....	132
Григорович Р.В. Соціологічні проблеми використання питної води та ведення господарської діяльності, пов'язаної з використанням води	133
Грицай І.О. Протестний рух як крайня форма спілкування суспільства з державою.....	134
Зимовець А. Проблеми визначення ознак взаємної відповідальності держави та людини	135
Ігнатенко О.П. Формування благоустрою населених пунктів у Франції.....	137
Коморна Л. Соціолого-правова характеристика функцій систематизації екологічного законодавства України	139
Компанець К.В. Політичні гарантії в системі загальних гарантій державного ладу України	140
Наливайко Л.Р. Якісні освітні моделі: зарубіжний та вітчизняний досвід	142
Костицький В. Соціолого-правові проблеми визначення статусу працівників Національного Банку України.....	145
Лапчак І.В. Соціолого-правова характеристика охорони та раціонального використання лісів як складової екологічної функції держави	146
Обрізко І. Поняття та зміст спеціалізації судів як принципу організації судової влади...	148
Степаненко К.В. Сучасні тенденції політичної соціалізації в Україні.....	151
Перчеклій І. Соціолого-правова цінність конституційного права власності українського народу на природні ресурси	153
Щербина Є. М. Інформаційне забезпечення діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів.....	154

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВА ЯК ОСНОВА ТЕОЛОГО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Костицький В.В.

(д.ю.н., член-кореспондент Національної академії правових наук України, професор)

Розвиток правової науки в останні роки проходить в умовах нагромадження кількісних ознак майбутньої гострої дискусії щодо поняття і призначення права у суспільстві. Право як феномен суспільного розвитку багатогранне як і багатогранне суспільство.

Сьогодні домінуючими є нормативне позитивістське розуміння права як державної волі, закріпленої у законі, спроби повернутися до юснатуралізму та активізації ерліхівського соціологічного розуміння права. У контексті останнього – теолого-соціологічне розуміння права, запропоноване автором, яке впливає із визнання божественного походження права та його соціальної обумовленості.

У зв'язку із цим виділимо ознаки, що дають підстави говорити про соціальну обумовленість права.

1. В основі теолого-соціологічного праворозуміння визнання Морального імперативу, дарованого людині Всевишнім, першоджерелом права. Суспільство «будує» право навколо Морального імперативу. Отже, як нормотворча діяльність держави, так і правотворча діяльність суспільства мають відповідати Моральному імперативу.

2. Соціальні норми моральні за змістом. Закон та інший нормативний правовий акт творять правовий порядок та стають частиною права, якщо відповідають вимогам Морального імперативу. Свого часу ще Б.О. Кістяківський попереджував про те, що правові інститути не можуть існувати, якщо у суспільстві не знаходиться достатньої кількості людей, здатних поважати право й обстоювати його з моральною енергією.

3. Саме моральний зміст визначає право як суспільне явище. Мораль – це система етичних цінностей, норм і правил поведінки особи, професійної групи або спільноти, політичної партії або громадської організації, суспільної групи чи класу. Мораль як одна із форм суспільної свідомості, по суті є ієрархічно упорядкованою системою загальноприйнятних у соціумі цінностей. З другого боку, мораль – система поглядів, норм, уявлень і оцінок, які регулюють суспільне життя та поведінку людини, регулятор суспільних відносин.

4. Суспільна мораль на відміну від індивідуальної, групової чи корпоративної моралі є феноменом вищого порядку. Це система цінностей та норм і правил поведінки, які визнаються усім суспільством або його переважною більшістю. Суспільна мораль є результатом загальносуспільного мовчазного консенсусу, результатом якого є визнання того, що є добром чи злом, чесним чи нечесним, справедливим чи несправедливим, прийнятним чи неприйнятним. Такі норми і уявлення «народжуються» і «живуть» у народі у вигляді традицій, ціннісних установок, загальноприйнятних правил, етичних імперативів. Таким чином, соціальна обумовленість права має моральний фундамент.

5. Соціальна обумовленість права також впливає із розуміння права як системи прав і свобод особи. Людина створена вільною, а тому основою її життя є свобода, яка визначається правом на життя, правом на сприятливе для життя довкілля, правом на індивідуальну творчість, включаючи підприємницьку, а також правом на приватну власність і правом на участь у вирішенні загальносуспільних справ та управлінні і державою.

6. Ще одна ознака соціальної обумовленості права у тому, що право є засобом закріплення публічної влади. Влада має суспільний характер, соціальне призначення. В основі легітимності влади її моральність, функціонування у відповідності із правовими приписами. Гарантією реалізації прав і свобод людини та народу, стабільності влади та забезпечення участі народу у здійсненні влади є поділ влади. Сьогодні ми говоримо, що геніальне обґрунтування Ш. Монтеск'є теорії розподілу влади уже не відповідає вимогам

реалізації принципу справедливого функціонування влади та доступу народу до її здійснення. Тому виявляється необхідність повернення до першоджерела, визнання народу суб'єктом влади, який реалізує її безпосередньо на виборах та референдумі, а також через три гілки представницької (законодавча влада, глава держави (президент, монарх), місцеve самоврядування) та чотири гілки функціональної влади (виконавча, судова, контрольна та атестаційна).

8. Соціальна обумовленість права впливає із співвідношення останнього із таким суспільним інститутом, як держава. Держава встановлює чи санкціонує право, яке відображає загальнолюдські інтереси, потреби, певні соціальні прагнення і бажання більшості населення, закріплює права та свободи громадян, створює механізми їх гарантування та реалізації.

9. Особливістю права є те, що воно не лише виражає та закріплює, а й охороняє та захищає загальнолюдські цінності, закріплює систему державного механізму, покликано виконувати ці завдання через здійснення функцій держави. Оптимальним для сучасного стану громадянського суспільства та врахування демократичних засад світового розвитку видається побудова правової держави, яка спроможна поєднати можливості неолібералізму та етатизму, забезпечити необхідний патерналізм щодо громадянського суспільства у важливих сферах суспільного життя на засадах верховенства права та пріоритету прав і свобод особи у здійсненні функцій держави.

10. Юридичним закріпленням останньої тези розглядається конституція держави, яка, по суті, є суспільним договором, у якому закріплені як права і свободи людини, так і вихідні принципи організації публічної, у тому числі державної влади на засадах її поділу на представницькі та функціональні гілки.

11. Право як суспільний феномен є виразом загальної волі, акумулює у собі загальносуспільний інтерес. Разом з тим, основне призначення права у збалансуванні загальносуспільної волі та особистого інтересу. Із останнім взаємопов'язане розуміння права як міри добра і справедливості, що ілюструє призначення права у суспільстві.

12. Право – «живий» організм, в основі якого його застосування суспільством. Правові положення, не визнані і незастосовувані суспільством, залишаються, як писав з цього приводу Євген Ерліх, «мертвими» нагромадженнями букв і слів.

ІНСТИТУТ ЛОБІЮВАННЯ ЯК ОДНА З ФОРМ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДНИХ СТРУКТУР ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Беляєва М.В.

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, к.ю.н., доцент кафедри загальноправових дисциплін)

Лобіювання є невід'ємною складовою політичного процесу в демократичному суспільстві, оскільки це особлива система реалізації інтересів різноманітних груп громадськості шляхом впливу на законодавчі та виконавчі органи державної влади. В Україні лобіювання сприймають як нелегітимний процес: для нього досі не встановлено правил, а самий лобізм часто асоціюють з корупцією [1, с. 40].

Оскільки природно, що певні особи та угруповання, які мають сильні економічні важелі й значні інтереси та можливості щодо впливу на державну політику й політичних та державних діячів, намагаються цей вплив реалізувати. Цей вплив давно вже отримав офіційну назву лобізму (від. англ. lobby – кулуари).

У правовій і політологічній науках термін «лобізм» (або «лобіювання») розуміється як дії представників недержавних організацій у ході контактів з представниками органів державної влади та органів місцевого самоврядування з метою добитися прийняття (чи

неприйняття) рішень відповідно до інтересів соціальних груп, що представлені цими організаціями. Лобізм – це одна з форм взаємодії владних структур демократичної держави та інститутів громадянського суспільства (зокрема, інтереси можуть мати екологічний, місцевий, підприємницький, професійний характер). При цьому поняттям лобізму варто окреслювати виключно сферу взаємовідносин держава – групи інтересів, не включаючи до лобістів політичні партії (рухи та блоки), депутатські фракції та групи, а також дії тих громадян, які захищають приватні інтереси [2, с. 43].

Лобізм може мати як негативний, так і нейтрально-позитивний характер. У першому, негативному прояві він являє собою протиправний тиск на представників влади, хабарництво, корупцію, за допомогою яких приймаються рішення в інтересах певних груп та осіб. У нейтрально-позитивному прояві лобізм є нормальним елементом демократичного процесу. Він є формою законного впливу «груп тиску» на управлінські, в тому числі законодавчі, рішення з метою задоволення інтересів певних соціальних структур і верств населення. На думку багатьох фахівців, лобізм є невід’ємним елементом будь-якої системи правління, тому в багатьох країнах пішли шляхом законодавчого регулювання діяльності сил, щоб поставити їх у цивілізовані рамки [3, с. 210]. Прийняття аналогічного закону в Україні є нагальною потребою, що з одного боку, забезпечить впорядкування, юридичну регламентацію такого складного процесу, як лобізм, а з іншого дозволить нівелювати його негативні сторони та підсилити позитивні.

Запровадження інституту лобіювання в Україні дозволить підвищити ефективність державного контролю та врахування пропозицій громадян, оскільки лобізм дасть змогу різним групам інтересів долучатися до процесу ухвалення рішень і вироблення політики.

Сьогодні необхідно розвивати лобіювання як посередників між громадськістю і органами держави з метою впливу на процес ухвалення сприятливого законодавчого або нормативного рішення. Органічна взаємодія громадян, громадських об’єднань, організацій, установ, які спеціалізуються на лобістській діяльності з органами державної влади є необхідною умовою подальшого становлення, розвитку та функціонування держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мельник І. Особливості процесу лобіювання в Україні та Об’єднаній Німеччині / І. Мельник // Парламентські читання. Друга Міжнародна наукова конференція. — К. : Києво-Могилянська академія : Вістка, 2011. — 84 с.
2. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : монографія / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко, С. В. Перегуда, О. М. Стойко та ін. ; за ред. І. О. Кресіної. — К. : Логос, 2007. — 314 с.
3. Наливайко Л. Р. Політична функція Української держави: теоретико-правові та конституційно-правові засади : монографія / Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва. — К. : Хай-Тек Прес, 2013. — 316 с.

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Васін М.

(здобувач Інституту законодавчих передбачень та правової експертизи)

Науковий керівник – д. ю. н., проф. В. Костицький

З часів здобуття незалежності та у теперішній час в Україні спостерігається стабільний приріст кількості релігійних організацій різних конфесій з домінуючою роллю християнства. На сьогодні багатоконфесійність стала очевидним і незворотнім фактом для України, що обумовлено гарантуванням державою права на свободу світогляду [1] і віросповідання для кожної людини та забезпеченням рівності перед законом усіх релігій, віросповідань та релігійних організацій. Крім цього, церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова [2].

Такі принципи взаємовідносин держави і церкви (релігійних організацій) закріплені в статті 35 Конституції України та в статтях 3 – 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

З 1991 року, коли на зорі молодої незалежної держави була проголошена свобода віросповідання, в Україні почалося відродження церков і релігійних громад – одні виходили з підпілля, інші відроджувалися як такі. Крім цього, на українській території з'явилися і нові релігійні течії. Цей процес на початку 90-х років був настільки активним, що в умовах відсутності усталеної законодавчої практики і механізмів впорядкування цих суспільних відносин призвів до відкритих міжцерковних конфліктів та громадських протистоянь на релігійному ґрунті.

Наявність небезпечної для розвитку суспільства конфліктності на релігійному ґрунті і необхідність їх розв'язки мирним шляхом дали поштовх для створення в 1996 році Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. На момент заснування до складу Ради Церков входило 13 конфесій. Проте за п'ятнадцять років своєї діяльності вона розширила своє представництво до 18 церков і релігійних організацій, серед яких православні, греко- і римо- католицькі, протестантські церкви, а також одне іудейське та три мусульманські релігійні центри [3, с. 5].

Слід відзначити, що ініціатива утворення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій була підтримана на найвищому рівні державного керівництва. Проте до цього часу широкій громадськості не відомо, чи було її діяльність започатковано певним нормативно-правовим документом, або лише шляхом підписання главами конфесій декларації про співпрацю. Серед відомих нормативно-правових документів із цього питання можна назвати Програму діяльності Кабінету Міністрів України, схвалену постановою Верховної Ради України від 15.10.1996 року № 412. Цим документом Уряду було доручено здійснити заходи, спрямовані на створення Всеукраїнської ради церков і релігій. При чому у якості аргументації такого рішення зазначалось, що з прийняттям Конституції України стосунки між державою і церквою повинні були стати більш гармонійними, проте релігійна ситуація в державі залишається складною [4]. Відтак, Кабінет Міністрів України у програмі своєї діяльності вбачав за необхідне створення міжконфесійного консультативно-дорадчого органу, яким і стала Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій.

Організаційне забезпечення Ради Церков до 2005 року здійснював Державний комітет України у справах релігій, але після подій Помаранчевої революції та ліквідації Комітату її діяльність перейшла на рівень повної самоорганізації шляхом утворення секретаріату із представників церков і релігійних організацій, що входять до складу Ради.

Унікальність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій полягає не тільки в регулярних зустрічах і реальному діалозі часом настільки різних у своїй теології і переконаннях глав конфесій, але і у практичних результатах. Незважаючи на всі відмінності, Рада Церков успішно знаходить взаєморозуміння в питаннях захисту релігійних прав і свободи

віросповідання в рівній мірі для представників усіх релігій. Для цього глави конфесій із залученням експертів готують спільну позицію та власний порядок денний в діалозі з українським парламентом і урядом, а також вищим керівництвом держави, що робить більш ефективними їх зусилля у сфері законодавчого забезпечення релігійних прав і свобод.

Не менш важливою є і роль Ради Церков у захисті високих моральних цінностей у суспільстві, в тому числі в питаннях захисту інституту сім'ї та традиційного шлюбу як союзу чоловіка і жінки. Також докладаються зусилля в сфері вирішення соціальних проблем суспільства, протидії алкоголізму, наркоманії та іншим хворобам суспільства, популяризації здорового способу життя та посилення морально-виховної складової у шкільних програмах.

При цьому слід зауважити, що створення та функціонування такого роду міжконфесійних рад не врегульовано законодавством України з питань свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Однак і до діяльності громадських об'єднань цей тим суспільних відносин важко віднести. Фактично на сьогодні Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій існує без будь-якого юридичного статусу, формалізуючи свою діяльність у власному положенні та інших установчих документах, ухвалених з доброї волі керівників церков і релігійних організацій без втручання з боку органів державної влади [5, с. 13].

На відміну від цього, при низці міністерств та інших центральних органів виконавчої влади існують спеціалізовані громадські ради по співпраці з церквами і релігійними організаціями. Їх діяльність була формалізована шляхом укладання угод між міністерствами та Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій або окремими главами конфесій, на підставі яких відповідні міністерства видавали наказ про створення таких консультативно-дорадчих органів. Як приклад, можна назвати Громадську раду при Міністерстві науки і освіти України з питань співпраці з церквами і релігійними організаціями, Громадську раду при Міністерстві охорони здоров'я України з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій, Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України.

Важливу роль церкви (релігійні організації) зіграли в останні чотири місяці в ході громадських протестів в Україні, спрямованих на боротьбу з корупцією, репресіями та утисками прав людини, перевищенням владних повноважень та зловживанням владою. Фактично глави українських конфесій виступили як посередники між суспільством і представниками влади, намагаючись знайти мирні шляхи вирішення суспільно-політичної кризи, що особливо загострилася наприкінці 2013 року.

Після трагічних подій на київському Майдані незалежності та подальшої зміни влади виникла нова загроза, пов'язана з вторгненням російських військ на територію суверенної Української держави та окупацією півострова Крим. І в цей тривожний час церкви і релігійні організацією публічно засудили російську агресію і пов'язані з нею наклепи в російських ЗМІ, спрямовані на розпалювання міжнаціональної ворожнечі і провокацію

конфліктів на релігійному ґрунті. У цей час Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, як і окремі глави церков, відкрито виступила із засудженням військової інтервенції Росії і закликала до мирного розв'язання всіх протиріч, які виникають на міждержавному рівні.

Ще до цього глави українських конфесій набули досвіду громадянської дипломатії, провівши виїзне засідання Всеукраїнської Ради Церков в Єрусалимі в 2009 році та низку зустрічей з високопоставленими чиновниками держави Ізраїль. У 2012 році відбулася поїздка делегації Ради Церков до Канади і США, де на громадському і державному рівні вшанувати спадщину українського митрополита Андрея Шептицького, який у роки другої світової війни врятував сотні євреїв, незважаючи на загрозу власному життю. Після цього відбулося кілька поїздок до Брюсселя, де релігійні лідери України підтвердили прагнення українського народу до демократичних цінностей та європейської інтеграції.

Церква як суспільний інститут користується найбільшою довірою українських громадян, в порівнянні з іншими інституціями. Близько 70 % українців довіряють або схильні довіряти Церкві, в той час як парламенту довіряють всього 13,7 % громадян, а судам – 12 % [6].

Цей капітал суспільної довіри обумовлює той величезний потенціал, який мають релігійні інституції в Україні. Тому в інтересах керівництва держави переосмислити конституційний принцип відокремлення держави і церкви, відмовившись від радянської моделі державно-церковних відносин із жорстким витісненням релігійних організацій за межі суспільного життя. На відміну від цього, органам державної влади слід залучати духовний, благодійний і морально-виховний потенціал церков (релігійних організацій) для розв'язання надскладних суспільних проблем, подолання яких потребують консолідації зусиль усього громадянського суспільства [7, с. 704]. Крім цього, Українська держава недостатньо використовує міжнародний потенціал церков, в тому числі їх діяльність у форматі міжнародних міжконфесійних інституцій [8, с. 98].

Таким чином, важливим є вдосконалення нормативно-правової бази України, яка покликана створити основу для співробітництва органів державної влади та релігійних організацій у соціальній, освітній, культурній, морально-виховній сферах [9, с. 47]. Адже на сьогодні, на відміну від вікового досвіду європейських країн, Україна досі не запровадила правові механізми, необхідні для створення та діяльності навчальних закладів із державним стандартом освіти, заснованих релігійними організаціями, досі не достатньо врегульованою є діяльність в Збройних Силах України та інших військових формуваннях військових капеланів (священиків), вдосконалення потребує правове регулювання душпастирської опіки осіб, взятих під варту та ув'язнених за вчинення кримінальних злочинів, остаточного повернення церковної власності відповідно до зобов'язань перед Радою Європи. Ці та інші завдання є актуальними для розвитку відносин між державно і церквою (релігійними організаціями) на основі моделі співпраці, як того вимагають загальноприйняті демократичні принципи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996 – 1996 р., № 30, стаття 141.
2. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради УРСР від 18.06.1991 — 1991 р., № 25, стаття 283.
3. Діалог релігій в Україні // Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. – Київ: 2012. – С. 5.
4. Постанова Верховної Ради України «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України» від 15.10.1996 року № 412 // Голос України від 17.10.1996
5. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Збірник офіційних документів (1996-2007) // Секретаріат ВРЦіРО. – Київ, 2007. – С.13
6. Дослідження: Українці найбільше довіряють церкві і ЗМІ // Публікація в електронних ЗМІ: http://gazeta.ua/articles/politics/_doslidzhennya-ukrayinci-najbilshe-dovirayut-cerkvi-i-zmi-a-sered-politikiv-dvom-opozicioneram/540775
7. Государства и религии в Европейском Союзе. Опыт государственно-конфессиональных отношений // Составитель Герхард Робберс. – Институт Европы РАН. – М: 2009. – С. 704.
8. Релігія і церква в сучасних українських реаліях. Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» // Співгодовн. Редактори А.Колодний, Г.Попов. – Держкомнацрелігій України. – Київ: 2007. – С.98.
9. Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2 т. – Т. 2. – Львів: Свічачо, 2011. – С.47.

МЕДІАКОНТРОЛЬ ЯК ФОРМА ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ

Вітвіцький С.С.

(кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ)

В сьогоденній кризовій політичній ситуації у світі набуває особливої актуальності проведення міжнародних публічних акцій як засобу протидії політиці транснаціональних корпорацій і підконтрольним їм органам влади.

Безпосередньою формою громадського контролю є медіаконтроль. Медіаконтролем за загальним правилом є контроль за діяльністю органів влади за допомогою розповсюдження інформації засобами масової інформації. Право на здійснення медіаконтролю засноване на свободі думки, слова і масової інформації, закріплених у Загальній декларації прав людини [1], в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [2], в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права [3], в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та інших міжнародних актах [4]. Свобода думки, слова і масової інформації передбачена також статтею 34 Конституції України [5].

Засоби масової інформації беруть участь у контролі за діяльністю органів влади шляхом виявлення, збору, обробки і розповсюдження відомостей про її недоліки: корупцію, неефективність, прояви бюрократизму, адміністративного свавілля тощо. Практично ЗМІ здійснюють сильний вплив на розум, настрій та світогляд усіх членів суспільства (включаючи можновладців), порівняне зі впливом офіційної влади. Тому їх часто називають «четвертою владою».

Дієвість медіаконтролю заснована на тому, що публікація або трансляція інформації, що викриває, створює суспільний резонанс, проігнорувати який чиновник не може, оскільки публічне висвітлення інформації, що його викриває, ставить питання про престиж і довіру до влади в цілому [6, с. 79].

В Україні журналісти, викриваючи корупцію в органах влади, з'явилися на початку 90-х років, ті ж із них, кому вдалося після цього залишитися в живих, намагаються займатися цією діяльністю і сьогодні. Розслідування у пресі та на телебаченні випадків корупції в органах влади і управління – основні теми їх виступів. Одним із нових напрямів соціально відповідальної журналістики стало розвінчування «дутих» іміджів політиків. Цей інститут розвинутий в Європі і США, в Україні ж поки тільки створюються передумови для його розвитку. Необхідно також відзначити, що можливість контролю зі сторони ЗМІ прямо пов'язана із забезпеченням журналістам доступу до офіційної інформації.

Журналістами також можуть проводитися різноманітні акції і кампанії, сплановані дії або комплекс дій, спрямованих на вирішення конкретного завдання, перш за все у сфері захисту свободи слова, права на розповсюдження правдивої інформації про

діяльність органів влади. Ця дія чи бездіяльність, які можуть вжити журналісти та інші співробітники ЗМІ для вираження свого протесту. Найбільш розповсюдженими і ефективними із них, на думку О. Панфілова є: 1) відмова від публікації, розповсюдження звідомо неправдивих офіційних повідомлень і публічне повідомлення про це широкому загалу; 2) відмова від заміни публікацій, знятих з цензурних міркувань, і розміщення замість них «білої плями», сітки налаштувань телепередач; 3) запровадження звання «ворог преси» для можновладців, які найбільше відзначилися у приховуванні чи спотворенні інформації, порушенні прав журналістів; 4) покладання квітів, встановлення пам'ятного знаку на місці загибелі колег; 5) організація виставки робіт загиблого при виконанні професійних обов'язків, постраждалого чи інтернованого колеги; 6) публікація серії карикатур, анекдотів, сатиричних статей та інших матеріалів, спрямованих на розвінчування культу особи та розсіювання панічних настроїв у суспільстві; 7) оголошення «хвилини мовчання» в телерадіоєфірі на знак протесту проти конкретних неправомірних дій, спеціальна тематична заставка; 8) збір підписів читачів та всіх зацікавлених громадян на підтримку конкретного ЗМІ або проти дій посадових осіб, які порушують діюче законодавство [7, с. 15-16].

Не дивлячись на те, що ЗМІ покликані робити діяльність органів влади більш прозорою для громадян, а в сучасному світі в більшості випадків ЗМІ підпорядковані та відображають інтереси органів влади чи великих фінансово-промислових груп. В такій ситуації не лише підвищується роль незалежної преси, а, в першу чергу, стає надзвичайно високою здатність аналізувати і відкидати звідомо неправдиву чи спотворену інформацію.

З розвитком Всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет органи влади не здатні повною мірою контролювати всю трансляційну інформацію (хоча такі спроби постійно з'являються), а це означає, що кожен має можливість отримувати правдиву інформацію про діяльність посадових осіб. В таких випадках ключову роль відіграє саме наявність у населення бажання отримувати правдиву інформацію про діяльність органів влади, роблячи медіаконтроль повноцінним елементом механізму громадського контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. — 2008. — № 93. — Ст. 3103.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 13. — С. 270.
3. Международный пакт о гражданских и политических правах // Международные акты о правах человека : сборник документов / [сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева]. — 2-е изд., доп. — М. : НОРМА (Издательская группа НОРМА—ИНФРА-М), 2002. — С. 52-67.
4. Международный пакт о экономических, социальных и культурных правах // Международные акты о правах человека : сборник документов / [сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева]. — 2-е изд., доп. — М. : НОРМА (Издательская группа НОРМА—ИНФРА-М), 2002. — С. 52-67.
5. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
6. Гончаров А. А. Гражданский контроль над органами власти / А. А. Гончаров. — М. : Весь Мир, 2010. — 224 с.
7. Панфилов О. Активное ненасилие: Как правильно провести публичную акцию протеста / О. Панфилов. — М. : Права человека, 2003. — 71 с.

СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ПИТНОЇ ВОДИ ТА ВЕДЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ВИКОРИСТАННЯМ ВОДИ

Григорович Р.В.

(юрист)

Соціологічна характеристика використання питної води та ведення господарської діяльності у сфері питного водопостачання вимагає вирішення питань аналізу чинної нормативно-теоретичної бази України у досліджуваних відносинах, зовнішньої оцінки практичної реалізації цих норм, дослідження успіхів і недоліків правового регулювання господарської діяльності, пов'язаної з використанням водних ресурсів як на теоретичному, так і практичному рівнях у сусідніх країнах. Існуючий стан водних

ресурсів та широке використання вод (водних об'єктів) в Україні свідчить про необхідність детальнішого дослідження проблем водокористування для забезпечення збереження, науково-обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки.

Сучасний багатогалузевий господарський комплекс України вимагає використання значних обсягів води. Використання води всіма галузями економіки у 2009 році становило 9360 млн. куб. м і характеризувалося наступними показниками: комунальне господарство – 2181 млн. куб. м; промисловість – 4719 млн. куб. м; сільське господарство – 2914 млн. куб. м.

Найбільшими водоспоживачами (зі щорічним обсягом понад 500 млн. куб. м.) у розрізі регіонів залишаються Дніпропетровська, Донецька, Запорізька області та Автономна Республіка Крим.

Згідно законодавства господарська діяльність у сфері питного водопостачання включає централізоване питне водопостачання міст, інших населених пунктів; питне водопостачання за допомогою пунктів розливу питної води (в тому числі пересувних); виробництво фасованої питної води; питне водопостачання за допомогою індивідуальних та колективних установок (пристроїв) підготовки питної води.

Водним кодексом України закріплено перелік водокористувачів, однак не закріплено поняття водокористувача. Таким чином, відповідно до частини 1 статті 42 Водного кодексу України водокористувачами в Україні можуть бути підприємства, установи, організації і громадяни України, а також іноземні фізичні і юридичні особи та особи без громадянства. Тобто ці особи можуть мати і реалізовувати певні права і нести відповідні обов'язки.

Ще одним важливим поняттям, що дає нам можливість зрозуміти характер діяльності, пов'язаної з використанням води є основне поняття господарської діяльності, яке можна знайти в різних нормативно-правових актах: в Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 року: господарська діяльність – будь-яка діяльність, в тому числі підприємницька, пов'язана з виробництвом і обміном матеріальних та нематеріальних благ, що виступають у формі товару; в Законі України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 року міститься таке визначення: господарська діяльність – будь-яка діяльність особи, направлена на отримання доходу в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах, у разі коли безпосередня участь такої особи в організації такої діяльності є регулярною, постійною та суттєвою.

Господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів з метою одержання прибутку є комерційною (підприємницькою) діяльністю, а суб'єкти такої діяльності є підприємцями. Підприємницька діяльність – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Таким чином, в основі використання питної води та ведення пов'язаної з цим господарської діяльності лежать суспільні відносини, що і визначає соціологічний характер цієї проблеми.

ПРОТЕСТНИЙ РУХ ЯК КРАЙНЯ ФОРМА СПІЛКУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА З ДЕРЖАВОЮ

Грицай І.О.

(кандидат юридичних наук доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ)

Згідно із тлумачним термінологічним словником з Конституційного права протест (нім. Protest, лат. Protestari – публічно заявляти, свідчити) – відкрите проголошення

незгоди окремою особою, групою осіб чи соціальною спільнотою щодо певних соціальних явищ або політичних дій. Як правило, протест здійснюється у формі звернення до органів влади та її представників або до громадськості з метою подолання негативних, на думку тих, хто протестує, суспільних явищ [1]. Протестний рух – масові виступи населення на захист чого-небудь або проти чого-небудь, що має важливе суспільне значення.

Сьогодні в будь-якій державі, особливо, в тій яка ототожнює себе як демократичну, існує безліч організацій які проводять різні соціологічні дослідження, опитування, анкетування, що дозволяє вивчити настрої в суспільстві. За деяким причинним наслідками результати робіт даних організацій мають малоефективні або помилкові результати (замовні соціопитування, відвертий непрофесіоналізм, брехливі з вузько-політичними або вузько-соціальними зрізами суспільства). Стаття 39 Конституції України проголошує, що громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщають органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Як відомо, ця конституційна норма побудована на міцному міжнародно-правовому фундаменті: Загальній декларації прав людини, міжнародному пакті про громадські і політичні права (МПГПП) та Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ) та інших документів. Так, ст. 30 Загальної декларації прав людини проголошує, що кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій; ст. 21 Міжнародного пакту про громадські і політичні права передбачає, що визнається право на мирні зібрання і користування цим правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих які накладаються відповідно до закону та необхідні в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення.[2] Можна зазначити, що яскравий та чітко виражений настрої в суспільстві спостерігається саме через громадські збори, мітинги та протестний рух.

Зі зростанням соціальних проблем та накопиченням напруженості у суспільстві, здійснюється зосередження протестної енергії, яка рано чи пізно проявить себе в активній фазі з непередбачуваними наслідками (масові заворушення, революція, збройні конфлікти). Чим більш жорстка система стримування або подавлення виражень громадського невдоволення, тим більш ємним буде накопичення протестної енергії. Взаємовідносини між владою та протестним рухом повинно бути максимально ліберальним. У такому випадку протест носить менш агресивний характер та відповідно проходить з незначними соціальними потрясіннями. Грамотні взаємовідносини між владою та протестним рухом, це запорука успіху у вирішенні соціального конфлікту в мирний спосіб.

Соціальні потрясіння, які проходять в Україні, потребують детального та комплексного вивчення. Саме комплексного. Єдину наукову роботу повинні провести фахівці з різних напрямків. Очевидно проблема носить багатогранний характер. Вона має соціальну, юридичну, політичну, морально-етичну сторони та можливо навіть військово-політичну. Всі дані аспекти взаємозалежні, а отже вивчення окремого пункту цієї проблеми не дасть відповіді на дуже важливе питання: «Як уникнути великих соціальних потрясінь?»

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Наливайко Л. Р. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права / Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва. – К. : Хай-Тек Пресс, 2013. – С. 246-247.
2. Крупчан О. Д. Щодо питань про прийняття закону про свободу мирних зібрань громадян / О. Д. Крупчан // Юридична Україна. – 2014. – № 2. – С. 4-7.

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОЗНАК ВЗАЄМНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ТА ЛЮДИНИ

Зимовець А.

(кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальнотеоретичних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ)

Розуміння взаємної відповідальності держави та людини як принципу конституційного ладу і водночас загальносоціального принципу права, дозволяє нам визначити ознаки та структуру цієї категорії.

До ознак принципу взаємної відповідальності держави та людини можна віднести регулятивність. Нормативно-регулятивний характер взаємної відповідальності полягає в тому, що, будучи зафіксованою в праві, взаємна відповідальність набуває значення правил суспільної взаємодії, які мають загальнообов'язковий, державно-владний характер. При цьому такий характер стає притаманним як безпосередньо нормам-принципам, так і принципам, які виводяться з норм.

Друга ознака принципу взаємної відповідальності держави та людини – спосіб фіксації в праві. Як відзначається науковцями, важливою ознакою принципів права є спосіб їх матеріалізації у праві. Так, розрізняють два способи вираження принципів права: безпосереднє формулювання їх в нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення). Текстуальне закріплення принципу взаємної відповідальності держави і людини можна знайти, наприклад, в Конституції України (ст. ст. 1, 3, 5, 6, 21 та ін.), які проголошують принципи суверенності і незалежності, демократичності і соціальності держави, її правову спрямованість, визнання людини найвищою соціальною цінністю, відповідальність держави, її органів та посадових осіб за шкоду, заподіяну людині та ін.

Другим способом вираження принципу взаємної відповідальності держави і людини є його змістовне закріплення – виведення цього принципу із змісту правових норм. Враховуючи те, що в цьому випадку принцип взаємної відповідальності держави і людини є абстрактним, за його допомогою можна врегульовувати найбільш загальні суспільні відносини. Відтак, принцип буде виражати загальні напрямки, тенденції конституційно-правового регулювання.

В механізмі конституційно-правового регулювання принцип взаємної відповідальності держави і людини виступає у діалектичній єдності з принципами, що дістають текстуальне вираження. Так, принципи законності і справедливості є притаманними будь-якій галузі права, навіть якщо вони текстуально не закріплені у відповідній галузі законодавства.

Третя ознака принципу взаємної відповідальності держави та людини – історичність. Це означає, що історичні умови розвитку суспільства і держави висувають відповідні принципи: вони такі, якими є епоха, люди і їх потреби, спосіб життя, суспільні відносини. (конституційний договір, конституція УНР, Конституція УССР).

Четвертою ознакою принципу взаємної відповідальності держави та людини є загальна цілеспрямованість, оскільки, багато в чому визначають перспективи розвитку не тільки права, а й суспільства і держави і тим самим сприяють усуненню прогалин або ж інших недоліків діючого законодавства.

Із сутнісного боку принцип взаємної відповідальності держави та людини полягає у наявності двох суб'єктів – держави та людини та суспільно значущого зв'язку поміж ними, який виражається у їх взаємній відповідальності.

У загальному значенні під терміном „людина” необхідно розуміти біосоціальну істоту, відмінною рисою якої є свідомість, інтелектуальні та моральні властивості. Термін „людина” активно використовується у Конституції України та конституційному законодавстві. У правовому значенні поняття „людина” розуміється як фізична особа, носій відповідних прав, свобод і обов'язків. В окремих випадках синонімом терміну „людина” у конституційно-правовому регулюванні виступає поняття „особа” (наприклад, ст. 63 Конституції України). У наукових працях досить часто використовується термін „індивід”, який також виступає синонімом поняття „людина”.

Основний Закон України проводить розмежування між поняттями людина і громадянин шляхом встановлення різниці між правами, свободами і обов'язками людини

та правами, свободами і обов'язками громадянина. Людина, яка не знаходиться у політико-правовому зв'язку з державою (апатрид), несе юридичну відповідальність тільки за порушення тих правових приписів, які не пов'язані з наявністю в неї статусу громадянина. Статус фізичної особи як громадянина витікає із цього особливого зв'язку з державою і означає, що громадяни можуть користуватися не тільки правами і свободами людини, а і тими правами і свободами, при закріпленні яких законодавець безпосередньо вказує на наявність громадянства. Відповідно, громадяни несуть відповідальність у випадку порушення заборон та невиконання обов'язків які поширюються як на всіх фізичних осіб, що перебувають на території країни, так і, власне, на громадян цієї держави.

Іноземці, особи без громадянства і біженці, що перебувають в Україні на законних підставах, у відповідності зі ст. 26 Конституції України користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, - за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами. Даною нормою встановлено принцип національного режиму у регламентуванні правового статусу іноземців. В залежності від того, в якому обсязі іноземці (а також особи без громадянства, оскільки Закон України „Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” прирівнює їх правовий статус до статусу іноземця) можуть нести відповідальність за українським законодавством, а відповідно і перед українською державою. В залежності від форми відповідальності, прийнято поділяти іноземців та осіб без громадянства на декілька груп (категорій) осіб.

ФОРМУВАННЯ БЛАГОУСТРОЮ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ У ФРАНЦІЇ

Ігнатенко О.П.

*(к.е.н., Докторант Національної академії державного управління при Президентові України)
Науковий керівник - д.держ.упр., доц. Н.І.Олійник*

В ході удосконалення державної політики в сфері благоустрою населених пунктів в Україні важливим питанням є вивчення досвіду її формування в розвинених країнах. Для прикладу розгляду взято Францію.

Необхідність втручання держави в економічне життя висловлювали і інші вчені в різних країнах. Однак у Франції в сфері благоустрою населених пунктів вони були більш наближені до практичних заходів, які втілювалися у життя під час містобудівної діяльності, ландшафтної архітектури та озеленення територій.

Серед практичних робіт того часу були праці відомого теоретика - француза Ж. де Шамбері, в яких він висував принципову схему планування міста, і в якій вагоме місце займає система зелених насаджень [2].

Утопіст Ш.Фур'є спрямовував свої зусилля на розроблення проекту справедливого соціального устрою, у тому числі через впровадження містобудівних вимог. Так, Ш.Фур'є ідеалізував невеликі селища. Він представляв місто у вигляді системи трьох концентричних поясів, з яких перший охоплює центр, другий - окраїнні квартали, третій - передмістя. Велике значення Фур'є приділяв зеленим насадженням. Всі поселення він розділив зеленими зонами, обчислив співвідношення забудованих і вільних територій, мінімальну відстань між будинками, ширину насаджених деревами вулиць [3].

У 20-х роках ХХ ст. архітектор Ле Корбюзьє висуває проект сучасного міста чисельністю 3 млн. чоловік. У центральній частині міста розміщуються 60-поверхові хрестоподібні будівлі громадського призначення. Навколо центру розташовуються житлові райони з шестиповерхових будинків. Вся решта території міста - парки і зони відпочинку [1].

Значного внеску до розвитку сфери благоустрою внесли ландшафтні архітектори та озеленювачі. У ряді сучасних теоретичних роботах з благоустрою наведено принципи

схеми систем зелених насаджень.

У XV ст. у Франції садово-паркове мистецтво розвивається в італійських традиціях епохи Відродження (Ренесансу), з урахуванням національних особливостей: з'явилися великі партери без дерев, стрижені боскети, алеї складних форм, теоретично обґрунтовані Анрі Молле в 1651 р. [4].

Французький або класичний стиль в кінці XVII ст. отримує своє втілення в проектах Андре Ленотра. Це парк Во-Ле Віконт у м. Мен (1656 р.), Версаль (1662-1738 рр.), сад Тюїльрі в Парижі (1662 р.), Марлі (1696 р.) та ін. Цей стиль ніс ідеї французького абсолютизму, звеличення влади короля.

З початку XVIII ст. садово-паркове мистецтво Франції XVIII-початку XIX ст. розвивалося в стилі вільного ландшафтного парку.

В 1904 році французький містобудівник Є.Енаррей запропонував дві найбільш ефективні, на його думку, системи зелених насаджень міст: зелених кілець і зелених плям. В обох випадках автор прагнув до рівномірного забезпечення усього міста зеленими насадженнями при мінімальних радіусах їх доступності [3].

Французькі сучасники продовжують вносити значний вклад в розвиток сфери благоустрою населених пунктів, зокрема щодо її соціально-економічної сутності.

Так, Дені Руссо та Жорж Возей [5, с. 4-20] класифікували становлення благоустрою населених пунктів впродовж другої половини XX століття:

- 1) 1948-1962 рр.: відповідь на невідкладні проблеми;
- 2) 1962-1973 рр.: планування;
- 3) 1973-1983 рр.: початок узгодження;
- 4) після 1983 р.: децентралізація.

Автори пропонують розглядати термін «місцевий чи міський благоустрій» разом з іншими термінами «урбанізм» та «упорядкування території», які часто-густо важко розрізнити. Вони зазначають, що цю різницю неможливо виразити в кількох фразах, тому виникає потреба посилатися на теорії більш чи менш загальновідомі, котрі поєднують ці поняття. Вони пропонують відштовхуватись від роздумів про сутності «міста»:

- міста не контролюють більше свого росту;
- постійне ускладнення функціонування міст;
- місто є опертя влади.

Також вони поєднували важливість залежності сутності «благоустрою» від містобудування. Так вони розрізняли:

моделі містобудування: містобудування з погляду творця; містобудування з погляду підрядчика; містобудування з погляду пейзажиста; містобудування з погляду мрійника;

сприйняття міста: шляхи (тротуари, набережні, алеї і взагалі транспортні дороги); межі (мури, ріки, узлісся); квартали (місто як шахівниця, на якій розставлено фігури більш або менш важливі, об'єднані в якесь красиве й строкате ціле); вузли (роздоріжжя, переходи, виходи за воду або метро); орієнтири (фізичні прикмети міста – дзвіниця, вежа, шпиль церкви, собор, природний елемент).

Дені Руссо та Жорж Возей [5, с. 21-29], також розглядали благоустрій з позиції упорядкування території. Вони зазначали, що ті хто займаються благоустроєм діють від імені економічної і політичної влади, що може вносити суперечливі інтереси, а розвиток міст залежить також від їх втручання та запропонованих проектів.

В загальному контексті на думку Дені Руссо та Жорж Возей [5, с. 21-29] плани урбанізму можуть розроблятися на рівні міст, включаючи обмеження великих об'єктів і нових впроваджень, щоб місто було полюсом чи стратегічною віссю, що визначається державною владою. У Франції це виглядає, головним чином як шлях від державного до місцевого, з урахуванням регіональних та міжкомунальних особливостей. Таким чином, ієрархізована влада залучається до прийняття рішення.

Упорядкування території та її окремих районів залежить від наступного:

1) благоустрій залежить від політичної влади – а саме від рівня і широти повноважень органів влади і не завжди відповідає реальним потребам;

2) благоустрій залежить від економічної влади – якщо місцевий розвиток залежить від політичної влади, то він також залежить і від економічної стратегії великих світових і національних підприємств;

3) благоустрій залежить від технологічних нововведень – місцевий благоустрій є той, що виникає в результаті нових технологій, котрі надають місту все більшої і більшої «доцільності».

У всіх теоретичних розробках з благоустрою населених пунктів щодо містобудування, ландшафтної архітектури та озеленення територій значне місце відводилося розробці вимог до містобудування, ландшафтної архітектури та озеленення, що в подальшому набули правового характеру в питаннях державного регулювання.

За результатами дослідження можна підсумувати, що на прикладі Франції, вдалося визначити соціально-економічні передумови становлення сфери благоустрою населених пунктів, у тому числі теоретико-методологічних засад державного регулювання цієї сфери, що базуються на розвитку суспільного добробуту за рахунок постійного підвищення вимог до стану територій життєдіяльності населення, у тому числі сфери благоустрою населених пунктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архітектор Ле Корбюзьє [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://studzona.com>.
2. Бирюков Л.Е. Основы планирования и благоустройства населенных мест и промышленных территорий: уч. пособие для вузов / Л.Е.Бирюков. - М.: Высшая школа, 1978. - 232 с.
3. Розвиток зеленого будівництва в містах [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://flowerlib.ru>.
4. Теодорский В.С. Садово-парковое строительство и хозяйство: Учеб. для техникумов / В.С. Теодорский. – М. : Стройиздат, 1989. – 351 с.
5. L'amenagement urbain [Text] / D. Rousseau, G. Vauzeilles. - Vendome : PUF, 1992. - 126 p. - (Que sais-je?).

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ФУНКЦІЙ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Коморна Л.

(кандидат юридичних наук)

Законодавство розвивається у суспільстві і самим суспільством, а тому його систематизація має здійснюватися з врахуванням особливостей життя соціуму.

Під функціями систематизації екологічного законодавства України слід розуміти такі відносно відокремлені напрямки їх однорідного впливу на стан екологічних правовідносин, в результаті якого відбуваються відповідні бажані, соціально очікувані та соціально корисні зміни існуючого стану цих відносин відповідно до поставлених цілей і завдань зазначеної галузевої систематизації.

До функцій систематизації екологічного законодавства України доцільно, на наш погляд, віднести такі, як:

- правотворча (або функція розвитку відповідної галузі законодавства);
- уніфікаційна (уніфікація термінології, принципів, правових підходів, “стиснення” нормативного масиву);
- правозастосовча (поліпшення орієнтування в екологічному законодавстві в цілях його оперативнішого, більш ефективного та правильного застосування на практиці);
- наукова (сприяння більш ґрунтовному та цілеспрямованому вивченню відповідної галузі законодавства, проведенню подальших наукових досліджень у цій сфері тощо);
- регулятивна (визначення основних параметрів майбутньої моделі систематизованої галузі законодавства);
- нормативно-моделююча (моделювання майбутніх норм екологічного права);
- інноваційна (наповнення нормативного матеріалу новими чи оновленими нормами та інститутами екологічного права);

- інтегративна (сприяння інтеграції законодавчого матеріалу в рамках відповідної галузі);
- комунікативна (посилення системних зв'язків всередині системи екологічного законодавства та зв'язків з іншими галузями національного законодавства).

Значимість цих функцій визначається їх системним впливом на екологічне законодавство у ході його систематизації, сприянням створенню несуперечливого та узгодженого законодавчого масиву, відіграє важливу роль у реалізації правової реформи в державі, визначає специфіку державного управління в галузі охорони природи та природокористування, а також посилення рівня захищеності екологічних прав громадян, відіграє значну роль у реалізації економіко-правового механізму охорони довкілля в Україні, теоретико-методологічні основи якого були розроблені в українській юридичній науці В.В. Костицьким.

Це означає, що у єдиному механізмі мають поєднуватися як економічні (власне економічні) регулятори, так і правові чинники, які складають систему, що об'єднує у своїй структурі такі підсистеми, як організаційно-правова, інституційна, функціональна та економічна (ресурсна).

Систематизація екологічного законодавства сприяє дальшій інтеграції всіх цих підсистем, більш злагодженій та ефективній роботі такого механізму, посиленню ролі правових регуляторів у поєднанні власне економічних та юридичних інструментів охорони довкілля та природокористування.

Така систематизація також надає відповідній державній політиці у цій сфері більш чіткої цілеспрямованості, формальної визначеності, загальнообов'язковості, сприяє оптимізації та підвищенню ефективності правового регулювання відносин у галузі екології, застосуванню превентивних, оперативних, стимулюючих і примусових заходів до юридичних та фізичних осіб щодо використання природних ресурсів та їх відходів і юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства.

У функціях систематизації екологічного законодавства, зокрема, відображаються основні напрямки правотворчої діяльності, спрямовані на свідоме перетворення відповідної галузі законодавства. Функції систематизації екологічного законодавства структуруються відповідно до засад та цілей систематизації (в їх основі лежать цілі і завдання цієї систематизації), а відтак вони відбивають специфіку цієї галузі та специфічність урахування у такій діяльності загальних закономірностей систематизаційного процесу як планомірного, цілеспрямованого та системного правотворчого процесу уповноважених органів державної влади щодо якісного перетворення відповідної галузі законодавства України відповідно до визначених цілей і завдань його систематизації.

ПОЛІТИЧНІ ГАРАНТІЇ В СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

Компанець К.В.

(викладач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ)

Формування та становлення в Україні правової держави та громадянського суспільства безпосередньо пов'язано з проблемою створення системи ефективних гарантій державного ладу, вирішення якої базується на розробці та застосуванні системи загальних умов і спеціальних засобів, що забезпечують існування та дієвість інститутів державного ладу. Тому розгляд гарантій державного ладу та їх видів є одним з актуальних завдань як в теорії, так і на практиці.

Політичні гарантії посідають важливе місце в системі гарантій державного ладу України, оскільки вони формують основу демократичної правової держави, сприяють

демократизації політичної системи України.

Політичні гарантії державного ладу – це передбачена Конституцією та іншими нормативно-правовими актами України система народовладдя, відповідним чином зорієнтована політика держави, спрямована на демократизацію політичної системи України як сукупності державних і недержавних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, етнічними та іншими групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому. Політичними гарантіями державного ладу є сукупність політичних чинників, які забезпечують сприяння існуванню демократичного правового режиму в країні [1, с. 386-387]. Перш за все, політичні гарантії державного ладу передбачають стабільність політичних структур, належний рівень політичної культури в суспільстві тощо.

В юридичній літературі під політичними гарантіями розуміють державно-правовий режим; організацію та функціонування системи органів державної влади за принципом розподілу влад; народовладдя, основу якого складає політична та ідеологічна багатоманітність, що являє собою багатопартійність, різноманітність громадських об'єднань та виступає як форма демократії; самостійність місцевого самоврядування в межах своїх повноважень; всебічну гарантованість прав і свобод людини та громадянина [2, с. 88].

Політичні гарантії визначають як саму систему організації державної влади в державі, належність її народу. А саме демократичний порядок формувань представницьких органів державної влади шляхом вільних демократичних виборів. Важливою політичною гарантією в цьому аспекті є народний контроль, який забезпечує залучення великої кількості мас до різносторонньої державної діяльності. Таким чином, політичною гарантією є активність суспільних організацій [3, с. 50-51]. При цьому будь-який контроль є необхідною умовою подальшого становлення та розвитку відкритої держави та відкритого суспільства в Україні.

Практична значимість зазначених гарантій наголошується А. Зарицьким, який під політичними гарантіями розуміє всебічний розвиток і вдосконалення політичної системи суспільства, всієї загальної системи демократії з основоположною ідеєю самоврядування народу, що є однією з найважливіших в теорії. Суть принципу самоврядування полягає в тому, щоб управління не тільки здійснювалося в інтересах народу, а й закономірно, крок за кроком, ставало безпосередньою справою самого народу [4, с. 17].

Розкриваючи зміст політичних гарантій, українські дослідники П. Рабінович та М. Хавронюк зазначають, що до них відносяться суверенітет держави, суворе дотримання її демократичних засад, фактична незмінність її конституційного ладу, закріпленого в Основному Законі України, суворе забезпечення законності й неможливості зловживань з боку політичної влади, відкритість політичної системи і наявність можливостей для вільної діяльності політичних партій та громадських організацій, наявність усіх інших ознак правової держави в їх сукупності [5, с. 247].

Крім цього, важливою політичною гарантією, як зазначає Т. Заворотченко, є політичний плюралізм, який створює у соціальному житті середовище, необхідне для реалізації всієї системи прав людини. Забезпечуючи свободу суспільства від політико-ідеологічного диктату, він забезпечує і свободу особи [6, с. 51]. Саме політичний плюралізм виражає підпорядкування політики праву як гарантії проти антидемократичного суспільного розвитку. Він передбачає різноманітність інститутів політичної системи, можливість критики політичного життя. Саме політичний плюралізм передбачає існування і визнання різноманітних думок, що служать засобом передачі державі різноманітних цінностей, інтересів та проблем, що існують у суспільстві, для їхнього вирішення та врегулювання.

Необхідно підкреслити важливу для розуміння сутності та змісту політичних гарантій державного ладу України думку, яка полягає у тому, що політичні гарантії є єдиними гарантіями, які стосуються виключно громадян України [7, с. 133]. Зазначеним

підтверджується значимість політичних гарантій державного ладу. Однак треба зауважити, що політичні гарантії дійсно є єдиними гарантіями, які стосуються лише громадян України, але тільки у забезпеченні політичних прав. Політичні гарантії передбачають наявність такого політичного стану держави, за якого забезпечуються стабільність політичної системи держави, суспільства, дотримання законності й правопорядку тощо. Тобто за наявності відповідних політичних чинників, які складають систему політичних гарантій державного ладу України, можна говорити про існування демократичного правового режиму в країні, де забезпечуються права та свободи не лише громадян України, а й усіх без винятку.

В юридичній науці зазначається, що саме політичні гарантії мають визначальний характер щодо державного ладу, неефективність якого гальмує розвиток економічних та інших відносин і, відтак, не дає можливості створити належні економічні, ідеологічні, соціальні, та правові гарантії [5, с. 247]. Політичні гарантії є основою конституційного ладу та, насамперед, полягають у створенні умов для демократичного розвитку всіх форм народовладдя, передусім, у вільних і регулярних місцевих виборів, проведенні місцевих референдумів, поділі влади, соціальній державності, верховенстві Конституції та законів, політичному плюралізмі, багатопартійності, вільному доступі громадян до управління тощо, що є особливо важливим для місцевого самоврядування, оскільки саме на цьому рівні влади громадяни здійснюють і реалізують основні конституційні права та свободи [8, с. 167]. Політичні гарантії відіграють важливу роль у формуванні правової держави та становленні громадянського суспільства. Однак слід зазначити, що всі гарантії державного ладу існують в комплексі та нерозривно пов'язані між собою. За умови політичної стабільності в країні досягається високий економічний рівень в державі. В свою чергу, за умови високого економічного рівня розвитку держави можливим є забезпечення соціальних гарантій, що проявляються у вільному та безперешкодному функціонуванні інститутів розвиненого громадянського суспільства.

Таким чином, політичні гарантії державного ладу формують основу демократичної правової держави, сприяють демократизації політичної системи України. Політичні гарантії державного ладу спрямовані на формування та існування демократичного правового режиму в країні, за якого політика держави спрямована на формування умов із забезпечення належного рівня життя для всього суспільства. Все це є підставою для визнання політичних гарантій визначальними у створенні в Україні такого державного ладу, який відповідав би світовим стандартам демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Наливайко Л. Р. Державний лад України: поняття, система, гарантії: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Наливайко Лариса Романівна. — Х., 2010. — 535 с.
2. Чернецька О. Гарантії діяльності депутатів місцевих рад як структурний елемент правового статусу / О. Чернецька // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 5. — С. 87-89.
3. Мамонов В. В. Гарантії прав, свобод и обязанностей граждан в СССР / В. В. Мамонов. — Алма-Ата : Казахстан, 1981. — 80 с.
4. Зарицкий А. В. Гарантии прав личности при реализации юридической ответственности (вопросы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Зарицкий Андрей Владимирович. — Коломна, 1999. — 195 с.
5. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К., 2004. — 464 с.
6. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина в Україні : монографія / Т. М. Заворотченко. — Д. : Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. — 256 с.
7. Калініченко О. Політичні гарантії права людини на свободу світогляду і віросповідання та їх правове забезпечення за законодавством України / О. Калініченко // Право України. — 2009. — № 10. — С. 132-138.
8. Абасов Г. Класифікація гарантій прав місцевого самоврядування за характером і видом суспільних відносин: проблеми теорії / Г. Абасов // Підприємництво, господарство і право. — 2013. — № 2. — С. 165-169.

ЯКІСНІ ОСВІТНІ МОДЕЛІ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Наливайко Л.Р.

(доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ)

Проблема якості стала наріжним каменем у реформуванні національних освітніх

систем, що розпочалося наприкінці ХХ ст. і відбувається нині в багатьох країнах світу. Саме якісні показники розвитку освіти, на думку експертів, визначають ефективність суспільного поступу держав в умовах глобалізації світу та підвищення їхньої конкурентної боротьби за якість життя своїх громадян

Якість вищої освіти лежить в основі розвитку загальноєвропейського простору вищої освіти, який асоціюється із Болонським процесом, головною метою якого є систематизація законодавства, зусиль наукової та освітянської сфери й урядів країн Європи для істотного підвищення спроможності європейської освіти і науки у світовому вимірі [1, с. 3].

Інтеграція вітчизняної системи освіти до світових структур, повинна враховувати кращі досягнення в організації вищої освіти європейських університетів; не відкидати надбань і здобутків вітчизняної освіти, насамперед її фундаментальності та глибини; не виключати національної спрямованості, самобутності історичних традицій школи [2]. Важливим є розуміння того факту, що Болонські положення – це не уніфікація вищої освіти в Європі, а широкий доступ до освітніх і культурних надбань різних країн, зближення їхніх освітніх систем. Але еволюцію системи освіти, не слід ставити на перший план, не треба відокремлювати від інших сфер суспільства, вона має розвиватися у нерозривному взаємозв'язку із суспільством, беручи на себе роль каталізатора соціальних реформ.

Але небезпечним для України є також і некритичне сприйняття всього того, що надбано в європейській вищій освіті, оскільки вона також є недосконалою і перебуває на шляху пошуку нових, більш якісних освітніх моделей. Як відомо, Болонський процес спрямований на перетворення Європи на найбільш конкурентоспроможний і розвинутий освітній простір у світовій системі координат.

Важливим для української вищої школи є застосування європейських стандартів якості у вітчизняній системі ліцензування і акредитації та наша участь в європейській мережі з оцінювання якості у вищій школі. Для цього вивчаються і впроваджуються системи забезпечення, гарантування й управління якістю вищої освіти, застосовуються європейські практики оцінювання і моніторингу якості освіти, надається можливість входження на вітчизняний ринок освітніх послуг нових освітніх суб'єктів – міжнародних організацій з оцінювання якості освіти [3, с. 149].

Однією з найбільш дискусійних щодо проблеми якості освіти є проблема її оцінювання. Складність полягає, по-перше, у визначенні критеріїв, на основі яких проводиться це оцінювання. Вести мову про «якість» у науковому контексті можливо лише у випадку чіткого визначення критерію оцінки якості, чи під час усвідомлення того, що такий критерій повинен існувати [4, с. 12]. По-друге, процес оцінювання вимагає «надійної» моделі, з якою зіставляється система освіти, а також її процесуальні та результативні складові. По-третє, постає потреба у виробленні адекватних процедур зіставлення реальної освіти та моделі (стандарту).

Щоб з'ясувати, чи насправді ситуація в українській освіті настільки критична, можна проаналізувати досвід інших країн, які по-різному розв'язували питання оцінювання якості освіти.

Процес оцінювання якості освіти на формальній основі розпочався в країнах Європи з 1985 р., коли Великобританія, Франція та Нідерланди впровадили у своїх країнах національні системи оцінювання.

Великобританія пішла шляхом створення агентств, які спеціалізувалися на процедурах моніторингу та контролю. Однак стратегічні завдання у сфері координації якості освіти та контролюючі функції залишила за собою держава (Департамент освіти, Королівська інспекція).

Англійська система оцінювання якості освіти ґрунтується на принципі внутрішньої самооцінки. У межах цієї системи навчальний заклад самостійно розробляє свій механізм оцінювання відповідно до визначеної місії та завдань ВНЗ, оцінює якість освітніх програм

та аналізує якість викладання, навчання, управління, а також вивчає думку громадськості, яка постає основним важелем управління якістю освіти» [5, с. 24]. Ця система отримала поширення у США, Латинській Америці, до 1995 р. у Німеччині.

У Франції зовнішній контроль діяльності ВНЗ здійснюється Національним комітетом з оцінювання. Найважливішим напрямом діяльності комітету є оцінювання навчальних закладів через призму працевлаштування випускників та їх заробітної плати. Французька модель оцінювання якості освіти, на відміну від Британської, базується на зовнішній оцінці навчального закладу. Держава через спеціально створені нею структури визначає завдання, напрями та підходи до оцінювання якості освіти. Результатом процедури оцінювання якості є отримання спеціального державного документа, що підтверджує атестацію, акредитацію чи результати інспектування. Ця система отримала поширення у Данії, Фінляндії, Чехії, Естонії та ін. Однак треба відзначити, що в сучасних умовах французька система освіти децентралізується, і хоча «головна керуюча роль залишається за державою, але сутність її ролі змінюється – із держави-контролера вона перетворюється на державу-регулятора» [6, с. 599]. Беззаперечно, ці зміни відобразяться і на системі оцінювання якості освіти.

Крім зазначених вище існує змішана система оцінювання якості освіти, яка виникла у США в результаті поєднання французької та англійської систем. Визначення змісту та характеру освітнього процесу і діяльності надається ВНЗ, однак процедура акредитації здійснюється державними структурами, зокрема регіональними Асоціаціями університетів та коледжів, при яких діють Комісії з вищої освіти.

Так, основними оцінками якості американської освіти є: «акредитація навчального закладу, акредитація професійних освітніх програм, рейтингова оцінка та система об'єктивної оцінки знань і здібностей студентів» [5, с. 24]. Вважається, що таке поєднання сприяє врахуванню і «академічної свободи» освітніх закладів, і суспільних і державних інтересів.

Таким чином, у світовій практиці склалися різні системи оцінювання якості вищої освіти, які умовно можна поділити на три типи: до першого типу належать системи, що базуються на пріоритеті державних органів або структур, які фінансуються державою, пов'язані з державним контролем, державною акредитацією, при цьому самооцінці ВНЗ надається мінімальне значення; до другого – системи, у яких переважає процес самооцінки якості вищих навчальних закладів, спрямований на внутрішній аналіз; змішаний тип, що поєднує внутрішню та зовнішню оцінки.

Приєднавшись до Болонського процесу наша країна зробила перші кроки, але на цьому не слід зупинятись, бо перед нашою державою стоїть ще багато невирішених завдань. Основними перешкодами є невідповідність законодавства, різні вимоги до підготовки студентів тощо. Необхідно наголосити, що не слід забувати, про переваги, які містяться в вітчизняній системі освіти.

Отже, необхідною складовою забезпечення якості освіти є її оцінювання. В Україні воно здійснюється державними структурами, а саме Міністерством освіти і науки України за допомогою механізму ліцензування та атестації. Аналіз світової практики свідчить про необхідність доповнення системи оцінювання більш широким колом суб'єктів (наприклад, вищими навчальними закладами, роботодавцями, спеціальними професійними групами, міжнародними організаціями тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гриневич Л. Новий закон про вищу освіту потрібен щоб зупинити погіршення якості вищої освіти [Електронний ресурс] / Л. Гриневич // «Вища освіта» Інформаційно-аналітичний портал про вищу освіту в Україні та за кордоном. — Режим доступу: <http://vnz.org.ua/novyny/osvita/4974-lilija-grynevych-novyj-zakon-pro-vyschu-osvitu-potriben-schob-zupynuty-pogirshennja-jakosti-vyschoyi>.
2. Зайчук В. Управління якістю освіти як складова державної освітньої політики / В. Зайчук // Педагогіка і психологія. — 2007. — № 2 (55). — С. 18-26
3. Щудло С. Вища освіта у пошуку якості: *gou vadis* / С. Щудло. — Харків-Дрогобич : Коло, 2012. — 340 с.
4. Качество современного отечественного образования: сущность и проблемы : монография / Н. Наливайко, Е. Пушкарева, Р. Шматков и др. — Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2009. — 312 с.
5. Гуржій А. Методологічні засади оцінювання та прогнозування розвитку вищої освіти в Україні / А. Гуржій, В. Гапон // Вища освіта України. — 2006. — № 1. — С. 23-31.
6. Тарапатов Н. Французькі університети на шляху до впровадження децентралізованої моделі управління: основні здобутки, проблеми та перспективи / Н. Тарапатова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Вип. 15: [збірник наукових праць]. — Х. : Видавничий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — С. 598-600.

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ

Костицький Віталій

(юрист банку)

Національний Банк України є органом публічної влади і одночасно центральним банком держави. Тому питання про правовий статус працівників цього банку обов'язково включає і соціологічну складову дослідження. Всі елементи організаційної, інституційної, функціональної, політичної та нормативної незалежності НБУ концентруються довкола людського фактора, заломлюються крізь призму того, якою є якість працюючих в НБУ службовців, які вимоги висувуються до них і як ці вимоги реалізуються у практичній діяльності колективу працівників НБУ.

Колектив НБУ можна визначити як внутрішньо організовану, відособлену сукупність державних службовців, на яких законами та іншими нормативно-правовими актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій у структурі НБУ.

У нормативному сенсі особливості організації роботи працівників НБУ знаходять свій вияв в правовому регулюванні статусу колективу працівників НБУ, проходження ними державної служби, адже йдеться про орган державного управління, невід'ємною ознакою якого є наявність особливої структури працюючих, штатного розпису, умов та порядку проходження державної служби в даному органі.

Внутріорганізаційні службові відносини як різновид адміністративно-правових відносин, що складаються довкола проходження державної служби в тому чи тому органі державної влади, певною мірою виражають ступінь автономності статусу даного органу у системі таких органів. Зокрема, наявність автономної системи державної служби у структурі того чи того державного органу, ступінь конкретизації службових відносин у відомчих, а не законодавчих нормативно-правових актах відображають і ступінь автономності самого даного органу, обсяг його компетенції у сфері визначення статусу власних працівників.

Разом з тим, у разі визнання працівників такого органу державними службовцями, на них поширюються і загальні вимоги чинного законодавства про державну службу. Специфіка проходження такої служби, своєю чергою, обумовлена специфікою та призначенням цього органу, поставленими перед ним завданнями, цілями діяльності, що знаходить свій вияв у законодавстві.

Статус службовців НБУ є різновидом видового статусу державного службовця. Він регламентується переважно нормами адміністративного права України і складає окремий інститут у структурі більш загального правового інституту – інституту державної служби України.

У ньому поєднуються загальні права, обов'язки та гарантії прав, притаманні державним службовцям як таким, так і унікальні, особливі риси, притаманні саме працівниками центробанку держави, пов'язані передусім з особливостями функціонального призначення цього органу влади, специфікою виконуваних ним завдань, функцій і повноважень.

Разом з тим, йому притаманні і певні динамічні елементи, пов'язані у першу чергу з особливостями прийому на роботу, проходження службової кар'єри в НБУ, питаннями соціального захисту працівників НБУ тощо. Статусу працівників НБУ як державних службовців обумовлюється специфічністю ролі цих службовців у здійсненні конкретних державно-управлінських функцій. Цей статус включає в себе права, обов'язки, гарантії прав працівників НБУ, а також їх відповідальність.

Працівниками НБУ є службовці та обслуговуючий персонал НБУ. виокремлюючи ці дві категорії працівників НБУ, Закон установлює відповідно два різні правові режими їх роботи в цьому органі.

Службовцями вважаються особи, які безпосередньо беруть участь у виконанні функцій НБУ та займають посади, передбачені штатним розписом. Правління НБУ визначає перелік посад працівників, трудовий договір з якими укладається у формі контракту.

Законодавство про НБУ вирізняє дві категорії працівників: службовці НБУ, праця яких безпосередньо пов'язана з виконанням функцій НБУ, та обслуговуючий персонал. До складу останнього входять працівники, обов'язки яких безпосередньо не пов'язані із виконанням функцій НБУ.

Окрім внутріорганізаційних слід також звернути увагу на так звані зовнішні аспекти правового статусу працівників Національного банку України. Зокрема, законодавство встановлює також вимоги щодо несумісності для службовців НБУ, регулює питання їх взаємодії з працівниками інших органів державної влади. Встановлення особливого статусу працівників НБУ сприяє забезпеченню їх відданості організації діяльності банку, обмеженню стороннього впливу на них. Все це не виключає можливостей політичного впливу, проте Закон визначає мінімізацію такого впливу, усуває інституційні його форми, а відтак сприяє незалежній діяльності НБУ як центробанку держави.

Дотепер до кінця не проведено чіткої демаркаційної лінії у визначенні спільного, особливого та унікального у статусі державних службовців та статусі службовців саме НБУ.

Регулювання відповідних питань у спеціальному статусному Законі України „Про Національний банк України” є поверховим і значною мірою відсильним. Це породжує відомчу правотворчість, численні спроби заповнити законодавчі прогалини виданням підзаконних нормативно-правових актів, зокрема урядових (ми переконалися у цьому на прикладі урядової Постанови, прийнятої для реалізації статті 64 Закону України „Про Національний банк України”).

Такий, у цілому незадовільний, стан регулювання питань відповідальності як елемента статусу службовців НБУ дало підставу для обґрунтованого висновку про те, що питання відповідальності (її обсягу, видового різноманіття, чіткості суб'єктного складу тощо) працівників НБУ не визначено в чинному законодавстві України на належному рівні.

Подальший розвиток статусу працівників НБУ, його деталізація та конкретизація в чинному законодавстві, поступове зміцнення, розширення власне законодавчого регулювання елементів цього статусу – актуальне завдання юридичної теорії і практики в Україні. Разом з тим, це ще й важливий елемент підвищення статусу самого НБУ, зміцнення засад його незалежності, що, безумовно, позитивно впливатиме і на стан всієї банківської системи України в довгостроковій перспективі.

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОХОРОНИ ТА РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЛІСІВ ЯК СКЛАДОВОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Ланчак І.В.

(аспірант Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи)

Екологічні інтереси суспільства обумовлюють виконання державою екологічної функції, яка за своїм змістом належить до сфери екологічних відносин, а за формою – до системи правового регулювання суспільних відносин.

Під функціями держави, розуміють головні напрями її діяльності, спрямовані на вирішення спільних завдань суб'єктів суспільства, які на тій чи іншій стадії розвитку обумовлюються економічними, політичними, соціальними та іншими умовами існування цивілізації. Відтак, основні напрями діяльності держави, тобто її функції, мають об'єктивний характер, обумовлений потребами життя суспільства.

Загострення протиріч між економічними і екологічними інтересами суспільства і погіршення стану довкілля зумовило виникнення екологічної функції держави. Вперше екологічну функцію держави обґрунтували, ще радянські вчені - екологи О.С. Колбасов і Ю.С. Шемшученко. Після цього, зазначена функція остаточно виокремилась з поміж функцій сучасної держави (зокрема з функції економічної де вміщувались питання використання і охорони природи) і тепер в зв'язку з прогресуючим погіршенням стану природного середовища стала чи не найосновнішою функцією сучасної української держави.

Оскільки, ліс є чи не найважливішим компонентом довкілля, який неможливо відділити від інших його компонентів, то екологічна політика держави спрямована також і на охорону і раціональне використання лісів.

Ще у 90-х роках проф. В.В. Костицький висловив думку, що таке визначення лісу, в основі якого лежить біогеоценотичний підхід академіка В.М.Сукачова, мав би бути однією із найбільш вдалих новел нового ЛК України. Сучасні вчені лісівники, під лісом розуміють, сукупність деревних рослин та інших лісових рослин і організмів, що розвиваються в єдності і протиріччі з середовищем.

В зазначеному визначенні сформульовані біологічні ознаки лісів, а їх важливість для екологічного балансу довкілля розкриває ст.8 ЛК України через поняття «корисні властивості лісів». Вони полягають у їх здатності зменшувати вплив негативних природних явищ, захищати ґрунти від ерозії, регулювати стік води, попереджувати забруднення навколишнього природного середовища і очищати його, сприяти оздоровленню населення і його естетичному вихованню. З огляду на ці корисні для суспільства властивості законодавець наголошує, що ліси в Україні виконують переважно екологічні (водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні), естетичні, виховні та інші функції (ст.3 ЛК України).

З економічної точки зору, ліс, це – постачальник цінних матеріалів (деревини, сировини для хімічної промисловості, лікарської сировини, продуктів харчування і т.п. Ліси - це основа кормової бази для тваринництва, ведення мисливського господарства, основа паперової, меблевої, фармацевтичної та інших галузей промисловості. Нерідко цей природний ресурс є основою для вдосконалення власної економіки.

З метою здійснення комплексу заходів спрямованих на збереження лісів України від знищення, пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, спрямованих на захист від шкідників і хвороб, на раціональне використання і відтворення, в державі забезпечується правова охорона лісів, яка полягає у нормативному регулюванні суспільних відносин у цій сфері. Система правових норм, які регулюють суспільні лісові відносини на основі права державної власності на ліси і особливих принципах, становить самостійну галузь права – лісове право України.

Зміст того чи іншого способу впливу на суспільні відносини, його специфіка впливає з особливостей правового регулювання, тобто тих матеріальних благ, відносно яких виникають і розвиваються суспільні відносини. Специфіка лісу як об'єкта правового регулювання з сторони лісового права виражається в його природньому характері походження і функціонування, в його органічному взаємозв'язку з навколишнім природним середовищем.

На наш погляд, трансформація суспільних відносин в умовах формування ринкової економіки, висуває завдання пристосованості лісового права до таких змін, розробки і впровадження альтернативних методів правового впливу, заснованих на стимулюванні суб'єктів лісового права до підвищення ефективності власної лісоохоронної діяльності, до проявлення ініціативи у здійсненні лісоохоронних заходів.

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ СУДІВ ЯК ПРИНЦИПУ ОРГАНІЗАЦІЇ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Обрізко І.

(суддя)

Поняття та сутність спеціалізації судів закономірно розглядається як один з ключових та визначальних принципів (засад) організації судової системи держав, який порізному впроваджений до законодавства більшості сучасних країн та отримує навіть належне конституційне закріплення у деяких з них, надто в тих, які намагаються безпосередньо в Конституції зафіксувати найважливіші підвалини організації судоустрою країни.

Важливість даного принципу обумовлює необхідність його комплексного науково-теоретичного розкриття, яке б ураховувало максимально широку палітру наукових інтерпретацій, поглядів та підходів вчених та практиків, зокрема законодавців, до вирішення питання змістовного уточнення обсягу даного поняття, видового розмаїття спеціалізації судів, причин запровадження даного принципу до організації судових систем, а також допомагало б урахувати позитивні та негативні сторони впровадження даного принципу як діалектичну єдність проявів і властивостей даного правового явища. Очевидно, що з огляду на комплексний характер, даний принцип можна розглядати та аналізувати з різноманітних, зокрема гносеологічних, онтологічних, ідеологічних, формально-юридичних, політичних, історико-правових та інших позицій.

Принцип спеціалізації судів за різних часів мав неоднозначне тлумачення, порізному інтерпретувався різними дослідниками та отримував різноманітні модифікації свого нормативно-правового (законодавчого) закріплення.

Вихідним для наукового тлумачення поняття спеціалізації суду є визначення загальнонаукового тлумачення спеціалізації як такої та наступне окреслення специфіки значення цього терміну у межах юриспруденції. Такий науково-теоретичний підхід слугуватиме відправним базисом для наших наступних міркувань у площині вирішення поставленого наукового завдання.

Уточнення обсягу поняття спеціалізації в побудові судової системи, своєю чергою, передбачає з'ясування дефініції даного поняття, співвідношення принципу спеціалізації з принципом забезпечення єдності судової системи, а також виокремлення характерних ознак спеціалізованих судових органів як специфічних органів, що відправляють правосуддя з окремих категорій правових (судових) спорів.

Слід визнати абсолютно закономірним висновок про те, що юридичний принцип спеціалізації в побудові судової системи будь-якої держави вважається однією з фундаментальних основ (засад), які мають суттєве науково-теоретичне та прикладне значення для побудови відповідної конкретної судової системи[1; 2; 3].

Водночас нині вживання даного поняття в чинному законодавстві України стає дедалі частішим, часом навіть потрапляючи до текстів різногалузевих та різнопрофільних нормативно-правових актів (зокрема, 54 чинних законів України[4]), щоправда, без легального тлумачення свого змісту. Зокрема, у них, наприклад, йдеться про: спеціалізацію вищого навчального закладу та/або наукової установи (ст. 1 Закону України "Про наукові парки"[5]), оптимальну спеціалізацію регіонів у виробництві товарів та послуг (ст. 2 Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів"[6]), спеціалізацію територій (Закон України "Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки"[7]), спеціалізацію судового експерта (ст. 16 Закону України "Про судову експертизу"[8]), спеціалізацію міст, підприємств, виробництва (Закон України "Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст"[9]), спеціалізацію головних наукових організацій та установ у сфері транспортного забезпечення зовнішньоекономічних зв'язків (Закон України "Про Комплексну програму утвердження України як транзитної держави у 2002-2010

роках”[10]), спеціалізацію працівників дипломатичної служби (ст. 20 Закону України “Про дипломатичну службу”[11]), спеціалізацію банків (ст. 4 Закону України “Про банки і банківську діяльність”[12]), спеціалізацію курортів (ст. 5 Закону України “Про курорти”[13]). Отже, представлене видове розмаїття спеціалізації вказує на поліморфність даної категорії, широкі можливості його застосування у різних сферах суспільних відносин.

Попри те, що поняття “спеціалізація” походить від латинського “Species”, що позначає вид, різновид, а, отже, коріння його сягають минулого, термін “спеціалізація” у сучасному вигляді сформувався порівняно нещодавно і має французьке походження від слова “Specialisation”. Воно утворюється шляхом виокремлення загальних ознак в індивідуальних поняттях і саме має спільні ознаки з іншими видовими поняттями[14].

Спеціалізація доволі часто розглядається і як категорія економічного порядку. Зокрема, в сучасній економічній теорії вживається поняття спеціалізації як зосередження діяльності на випуску певного виду продукції відноситься не лише до підприємства в цілому, але і до його підрозділів (цехів, дільниць, робочих місць). Розглядається також внутрізаводська спеціалізація – відмінна від спеціалізації підприємств. Вона здійснюється як у формі предметної, так і технологічної спеціалізації підприємств. Окрім того, розглядається і функціональна спеціалізація – за апаратом управління[15].

У соціально-трудовому контексті спеціалізація іноді ототожнюється з розподілом праці, який переважає в сучасному промисловому виробництві. При цьому аксіомою вважається те, що перевагою спеціалізації виступає, зазвичай, закріплення певних робіт (ділянок чи напрямів роботи) за відповідними фахівцями в даній галузі[16].

Варто погодитися з Д. Козаком, що тенденція спеціалізації, що панує у світі, повною мірою відображає розмаїття діяльності людини в тій чи іншій сфері, галузі господарювання, сприймає породжені цим розмаїттям особливості правового регулювання[17].

З юридичного погляду, спеціалізація – це зосередження діяльності на відносно вузьких напрямках; набуття спеціальних навичок і знань у певній галузі[18].

У правовій площині, зокрема, аналізуються процеси спеціалізації та диференціації законодавства[19]. Як вважає І.М. Сенякін, спеціалізація дозволяє охопити правовим регулюванням широкий спектр різнорідних суспільних відносин, урахувати їх специфіку, зробити їх більш упорядкованими[19].

На його ж думку, суть предметної спеціалізації полягає в тому, що нормативні акти і правові настанови, регламентуючи багатоманітні прояви суспільного життя і в результаті розподілу праці між ними, визначають диференціацію законодавства як цілого на різні галузі[19].

Поряд з ґрунтовним дослідженням питань спеціалізації та диференціації у праві зустрічаються сучасні дослідження близького кола проблем, а саме – диференціації та уніфікації у рамках галузевих правових дисциплін[20; 21; 22].

Водночас в юридичній науці поняття “спеціалізація” вживається, як правило, в аспекті формування розгалуженої системи спеціалізованих судів або в аспекті спеціалізації самих суддів. Застосований на практиці великий комплекс правових приписів не лише впливає на рівень спеціалізації процесуальної форми, але і визначає робоче навантаження судових органів, правильність здійснення ними правосуддя тощо[23].

Як відзначається в науковій літературі, тенденція появи системи спеціалізованих судів вважається однією з провідних особливостей організації правосуддя в сучасний період[24].

Між тим, відсутність законодавчої дефініції поняття спеціалізованого суду породжує різноманітні тлумачення та інтерпретації змісту цього поняття в юридичній науці.

Зокрема, на думку В.М. Хорьков та О.О. Голованова, спеціалізований суд – це такий орган державної влади, який створено з метою здійснення правосуддя у справах, які мають свій специфічний об'єкт або суб'єкт правового регулювання[25].

Сердюк В.В. запропонував таке поняття спеціалізованого суду: це “створена в системі судів загальної юрисдикції самостійна судова структура (самостійний вид судів), повноваження якої визначаються законом за принципом спеціалізованої компетенції з розгляду певної категорії справ, виокремлених за галузевою чи суб'єктною ознакою, а правосуддя здійснюється за нормами відповідних галузей процесуального законодавства”[26].

З точки зору В. Руднева, суть спеціалізованих судів можна зрозуміти, зіставивши їх з надзвичайними судами: останні утворюються за певних екстремальних обставин. Їх функціонування має винятковий та обмежений у часі характер. З другого боку, спеціалізований суд відрізняє від інших судів мета його діяльності – розгляд певних категорій спорів (наприклад, адміністративних) [27].

Гаркуша О.О. вважає єдиною ознакою спеціалізації судової діяльності є відповідний нормативний припис в Законі про спеціалізацію в окремій системі судів або про галузеву спеціалізацію в рамках однієї судової установи. З його точки зору, “не можуть бути ознаками спеціалізованих судів наявність відокремлених приміщень або автономізація суддівського самоврядування, або рішення суб'єктів судового управління в цій сфері”[28].

Аналіз наведених позицій згаданих вчених дають змогу критично підійти до висловлених ними суджень та сформулювати на основі критичного розгляду даних думок власну наукову позицію.

Насамперед зазначимо, що будь-який державний орган, а не лише спеціалізований суд, призначається для вирішення чи врегулювання певного кола справ. Отже, ці ознаки не можна віднести до кваліфікуючих ознак саме спеціалізованого органу.

Специфічність об'єкта чи суб'єкта правового регулювання також не прояснює ситуації, оскільки не дає відповіді на питання, у чому ж, власне, полягає така специфічність, адже будь-яка судова справа має притаманні лише їй об'єктно-суб'єктні характеристики.

Так само і розкриття поняття спеціалізованого суду через категорію спеціалізованої компетенції також залишає більше питань аніж відповідей. Адже незрозуміло, у чому полягає “спеціалізованість” відповідної компетенції.

“Виключність компетенції” є доволі широким за обсягом та невизначеним з нормативного боку поняттям. До того ж часто, навіть у діяльності спеціалізованих судів трапляються випадки перетинання компетенції, їх слабкої розмежованості, на чому часто наголошують дослідники (А.В. Абсалямов[29], Ю.М. Старилів[30] та ін.). За таких умов на науково-теоретичному рівні твердити про виключність компетенції спеціалізованих судів як відмітну їх ознаку також не доводиться. Більше того, в ідеалі, очевидно, будь-які органи публічної, у тому числі і судової, влади мають бути наділені чітко визначеною (абсолютно визначеною) компетенцією, щоб унеможливити їх довільне втручання у приватне життя та у сферу законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Загалом же, можна погодитися з тим, що в реалізації принципу спеціалізації судів через формування підсистеми спеціалізованих судів знаходить своє втілення функціональний розподіл повноважень усередині судової системи. Через такий розподіл судова система домагається концентрації зусиль на вирішенні відповідними органами окремих категорій юридичних спорів у межах відповідних видів правовідносин.

З нашої точки зору, спеціалізація судової влади є таким принципом її побудови, організаційно-правовою формою реалізації якої виступає створення, з одного боку спеціалізованих судів, а, з другого, спеціалізованих колегій (палат тощо) усередині самих судів. У такому контексті спеціалізація судів (судової системи) не обов'язково повинна передбачати утворення саме спеціалізованого суду.

Отже, слід погодитися з тим, що спеціалізація судової діяльності є багатоаспектним принципом. Його позитивний потенціал може і повинен реалізовуватися поряд та у тісній взаємодії з іншими прогресивними принципами організації судової системи держави та судочинства, у ході вирішення комплексу питань, які стосуються судоустрою, судочинства, організації діяльності суддів у державі тощо.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Степаненко К.В.

(кандидат юридичних наук доцент кафедри загальноправових дисциплін ДДУВС)

В широкому розумінні політичну соціалізацію можна визначити як процес засвоєння людиною норм, традиції політичної культури, що сприяють формуванню у нього необхідних якостей і властивостей для адаптації до даної політичної системи і виконання там певних функцій і ролей [1]. Зважаючи на політичні події, які відбулися в останні дні, зокрема зміну виду форми державного правління та переоцінку державницьких цінностей, питання політичної соціалізації громадян нашої країни сьогодні постають як ніколи актуальними та вчасними.

Після розпаду СРСР Україна, ставши на шлях розбудови незалежної держави, як колишня союзна республіка отримала у спадок дуже суттєві проблеми різного змісту, насамперед соціального. Сучасний етап розвитку Українського суспільства характеризується поглибленням його соціального поділу, розшаруванням і пошуком суспільного політичного компромісу, прийнятної для всіх народів, що мешкають в Україні, форми співіснування. Всі характерні для розбудови нової демократичної держави фактори, такі як вільний ринок, виникнення приватної власності, поглиблення національно-етнічних, поселенських різноманітних взаємозв'язків призвели до появи соціальних спільностей з відмінними, а то й прямо протилежними інтересами.

Рівень політичної культури в будь-якій державі світу, в тому числі й в Україні, визначається в процесі політичного становлення особистості. Практично в слабкому суспільстві індивіди і групи долучаються до певної системи цінностей, прийнятними формами політичної поведінки. Якщо соціалізація взагалі являє собою процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм і цінностей, то політична соціалізація означає залучення членів товариства до його цінностей та до форм суспільної діяльності.

Вибір тієї чи іншої моделі політичної соціалізації диктується типом пануючої в суспільстві політичної культури. Вона наказує певну модель відносин влади і особистості. На сьогодні державницька позиція, яка співпадає з позицією значної частини українських громадян, полягає у намаганні інтегруватися до європейської спільноти, побудувати чесну, справедливу, економічно сильну державу, що здатна конкурувати у всіх сферах на міжнародному просторі.

Виділення типів соціалізації передбачає опис найбільш характерних зразків, стандартів взаємодії індивіда і влади, в результаті якого здійснюється наступність політичного розвитку, передача політичних цінностей від одного покоління до іншого. У західній політології на основі характеру політичних цінностей і норм, які формують для індивіда певні зразки політичної поведінки, виділяються наступні *типи політичної соціалізації* [2]:

а) гармонійний тип політичної соціалізації, що передбачає наявність культурно однорідного середовища, зрілих демократичних традицій і громадянського суспільства, які забезпечують поважний діалог індивіда й влади. Вважається, що подібна ступінь культурної однорідності характерна для англо-американської культури. Влада і індивід прихильні до загально визнаних ідеалів, норм і цінностей, що дозволяє новим поколінням безболісно входити в політичне життя;

б) плюралістичний тип, якому властивий опосередкований характер взаємодії особистості з владою (переважає в країнах континентальної Західної Європи). Наявність значної кількості різнорідних субкультур передбачає початкову політичну соціалізацію індивіда в межах ідеалів і цінностей своєї культурно-етнічної групи. Однак конфесійно-культурну багатоманітність не перешкоджає досягненню консенсусу учасників політичної взаємодії завдяки високому рівню життя більшості соціальних груп, наявності численного середнього класу, існування єдиного культурного «коду», представленого цінностями ліберальної цивілізації (свобода, приватна власність, індивідуалізм, права людини, демократія, плюралізм тощо). Консолідована демократія в рамках цього типу політичної соціалізації заснована на динамічній рівновазі трьох начал: розвиненого громадянського суспільства, конституційного обмеження влади та індивідуальної свободи автономної особи;

в) конфліктний тип, характерний для суспільств з перехідною демократією. Високий рівень бідності більшості населення, жорстка прихильність індивіда цінностей клану, роду, племені ускладнюють досягнення згоди між носіями різних культур і владою. Значна культурна неоднорідність є основною причиною високого ступеня політичного насильства в цих суспільствах. Засвоєння індивідом містечкових цінностей і норм політичного життя завжди здійснювалося у жорсткій боротьбі з носіями інших політичних субкультур;

г) гегемоністський тип, що передбачає входження людини в політику виключно на основі цінностей будь-якого класу (наприклад, буржуазії чи пролетаріату), певної релігії (наприклад, ісламу) або політичної ідеології (наприклад, комунізму, лібералізму, фашизму тощо). Цей тип характерний для закритих політичних систем, які критично ставляться до цінностей інших систем. Такий тип політичної соціалізації існував у Росії в радянський час, а також у країнах соціалістичної системи.

До 90-х років ХХ ст. в радянській Україні домінував гегемоністський тип політичної соціалізації, пов'язаний з протиставленням цінностей комунізму і капіталізму. Була створена система політичної соціалізації, що дозволяла контролювати процес трансляції політичних цілей КПРС у внутрішню структуру особистості починаючи з дитячих років і закінчуючи дорослим життям. Всі інститути соціалізації (сім'я, дошкільні установи, школи, вузи, дитячі та молодіжні організації, КПРС) представляли собою механізми єдиної системи політичного виховання. Однак, незважаючи на можливості загального контролю за процесом соціалізації, набуття рис політичної суб'єктивності певними соціальними групами відбувалося на основі ліберальних цінностей, відмінних від комуністичних. До таких груп можна віднести частину творчої інтелігенції, досить численні групи працівників внутрішньої і зовнішньої торгівлі, дипломатів і т.д.

Крах політичної монополії КПРС і комуністичної ідеології на початку 1990-х років призвело до ліквідації колишньої системи політичної соціалізації. Українське суспільство вступило в перехідний стан, який позначений такими характерними особливостями:

– стара система цінностей виявилася дискредитованою (хоча на неї орієнтувалися значні групи населення);

– ліберальні політичні цінності ще не були затребувані широкими верствами суспільства;

– колишні агенти політичної соціалізації стали сповідувати різні політичні уподобання, причому часто кон'юнктурні і егоїстичні.

Відсутність цілісної системи політичної соціалізації призвело до того, що за останні роки в Україні політичні позиції особистості стали обумовлюватися її економічним становищем, а не впливом партій, лідерів, газет, телебачення і т.д. Тому найбільш потужним фактором виявляються конкретні економічні (наприклад, коливання курсу долара) і політичні події, що змінюють становище індивіда.

Отже, суспільства, що переходять від тоталітаризму до демократії, характеризуються суперечливим переплетенням двох тенденцій у процесі політичної

соціалізації: з одного боку, демократизація суспільного життя розширює можливості політичної участі особистості, включення в політику раніше політично пасивних груп населення, підвищує інформованість громадян про діяльність владних структур; з іншого боку, наростає політична апатія, відчуження, невіра як реакція особистості на падіння життєвого рівня, крах ідеалів.

В сучасних умовах демократичного розвитку України, політичну соціалізацію можна визначити як процес засвоєння людиною демократичних норм співіснування, традиції європейської політичної культури, яка ґрунтується на повазі до кожної людини та підвищення соціальних стандартів її життя. Кожен громадянин України повинен подолати в себе політичну апатію, докласти зусилля для побудови нового європейського суспільства, зберігаючи при цьому культурологічні традиції свого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Политическая наука : Словарь-справочник. / сост. проф. полит. наук Санжаревский И. И. — 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/2688/Социализация>

2. Политическая социализация: сущность, этапы, факторы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kulturoznanie.ru/politology/politicheskaya-socializaciya-sushhnost-etapy-factory/>

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВА ЦІННІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ВЛАСНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Переклїй І.

(юрист)

Питання належного осмислення конституційної категорії права власності Українського народу на природні ресурси з метою наповнення її реальним змістом, оцінки її суспільної важливості та з'ясування шляхів забезпечення повноцінного розвитку цього суспільного і правового інституту обумовлює потребу досліджень розуміння проблематики права власності загалом та права власності Українського народу на природні ресурси як соціальної та правової цінності.

Аксіологічний підхід до розуміння права власності Українського народу дає змогу більш чітко та ґрунтовно простежити роль цього правового феномену в житті суспільства. Нагадаємо, що відповідно до частини першої статті 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Із змісту цієї статті випливає, що на конституційному рівні принципово відокремлено власність Українського народу від власності інших суб'єктів права. Вважаємо, що це є суттєвим елементом забезпечення його правоздатності як самостійного суб'єкта публічно-правових відносин. Крім того, як випливає з наведеного конституційного формулювання, конституційного значення в ньому надано визначенню: 1) суб'єкта права власності, яким визнано Український народ як найбільш загальний суб'єкт публічного характеру; 2) перелік об'єктів прав власності Українського народу, при тому, що цьому перелікові властивий відкритий характер ("та інші природні ресурси"); 3) можливості здійснення права власника від імені Українського народу органами державної влади та органами місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

У системному зв'язку з наведеним конституційним формулюванням перебувають конституційні приписи, за якими: 1) власність зобов'язує; вона не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству; 2) держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки; 3) всі суб'єкти права власності рівні перед законом. У сфері реалізації конституційної моделі права власності Українського народу на природні ресурси зазначені норми визначають та

обумовлюють соціальну функцію згаданого права власності як провідної її функції, що вказує на публічно-правову природу цього правового інституту.

У соціологічному сенсі право власності Українського народу на природні ресурси – це сукупність правомочностей Українського народу самостійно, постійно, незмінно, відповідно до Конституції та законів України володіти, користуватися та розпоряджатися природними ресурсами в цілях задоволення публічних екологічних інтересів нинішнього та майбутніх поколінь Українського народу. При цьому, очевидно, враховуючи специфіку природних ресурсів, зокрема необхідність їх раціонального використання та охорони, до згаданих правомочностей слід додати і як обов'язкові елементи обов'язки раціонального використання та охорони згаданих природних ресурсів як народом безпосередньо, так і за допомогою спеціально уповноважених органів публічної влади.

В об'єктивному сенсі право власності Українського народу на природні ресурси – це сукупність різногалузевих правових норм, що регулюють суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження природними ресурсами як об'єктами виключної власності Українського народу як титульного власника цих ресурсів. При цьому зазначені норми тісно пов'язані з нормами, що регулюють відносини щодо раціонального природокористування та охорони довкілля (у тому числі і відповідних природних ресурсів).

Право власності Українського народу на природні ресурси становить незаперечну та самостійну конституційну цінність у системі інших правових цінностей. Його реалізація є елементом аксіологічно-правового боку системної дії юридичних норм щодо регулювання права власності в цілому.

Аксіологічно-правовий підхід до аналізу права власності Українського народу на природні ресурси покликаний збалансувати, не виправданий ухил в бік проголошення пріоритетності та “священності й недоторканності” приватних різновидів власності, що домінували до останнього часу в юридичній (переважно цивілістичній) науковій літературі.

Наявність права власності Українського народу на природні ресурси сама по собі є суттєвою правовою цінністю, оскільки вона несе в собі значний загальнодемократичний потенціал. У деталізації цього права засобами закону закріплюється найвищий ступінь доступності народів та кожному громадянину України кожного виду природних ресурсів, тоді як рівні можливості щодо їх використання відбивають стан соціальної справедливості в суспільстві.

Соціальна цінність власності Українського народу на природні ресурси полягає в своєрідності правового регулювання та закріплення відповідного комплексу правовідносин; у цілях такого регулювання; у взаємозв'язку цієї власності та суверенних прав народу, суверенітету держави; у відображенні у відносинах з приводу цієї власності суспільних екологічних інтересів, а також у відносній самостійності цієї власності, якій надано конституційного значення, тощо.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Щербина Є. М.

(кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін ДДУВС)

Діяльність органів державної влади в напрямку забезпечення благоустрою населених пунктів України має ознаки публічного адміністрування, що пов'язано із зміною характеру відносин з юридичними і фізичними особами у зв'язку з раціональним використанням та охороною земель, піклуванням про навколишнє середовище, створенням умов для безпечного та комфортного життя кожної людини. Публічне адміністрування у сфері благоустрою населених пунктів України повинне

супроводжуватися якісним інформаційним забезпеченням з використанням сучасних інформаційних технологій.

Для більшості розвинених країн світу ситуація у сфері благоустрою населених пунктів є предметом особливої уваги офіційної влади всіх рівнів, політичних партій і громадських рухів, засобів масової інформації та широких верств населення. Благоустрій населених пунктів України є вагомим показником рівня соціально-економічного становища нашої держави, таке становище відображає традиції сучасних міст світу, де інформація про благоустрій, зокрема про стан екологічної безпеки, загальнодоступна і займає одне з провідних місць у політичному та громадському житті суспільства.

Закон України “Про благоустрій населених пунктів” сприяє формуванню у сфері благоустрою населених пунктів ефективної організації виконавчої влади на центральному і місцевому рівнях публічного адміністрування.

Впровадження нової моделі публічного адміністрування повинно супроводжуватися розробкою та застосуванням нових схем та регламентів прийняття управлінських рішень, заснованих на сучасних інформаційно-комунікаційних технологіях. Важливим напрямком підвищення ефективності державного адміністрування у сфері благоустрою населених пунктів України є інформатизація діяльності органів державної влади. Безумовно, без належного інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України комплексні програми з покращення благоустрою населених пунктів будуть замикатися на рівні органів публічної адміністрації, залишатися приватною справою посадових осіб без залучення до їх реалізації громадськості.

Слід зазначити, що в останнє десятиріччя світ переживає перехід від «індустріального суспільства» до «інформаційного суспільства». На сьогодні в Україні сформовано правові засади побудови «інформаційного суспільства»: прийнято ряд нормативно-правових актів, які, зокрема, регулюють суспільні відносини щодо інформатизації органів державної влади, електронного документообігу і цифрового підпису, створення електронних інформаційних ресурсів, розвитку телекомунікацій, планування, управління та регулювання розподілу та використання радіочастотного ресурсу тощо.

Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» та розпорядження Кабінету Міністрів від 15 серпня 2007 року № 653-р, яким затверджено План заходів з реалізації завдань щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2005-2015 роки підвели умовну рису під нормативно-правовою базою інформатизації, яку на сьогодні складають п'ять Законів України, чотири Укази Президента України, двадцять п'ять постанов Кабінету Міністрів України, а також розпорядження КМУ, накази Мінтрансз'язку і Держзв'язку, зареєстровані у відповідному порядку в Міністерстві юстиції України. Прийняття Законів України «Про Національну програму інформатизації», «Про Концепцію Національної програми інформатизації», Указів Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» відіграло значну роль у розвитку інформатизації в Україні.

Крім того, суттєве значення для розвитку «інформаційного суспільства» в Україні має створення нормативної основи щодо надання інформаційних адміністративних послуг органами державної влади через Інтернет в межах реалізації завдань щодо впровадження загальнодержавної електронної інформаційної системи «Електронний уряд», якими визначено порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади, запроваджено заходи щодо забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів виконавчої влади, а також встановлено порядок та вимоги щодо інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади. Всі ці заходи, безумовно, складають стрижень інформаційного

забезпечення діяльності органів державної влади й у сфері благоустрою населених пунктів України.

Отже, сутність і особливості інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України лежать у площині співіснування всіх елементів цього комплексного явища. З урахуванням цих елементів, під інформаційним забезпеченням діяльності органів державної влади у сфері благоустрою населених пунктів України пропонуємо розуміти сукупність даних з питань благоустрою, які отримані від внутрішніх і зовнішніх джерел надходження (комплексом взаємопов'язаних методів і заходів), що систематизовані, збережені та поширені органами державної влади у зручному для них вигляді.

«СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА»

Співзасновники журналу

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Всеукраїнська громадська організація «Асоціація українських правників»

Рада співзасновників:

Гриценко І.С., доктор юридичних наук, професор;

Костицький В.В., член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор (*голова редакційної колегії*);

Шемшученко Ю.С., академік Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор;

Мельник Г.П., віце-президент Асоціації українських правників.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Члени редколегії:

Балакірєва О.М., кандидат соціологічних наук;

Басай В.Д., доктор юридичних наук, професор;

Безклубий І.А., доктор юридичних наук, професор;

Бостан С.К., доктор юридичних наук, доцент;

Вівчаренко О.А., доктор юридичних наук, доцент;

Гетьман А.П., академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор;

Григорович Л.С., кандидат філософських наук

Захарченко П.П., доктор юридичних наук, професор;

Костенко О.М., академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор;

Костицький М.В., академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор;

Котюк І.І., доктор юридичних наук, професор;

Крупчан О.Д., академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор;

Марцеляк О.В., доктор юридичних наук, професор;

Марчак В.Я., доктор юридичних наук, професор;

Мельник Г.П., адвокат;

Мірошніченко А.М., доктор юридичних наук, професор;

Нагребельний В.П., член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, професор;

Наливайко Л.Р., доктор юридичних наук, професор;

Новицька Н.Б., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник;

Оніщенко Н.М., академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор; **Притика Ю.Д.**, доктор юридичних наук, професор;

Ромовська З.В., доктор юридичних наук, професор;

Селіванов А.О., академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор;

Семчик В.І., академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор;

Судаков В.І. член-кореспондент Української академії політичних наук, доктор соціологічних наук, професор;

Фурса С.Я., доктор юридичних наук, професор;

Швець М.Я., член-кореспондент НАПрН України, доктор економічних наук, професор;

Шемшученко Ю.С., академік Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор;

Шуба О.В., доктор політичних наук, професор;

Щербина В.С., член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор;

Головний редактор – В.В. Костицький

Заступник головного редактора – Н.Б. Новицька, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Редакція журналу не завжди поділяє позиції авторів з приводу висловлюваних проблем і не несе відповідальності за зміст авторських публікацій.

Журнал рекомендовано до друку Рішенням Вченої ради Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи (протокол № 6 від 08.07.2014 р.).

Науково–практичний журнал «Соціологія права» внесено до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «Юридичні науки» Наказ МОН України № 793 від 04.07.14р.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 18116-6916Р видане Міністерством юстиції України
07.09.2011.

Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи 01034, м. Київ,
вул. Паторжинського, 4, оф. 8,
тел./факс 228-50-12

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Запрошуємо до співробітництва вчених, аспірантів, практичних працівників!

Для публікації в журналі «Соціологія права» приймаються неопубліковані раніше наукові праці в галузі соціології права, філософії права, загальної теорії права, а також що розглядають соціологічні та теоретичні проблеми права.

Фаховий журнал «Соціологія права» виходить чотири рази на рік (щоквартально).

Статті до публікації приймаються: №1 – до 20 березня; №2 – до 20 червня, №3 до 20 вересня; №4 – до 20 грудня.

Редакційна колегія журналу звертає увагу на обов'язкове дотримання вимог до наукових фахових видань та пропонує:

Рукопис подавати у двох примірниках українською, російською або англійською мовами та його електронну версію (структура та зміст якої повністю відповідають друкованому варіанту) у вигляді файлу:

- у текстовому редакторі Word, шрифт – Times New Roman, з розширенням .doc, кегль – 14;
- параметри сторінки – формат А-4, розташування тексту (таблиці, діаграми тощо) книжне з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см;
- відстань між рядками – 1,5 інтервал;
- кількість матеріалу однієї статті – 10 - 12 стор.

Стаття має передбачати такі обов'язкові структурні елементи:

УДК;

ім'я та прізвище, науковий ступінь, вчене звання автора;

назва статті;

анотація та ключові слова – укр., рос., англ. мовами;

до статті англійською мовою обов'язкова анотація українською;

постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше аспектів загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;

формулювання цілей статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

використана література (згідно ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Нові правила бібліографічного опису. – Режим доступу: [//www.ukrbook.net/DSTU_pabl.htm](http://www.ukrbook.net/DSTU_pabl.htm));

реферат статті англійською мовою обсягом 1 стор.

Рукопис статті повинен бути ретельно вичитаний, виправлений та підписаний автором.

Стаття має супроводжуватися довідкою про авторів (вказуються прізвище, ім'я та по батькові, вчене звання, місце роботи, посада, адреса електронної пошти і контактні телефони).

Весь текст повинен бути набраний в одну колонку без застосування будь-якого форматування.

Не допускається використання вставок та гіперпосилань.

Рукопис не має містити прихованого тексту і тексту, розміченого кольорами або підкресленнями.

Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом.

Бібліографічні посилання подають, уникаючи автонумерації та автоматично генерованих кінцевих посилань.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу та за належність останнього йому особисто.

Редакція зберігає за собою право вносити до тексту редакційні зміни і скорочувати його.

Всі автори повинні подати рецензію на статтю.

Рецензія в обов'язковому порядку має висвітлювати такі питання:

- актуальність теми;
- новизна та обґрунтованість одержаних результатів;
- наукова (практична) цінність результатів.

Рецензія повинна бути підписана відповідними особами.

Разом з рукописом на папері подається файл на диску формату CD або текст статті надсилається електронною поштою на e-mail редакції: erlikh.sociology@yahoo.com та дублюється на адресу: natalka_bn@ukr.net

На диску мають бути тільки файли, які стосуються змісту статті.

На етикетці диску необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Після узгодження з Редакцією, автори можуть мати нагоду направляти матеріали статей, відгуків та підтвердження оплати послуг за e-адресою: natalka_bn@ukr.net або erlikh.sociology@yahoo.com
За надання послуг щодо розгляду, форматування, корегування, тиражування та ін. робіт пов'язаних з публікацією статей та виданням журналу пропонується здійснити оплату.